

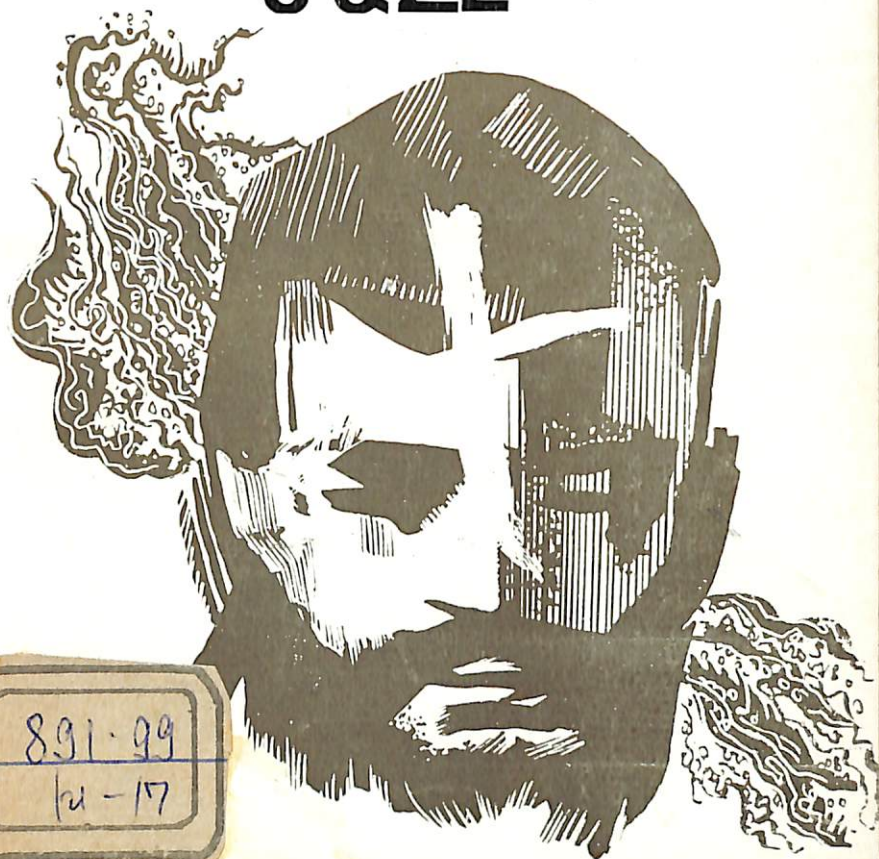

ՆԱՅԱՍԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
NATIONAL
LIBRARY
OF ARMENIA

**Սույն ստեղծագործությունը հասանելի է
Հայաստանի ազգային գրադարանի
թվային շտեմարաններում՝ համաձայն
դրա իրավատիրոջ հետ կնքած
Համագործակցության պայմանագրի, և
կարող է օգտագործվել բացառապես
օրենքով նախատեսված կարգով՝
պահպանելով հեղինակի և իրավատիրոջ
հեղինակային իրավունքները**

Էդուարդ Խալի

ԱՌՏԱԱՅԴԵՐԻ
ՄԱՀԸ

891-99

12-17

19 NOV 2011

891.99
14-17

ԷԴՈՒԱՐԴ ԽԱԼԴ

ԱՌԻՏԱԱՅԴԵՐԻ ՄԱՀԸ
ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ «ՆԱԻՐԻ» 1990

06.05.2013

33643

ԳՄԴ 84Հ 7-4

Խ173

Խալդ Է.

Խ173 Աուտսայդերի մահը: Պատմվածքներ Էդուարդ Խալդ.—
Եր.: Նաիրի, 1990 — 180 էջ.

Պատմվածքների հերոսները մեր այն ժամանակակիցներն են, որոնք փորձում են հասկանալ, թե ինչ է կատարվում իրենց հետ կյանքում: Կրելով իրենց մեջ անցյալը, ներկան, լինելով այդ անցյալի, ներկայի, ապագայի աննշան մասնիկը, հերոսները օտարի հետաքրքրությամբ հետևում են իրենց հետ կատարվող դեպքերին: Հերոսների ներաշխարհի և իրական կյանքի անհամապատասխանությունը, իրարամերժ լինելը պատճառ է դառնում մեկուսանալու, ինքն իր մեջ հույսի և փրկության ճանապարհներ գտնելու համար:

Խ 4702080201 /65/ 40-90
705/01/90

ԳՄԴ 84Հ 7-4

ISBN 5-550-00497-8

880-91

ԹՁՈՒԿԸ ԼԵՌԱՆ ԳԱԳԱԹՆ

Ես կորցրել եմ անցյալը տանող ճանապարհը, գուցե, մտածում էր նա, ես այն չեմ էլ ունեցել: Կյանքը, որին նա հետևում էր օտարի հետաքրքրասիրությամբ, արմատապես փոխվել էր: Ինչ-որ մի բան նրանում անհետացել էր: Փոխվել էր նաև ինքը և այն, որը տարիներ շարունակ եղել էր նրա «ես»—ը, նույնպես անհետացել էր: Նա չէր հասկանում, թե ինչո՞ւ: Բնչ պատճառներով:

Տարիներ շարունակ նա սովորեցրել էր իրեն չմտածել ոչ մի ավելորդ բան: Ստիպել էր իրեն չանհանգստանալ որևէ մեկի կյանքով, չկենտրոնանալ որևէ մեկի մահվան վրա: Սովորեցրել էր իրեն ոչինչ չհիշել, ինչը էական չէր կամ թվում էր, թե արժանի չէ երբևէ հիշվելու: Բայց օրերն անցնում էին, իսկ որևէ էական բան չէր կատարվում և, որքան կարողանում էր կռահել, չէր սպասվում նաև մոտ ապագայում: Այն չէր երևում նաև հեռու հորիզոնում...: Եվ նա հանկարծ հասկացավ, որ ցանկացած գիշերը, երբ ինքն այլևս չի լինի, ցանկացած առավոտը, որն ինքը ի վիճակի չի լինի տեսնել, կջնջի իրեն աշխարհի երեսից: Եվ կջնջի իսպառ: Առաջին հայացքից դա իհարկե տարօրինակ և անըմբռնելի էր թվում, բայց այդպես էր թվում միայն առաջին հայացքից: Հարցադրումներն այստեղ անիմաստ էին դառնում, ինչպես անիմաստ էին դառնում

Նաև բոլոր հայտնի ու անհայտ հասկացությունները: Բախվելով մահվան գաղափարին, ամեն ինչ փշրվում էր, հալվում ու կորչում: Ամենասարսափելին, որը ոչ մի կերպ չէր կարողանում պատկերացնել, այն էր, որ ամեն ինչ մնալու էր այնպես, ինչպես որ եղել էր, մի աննշան տարբերությամբ. չէր լինելու ինքը: Ձմռանը ձյուն կգար, ամենայն հավանականությամբ փաթիլ-փաթիլ, գարնանը գետերը կվարարեին, դուրս կգային իրենց հուններից, ոգևորված այդ ամենից, ծառերը կծաղկեին... Մի խոսքով, ամեն ինչ կմնար այնպես, ինչպես էր իր ապրած օրերին: Իհարկե, այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Բնությունն իր հոգսերն ունի: Այս ամենը նա արդեն հասկացել էր և հասկացել էր վաղուց: Այստեղ, կարծես թե, ամեն ինչ պարզ էր: Բնության հետ ամեն ինչ պարզ էր:

Նրան այլ մտքեր էին մտահոգում...

Մարդիկ:

Նրան թվում էր, որ մարդիկ ոչ թե կմոռանան իրեն, այլ պարզապես չեն հիշի: Չեն հիշի, համարելով ոչ էական մի բան: Չեն հիշի, որովհետև ապրած և չապրած տարիները, նույնիսկ իրեն, երևում էին որպես անմիտ, ոչնչով աչքի չընկնող օրերի շարան: Այն, ինչը մնացել էր նրա ապրած կյանքից, իսկ նա արդեն քառասունին էր մոտենում, շատ աննշան էր, որպեսզի ինչ-որ ձևով կարողանար իմաստավորել անհետացած օրերը: Փորփրելով հիշողության ստվերոտ անկյունները, ջանասիրաբար սրբելով այնտեղ կուտակված փոշին, նրան, երբեմն, հաջողվում էր գտնել վաղուց կատարված դեպքերի մաշված կտորներ, որոնց իմաստը այժմ ոչ մի կերպ չէր կարողանում ըմբռնել:

Նա կորցրել էր անցյալը տանող ճանապարհը:

Հնարավոր է, մտածում էր նա, որ այն երբեք չեմ ունեցել..

Շարունակելով թափառել հիշողության դատարկ նկուղներում, նա երբեմն հանդիպում էր վաղուց մոռացված ինչ-որ մի կնոջ, որին, որքան հիշում էր, երբեք չէր սիրել: Պարզապես այդ կինը, ըստ երևույթին, ինչ-որ ժամանակ խցկվել էր նրա մեջ և չգիտես ինչու այդպես թաքնված մնացել: Եվ քանի որ դա առանձնապես չէր անհանգստացնում, նա հաշտվել էր այդ հանգամանքի հետ, մտածելով, որ երևի այդպես հարմար է կնոջը: Ենթադրելով, որ այդպես էլ է լինում... Իհարկե, նա կցանկանար, որ այդ անցած օրերից իր հետ տաներ ոչ միայն դատարկություն, որն իրեն տանջում էր ու ցավ պատճառում, ոչ միայն տխրություն, այլ, օրինակ, ուրախություն... կամ նման մի բան, բայց, նույնիսկ հեռավոր ձևով, ուրախություն հիշեցնող ոչինչ չէր հաջողվում գտնել և ոչ այն պատճառով, որ այն, ինչը նա փնտրում էր, թաքնված էր ինչ-որ անհայտ, անհասելի խորքերում:

Այն պարզապես չէր եղել:

Այժմ նա չէր փորձում պարզել՝ հաղթահարել էր արդյոք այն ամենը, ինչը ստիպված էր եղել՝ ապրել, թե՛ ոչ: Նրա միտքն այժմ այլ ուղղություն էր վերցրել: Նրա հայացքում նշմարվում էր ապագայի կարոտ: Նոր կյանքի անորոշ սպասում: Կանխազգացում: Նրան թվում էր, թե ինքն արթնացել է դարավոր քնից, որ վերջապես ազատվել է տարիներ շարունակ հետապնդող հիվանդագին վիճակից, որն այժմ նրան խելահեղություն էր թվում: Չգիտես ինչու, մյուսներն այլ կարծիքի էին, բայց նա հավատում էր, որ ճշմարտությունն իր կողմն է, որ ինքն է ճշմարիտ...:

...ԻՄ ՀՈԳԻՆ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ Է, ՆԱ ՍԱՌՑԱԴԱՇՏԵՐԻ ՄԵԶ Է ԱԴՐՈՒՄ:

ՆԱ ՎԱՂՈՒՑ ԼՔԵԼ ԷՐ ԻՆՁ, ԿԱՄ ԵՍ ԷՐ ՆՐԱՆ ԼՔԵԼ:

ԱՅԴՊԵՍ ՄԵԶ ՀԱՐՄԱՐ ԷՐ...:

ԱՅԺՄ ԵՍ ՀԱՆԱԴԱՐՀԻՆ ԵՄ:

ՈՉ, ՍԱ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԽԵԼԱՀԵՂՈՒԹՅՈՒՆ ՉԷ, ՍԱ ՎԵՐՋԻՆՆ Է:
Այն, ինչ դու իմ մեջ անվանում էիր խելագարություն, իրականում ինձ տանջող խիղճն էր:

Որը ոչ մեկին պետք չէր:

Նույնիսկ ինձ:

Կյանքը միայն այն իրականությունն է, որը մենք տեսնում
և լսում ենք ամեն օր:

Դու դրան չես հավատում:

Ես քեզ ներում եմ:

Ես միշտ հեշտությամբ եմ ներել:

Մենք բոլորս էլ այդպես ենք վարվում: Հեշտությամբ...

Ճիշտ չէ:

Մենք ամեն ինչ հեշտությամբ ենք անում:

Դու ամեն անգամ ստեղծում էիր մեկին, որն ինձ հետ ոչ մի կապ
չուներ:

Ես նրանում չէի ճանաչում ինձ:

Մենք ապրում էինք միասին այնպես, կարծես մեզանից ինչ-որ
մեկը պատրաստվում էր ճանապարհորդության:

Այժմ ես ճանապարհին եմ:

Երախտապարտ եմ, որ ինձ հարցեր չես տալիս:

Մենք վաղուց խոսում էինք մեր կյանքի մասին այնպես, կարծես
այն վերջացել էր:

Ես ուզում եմ քեզ հիշեցնել, որ դու նույնպես մասնակից ես այս
մտքերի ծնունդին:

Անշուշտ, ինչ-որ մի բան այդ ամենից կապրի իմ մեջ:

Օրինակ, վիշտը:

Բայց այն այլևս ինձ ցավ չի պատճառի: Այդ ամենը եղել է վաղուց:

Ինչո՞ւ է ինձ թվում, թե այդ ամենը եղել է վաղուց: Երևի ես այդ
երբեք չեմ հասկանա: Եվ լավ է, որ չեմ հասկանալու:

Այդ ամենը եղել է վաղուց: Այն արդեն ապրում է սեփական
կյանքով և մեզ հետ այլևս ոչ մի կապ չունի: Այն հեքիաթ դարձած
սուտն է, որին հանդիպում ենք փողոցի անկյուններում:

Այն իր վիշտն ունի: Իր հոգսերը...

Բայց, ինչ օգուտ այս դատողություններից, չէ որ այդ ամենը
մեր կյանքի ժամանակն է, մեր ճակատագիրը: Մեր և ոչ թե որևէ
մեկի:

Անշուշտ, քեզանից ինչ-որ մի բան կապրի իմ մեջ: Ինչ-որ մի
կերպար, որը քեզ հետ բնավ ոչ մի կապ չունի այլևս:

Չի ունեցել: Եվ չի ունենա...

ԵՐՋԱՆԻԿ ԵՄ, ՈՐ ԿԱՆ ԼԵՌՆԵՐԸ: ՆՐԱՆՔ ՄԻՇՏ ԿԱՆԳՈՒՆ ԵՆ:

ԵՐՋԱՆԻԿ ԵՄ, ՈՐ ԿԱՆ ԼԵՌՆԵՐԸ: ՆՐԱՆՔ ՉԵՆ ԽԱԲՈՒՄ:

ԼԵՌՆԵՐՆ ԱԶՆԻՎ ԵՆ ՄԻՄՅԱՆՑ ՀԱՆԴԵՊ, ԻՆՉԸ ՉԻ ԿԱՐԵԼԻ
ԱՍԵԼ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՄԱՍԻՆ:

ՄԱՐԴԻԿ ՊԱՐՋԱՊԵՍ ԱՂՄԿՈՒՄ ԵՆ, ՄԻԱՅՆ ԹԵ ԼՍԵՆ ԻՐԵՆՑ
ՋԱՅՆԵՐԸ:

ԴԱ ԱՅՍՏԵՂԻՑ ՊԱՐՋ ԵՐԵՎՈՒՄ Է...

ԼԵՌՆԵՐԻՑ...

Ծեր բեղվինը նստել էր թիկնաթոռին: Նա դուրս էր ցգվել
դեղին ավազների խորքից և կարծես նստած լիներ այստեղ մի
ամբողջ հավերժություն: Ժամանակը նրա շուրջը կանգ էր առել
և նա, խռոված մարդկանցից, տիեզերքից ու աստծուց, ախճայն
վիճում էր անապատի հետ: Անցյալը նրա համար գոյություն
չուներ: Ներկան դարձել էր անիմաստ: Դատապարտված հարատև
կրկնության, նա լուռ վիճում էր հավերժության հետ:

Լեռներից փչող թույլ քամուց ավազը սահում էր նրա
մարմնով ներքև, դեպի ծնկները և սողալով շորերի ծալքերի
մեջ, ծորում ոտքերին, խառնվում անապատին: Նա իր քարացած

հայացքը հառել էր դեղին ավազների մեջ թաղված փայտե երկար սեղանին, որի գորշ երեսը ձգվում է մինչև լիճը և, մխրձվելով կապույտ ջրերի մեջ, կորչում լճից փախչող ալիքների սպիտակում։ Միօրինակ ալիքները գլորվում էին սեղանն ի վեր, դեպի ծեր բեդվինը, ետ փախչում՝ նորից վերադառնալու հույսով։ Երբեմն ալիքները հասնում էին կաշեպատ գրքերին, անձայն փշրվում նրանց արանքներում, վերածվում մանր, սպիտակ խխունջների և, մի պահ փայլատակելով, խամրում։

Այնտեղ, ուր լեռնային գետը լիճն էր թափվում՝ իր վրա տանելով մագաղաթյա գրքերը, կանգնած էր թզուկը։ Նա մի ձեռքով քաշում էր ոսկեթել սանձերը, իսկ մյուսով ամբողջ ուժով մտրակում սպիտակաբաշ նժույգին։ Նժույգը ծառս էր լինում, հուսահատ խրխնջում։ Թզուկը մտրակում էր նժույգը, կառչում սանձերից և նրա կատաղությունը սահման չունեցող, բայց նրան չէր հաջողվում փրկել նժույգին, որը գրքերով բեռնված սայլակի հետ միասին դանդաղորեն սուզվում էր խխունջներով ծածկված ավազների մեջ։

— Կար ժամանակ,— դիմելով թզուկին, խոսեց ծեր բեդվինը,— դու լեռներն էիր բարձրանում, գետը գցելով մագաղաթները։ Միթե դու ցանկանում ես այժմ փրկել դրանք։

— Այո,— ասաց թզուկը, հայացքը չկտրելով ավազների մեջ սուզվող սայլից ու նժույգից։

— Իսկ դու չես վախենում այն պատժից, որը սպասում է քեզ այնտեղ, ներքևում։

— Ոչ,— պատասխանեց թզուկը և սկսեց կատաղի մտրակել նժույգին ու քաշել ոսկեթել սանձերը։ — Ոչ, չեմ վախենում,— գոռաց թզուկը՝ ավազներով ծածկվող սայլից դուրս շարժելով կաշեպատ գրքերը, որոնք, ընկնելով ավազների վրա, չգիտես ինչու բոցավառվում էին ու սկսում այրվել։

— Դու նորից փոխվել ես,— խոսեց բեդվինը,— դու նորից մանկամիտ ես դարձել։ Բայց ինչ ես դու ուզում նրանցից։

— Ես սիրում եմ մարդկանց,— շշնջաց թզուկը։

— Տարօրինակ է,— փորձեց ժպտալ բեդվինը,— իսկ ինչո՞ւ եմ ես հեռացել նրանցից։ Արդյոք ոչ այն պատճառով, որ շատ էի սիրում նրանց։ Նրանք ապրում են այնպես, ինչպես կարող են...

— Ոչ,— ասաց թզուկը,— նրանք այնպես չեն ապրում, ինչպես կարող են։

— Սերը դեպի մարդը կսպանի քեզ,— ասաց բեդվինը։

— Գիտեմ,— ասաց թզուկը։ — Միևնույն է,— շշնջաց նա։ — Ես նրանց պարզ եմ տանում։

— Իսկ ինչ կարող ես ինձ պարզել։ Եվ ինչու չես ուզում ապրել ինչպես ես։

— Դու վաղուց մեռել ես,— ասաց թզուկը։

— Վաղուց..., — կրկնեց ծեր բեդվինը,— նրանք նույնպես մեռել են վաղուց,— գոռաց նա,— հասկանում ես... Վաղուց... — կրկին գոռաց նա՝ բարձրանալով թիկնաթռոհից։

Իսկ երբ ծեր բեդվինը, արևից ու քամուց արյունոտված աչքերը հառելով կապույտ հորիզոնին, մռնչաց գազանի նման.

— Լսիր ինձ, լսիր իմ աղերսները,— երկիրը դղրդաց, սարերը փուլ եկան ու անապատը պատռվեց և արյան առվակներով պատվեց...

Անապատը պատռվեց և արյան առվակներով պատվեց...

Ամեն ինչ արյունոտվեց... որովհետև հազարավոր մեռնող կյանքերի հոգոցը հնչեց նրա ձայնի մեջ...

Ես արթնացա։

Ես արթնացա, որովհետև այդ հազարավոր ձայների մեջ ճանաչեցի իմ ձայնը։

Դու հասկանում ես։

Ես անմիջապես ճանաչեցի այն. հազարավոր մեռնող ձայների մեջ...

Բայց, չէ որ այդ ամենը երազ էր:

Այո: Երազ:

Միևնույն է:

Ես լսեցի իմ ձայնը:

Ինչ-որ մի բան այդ երազից կապրի իմ մեջ:

Օրինակ, վախը: Կամ սարսափը, նորից տեսնելու:

ԵՍ ՉԳԻՏԵՄ, ՀԱՂԹԱՀԱՐԵԼ ԵՄ ԱՅՆ ԱՄԵՆԸ, ՈՐԸ ՍՏԻՊՎԱԾ
ԵՄ ԵՂԵԼ ԱՊՐԵԼ, ԹԵ՛ ՈՉ:

ԵՍ ԿՈՐՑՐԵԼ ԵՄ ԱՆՅՅԱԼԸ ՏԱՆՈՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ:

ՀՆԱՐԱՎՈՐ Է, ԵՍ ԱՅՆ ՉԵՄ ՈՒՆԵՑԵԼ:

ԵՍ ՉԵՄ ՏԵՍՆՈՒՄ ԱՊԱԳԱՆ ՏԱՆՈՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ:

ՀՆԱՐԱՎՈՐ Է, ԵՍ ԱՅՆ ՉՈՒՆԵՄ...:

ԻՄ ՀՈԳԻՆ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ Է, ՆԱ ՍԱՌՑԱՂԱՇՏԵՐԻ ՄԵՋ Է ԱՊ-
ՐՈՒՄ:

ՆԱ ՎԱՂՈՒՅ ԼՔԵԼ Է ԻՆՉ, ԿԱՍ ԵՍ ԵՄ ՆՐԱՆ ԼՔԵԼ...

ԻՆՉ-ՈՐ Է: ԵՍ ԱՐԴԵՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ԵՄ...

ՈՉ, ՍԱ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԽԵԼԱՀԵՂՈՒԹՅՈՒՆ ՉԷ:

ՍԱ ՎԵՐՋԻՆՆ Է:

Գրողի ծոցը այդ երազը: Եվ բեղվինը, և թզուկը, և իմ
ձայնը: Գրողի ծոցը այդ ամենը:

Մարդիկ ապրում են այնպես, ինչպես ապրում են: Ո՛վ կարող
է դրանում մեղադրել ինձ:

Ինչ եմ նրանցից պահանջում: Նրանք ապրում են ինչպես
կարող են:

Ես ցանկանում էի հասկանալ, թե բանն ինչ է:

Ո՛ւմ է դա պետք:

Այո: Դու ճիշտ ես:

Ո՛ւմ է դա պետք:

Ասեմ քեզ կարճ և կոնկրետ. ես այստեղ անելիք չունեմ...

...Խուստուպ:

Օրերն այստեղ ուրախ են անցնում:

Ինչ-որ տեղից շարունակ քամի է փչում: Քամին անտարբեր է իմ
հանդեպ, ասենք մարդիկ էլ:

Օրերն այստեղ ուրախ են անցնում: Ես լուռ դիտում եմ լեռները,
չնայած ինձ համոզում են, թե այստեղ լեռներ չկան: Ճիշտ է,
նրանք երբեմն անհետանում են, վերանում: Կյանքից էլ շատ
բաներ են անհետանում, վերանում:

Ես լուռ դիտում եմ լեռները: Նրանք անտարբեր են իմ հանդեպ,
ասենք մարդիկ էլ: Լեռների անտարբերությունը ինձ չի ան-
հանգստացնում: Այն չի կարող այլևս ինձ վիշտ պատճառել: Ոչ մի
բան այլևս չի կարող ինձ վիշտ պատճառել:

Բնապատկերի անմիտ դիտումը ցավը հաղթահարելու միամիտ
ձգտում է:

Հնարավոր է, դու ճիշտ ես: Ես անտարբեր եմ քո ճշմարտու-
թյանը: Եվ կմնամ անտարբեր: Չ՞ե որ ապրելով, մենք սովորում
ենք տառապել...

Ինչ-որ ուրախ հոգնածությունն օրորում է ինձ: Լեռները ձեռք են
բերում փոփոխվող գծագրություն: Նրանք խառնվում են իրար,
լուծվում երեկոյան աղջամուղջի մեջ, անհայտանում: Հետո, կորած
լեռների փոխարեն, կամաց-կամաց հայտնվում են ծանոթ տեսիլք-
ները: Նրանք այնքան հեռու են, անհաս: Թող կորչեն նրանք: Ես
ուզում եմ ազատվել այդ ամենից: Ինձ թվում է, ազատությունը մեր
մասին ուրիշների կարծիքներից ազատվելու մեջ է: Ինձ թվում է,

երջանկությունը ինքն իր հետ անխռով ապրելու մեջ է: Կյանքն անհայտանում է, ինչպես կաթիլն ավազների մեջ և նրանից ոչ մի հետք չի մնում, ինչպես ոչ մի հետք չի մնում տաք ավազների մեջ ներծծված ջրից: Ես շնորհակալ եմ այն հիշողությունների համար, որոնք գնել չէի կարող: Այո, ես դեռ հավատում եմ, որ կան բաներ, որոնք չեն վաճառվում: Հնարավոր է, որ ես սխալվում եմ: Հնարավոր է, որ իմ խոսքերը քեզ չեն համոզում: Բայց նրանք ինձ հանգստություն են բերում: Խաղաղություն: Միշտ այդպես է լինում, երբ փորձում ես մխիթարել որևէ մեկին:

ԽՈՒՍՏՈՒՊ...

ԽՈՒՍՏՈՒՊ, ԻՄ ՀՈԳԻՆ ՔՈ ՍԱՌՑԱԴԱՇՏԵՐԻ ՄԵԶ Է:

ՔՈ ԱՆՁԱՎՆԵՐԻ ԵՎ ՔԵԶ ԿԱՐՈՏՈՎ ՆԱՅՈՂ ՍԱՐԵՐԻ...:

Ինձ անհանգստացնում է հսկայական երկնակամարի տակ, երեկոյան աղջամուղջի մեջ, անեզր դաշտում միայնակ թափառող ծերունու կերպարը: Նրա հայացքը չար չէ և ոչ էլ բարի, այն բացարձակ անտարբեր է շրջապատի հանդեպ:

— Խմենք,— ասում եմ նրան,— խմենք, գրողը տանի: Աշխարհն ուզում է մեր միջոցով հարբել:

Նա լուռ լցնում է: Նա քիչ է խոսում: Նա համարյա չի խոսում:

— Խոսիր,— ասում եմ,— խոսիր, գրողը տանի, որպեսզի հասկանամ, թե ով ես դու: Դու երևի իսկական տղամարդ ես, դու չես վախենում կյանքից:

Նա լուռ լցնում է: Նա քիչ է խոսում: Նա համարյա չի խոսում:

— Խմենք,— ասում եմ,— խմենք, գրողը տանի, երևում է դու կյանքից չես վախենում:

— Ես երբեք ոչնչից չեմ վախեցել,— ասում է նա,— նույնիսկ մարդկանցից:

— Չեմ կարող նույնը ասել և իմ մասին, ծերուկ: Չեմ կարող: Ես օրորվելով գնում եմ պանդոկ և վերադառնում գինու շշերով:

— Քո կենացը,— ասում եմ:

— Մեր կենացը,— ասում է նա ու լռում, այնպես որ, ինձ թվում է, թե այլևս չի խոսի: Ես վախենում եմ, որ նա էլ երբեք չի խոսի:

— Բնչու ես լռում: Բնչի մասին ես լռում,— գոռում եմ ես՝ շարտելով շիշը, որը, չգիտես ինչու, կոտրելով պանդոկի պատուհանը, ընկնում է ներս: Ես ինչ-որ աղմուկի ձայներ եմ լսում: Ես հստակ լսում եմ, որ այդ ձայները մոտենում են:

— Հանգիստ թող նրան,— կոտրված փեղկի միջից գոռում է կինը: Նա մեզ երբեմն պարտքով գինի է տալիս: — Հանգիստ թող նրան,— շարունակում է այդ կինը, որի հետ ես չէի ցանկանա պառկել,— նա հիմարի մեկն է,— ասում է այդ կինը,— ինչպես և դու: Նա վախկոտի մեկն է: Նա միշտ վախկոտ է եղել: Եվ կմնա այդպիսին:

— Նա իսկական տղամարդ է,— գոռում եմ ես,— դու դա երբեք չես հասկանա: Եվ լավ է, որ չես հասկանալու:

— Հիմարություն: Նա նույնքան դատարկ է, որքան և դու,— համառում է այդ կինը՝ ուղղելով կրծքակալը:

— Լցրու,— հանկարծ խոսում է ծերուկը:— Լցրու, գրողը տանի: Ես ասելու շատ բան ունեմ: Լցրու:

Խմելուց հետո նա ոտքի է կանգնում և գնում:

Ես բացարձակապես նրան չեմ հասկանում:

Մի փոքր հետո գնում եմ նրա ետևից:

Նա մենակ է:

Ես նրան այլևս հարցեր չեմ տալիս: Ես նրան այլևս ոչինչ չեմ ասում:

Մենք լուռ քայլում ենք:

Նա գոհ է, որ իրեն հարցեր չեմ տալիս:

Ինչ ցավ է պատճառում հսկայական երկնակամարի տակ, երեկոյան աղջամուղջի մեջ միայնակ թափառող ծերունու համր լռությունը:

...ԽՈՒՍՏՈՒՊ,

ԽՈՒՍՏՈՒՊ, ԳԱՐԹԱԿԱՆ ԾԵՐՈՒՆՈՒ ԱՆՁՈՐ ԿԱՏԱՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՒՎՈՒՄ Է ՀՈԳԻՍ: ԽՈՒՎՔՆ ԱՏԵԼՈՒԹՅՈՒՆ Է ԾՆՈՒՄ, ԽՈՒՍՏՈՒՊ, ԾՆՈՒՄ Է ԱՆԵԾՔ: ՕՐԵՐԻ ՀԵՏ ԱՆԵԾՔԸ ԴԱՌՆՈՒՄ Է ԱՂՈԹՔ, ԽՈՒՍՏՈՒՊ, ԱՅԴ ԱՂՈԹՔԸ ՎՐԵԺ Է ՀՈՒՇՈՒՄ ԵՎ ԱՐԴԱՐ ԴԱՏԱՍԱՆ:

ԽՈՒՍՏՈՒՊ, ՔԵՋ ՆԱՅՈՂ ՍԱՐԵՐՆ ԱՂԱՂԱԿՈՒՄ ԵՆ, ԿԱՆՉՈՒՄ: ԱՅԴ ԿԱՆՉԵՐՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՎՈՒՄ ԵՆ ՉՈՐԵՐՈՒՄ: ԴՐԱՆՔ ՄԵՐ ՉՈՐԵՐՆ ԵՆ, ԽՈՒՍՏՈՒՊ: ՉՈՐԵՐԸ ՍԴԱՍՈՒՄ ԵՆ, ԽՈՒՍՏՈՒՊ, ՉՈՐԵՐԸ ԴԱՏՐԱՍ ԵՆ ՄԵՋ ՃԱՆԱԴԱՐՀ ՏԱԼՈՒ...: ՉՈՐԵՐՆ ԱՆՅՆՈՂՆԵՐ ԵՆ ՊԵՏՔ, ՉՈՐԵՐՈՎ ՔԱՅԼՈՂՆԵՐ...

— Հարցրեք բոլորին, նրանց, որոնք չկան վաղուց, նրանց, ովքեր չեն լինի շուտով.. և նրանք բոլորը ձեզ կասեն, որ աշխարհը լցվել է վախկոտ ու թույլ մարդկանցով, որոնք չեն անում այն, ինչի համար ծնվել են: Չեն ապրում այնպես, ինչպես երազել են: Չեն սիրում ոչինչ: Եվ ոչ մեկին: Որովհետև չեն սիրում նաև իրենց: Չեն ասում այն, ինչ մտածում են: Չեն երազում այն, ինչ պետք է երազեր մարդը... Հարցրեք բոլորին.. և նրանք ձեզ կասեն, որ արդեն հասել է ժամանակը, երբ մենք պարտավոր ենք ասել. սա լավ է, իսկ այն՝ վատ: Ուզում ենք այս, իսկ այն՝ չենք ուզում: Հավատում ենք այլ բանի, իսկ դրան չենք հավատում: Չենք հավատում և վերջ: Հերիք է հիմար ձևանանք..: Աշխարհը լցվել է հիվանդ մարդկանցով: Նրանք բոլորը թունավորողներ են: Նրանք ատում են կյանքը: Ես հոգնել եմ նրանցից: Աշխարհն էլ: Թող կործանվեն նրանք... թող կործանվեն...

Ես նրան կսպանեմ, մտածում եմ ես՝ շարունակելով քայլել ծերուկի ետևից: Ես նրան կսպանեմ: Ես պարտավոր եմ այդ անել, շշնջում եմ ես: Ես վերջ պիտի դնեմ նրա տառապանքներին:

— Ոչինչ չանելը ավելի լավ է, քան հիմարությամբ զբաղվելը,— մոտենալով ինձ, ասում է պանդուկում աշխատող կինը:

Նա երբեմն մեզ պարտքով գինի է տալիս:

Ինչ-որ մի շուն դուռն է դնում և ծնկներին ու մրափում: Նրա ջերմությունից ես ինձ ավելի միայնակ եմ զգում:

— Աշխարհը հոգնել է նրանցից.. Թող կործանվեն նրանք..— ձեղբելով գիշերային խավարը, ինձ է հասնում ծերունու ձայնը:

— Ես նրան կսպանեմ: Ես պարտավոր եմ այդ անել: Տառապանքն էլ սահման պիտի ունենա,— գոռում եմ ես:

Շուրջ կաղկանձելով փախչում է:

Վերջերս ինձանից բոլոր խուսափում են, փախչում, հեռանում: Պետք է վարժվել դրան:

— Նրան վաղուց են սպանել,— շշնջում է կինը և գրկում ուսերս:

— Հնարում ես, չեմ հավատում, հնարում ես: Ծերուկ, բոլորը կարծում են, թե դու մեռել ես:

— Քչերին է վիճակված ապրել այն ժամանակներում, որին արժանի են,— անխռով ասում է ծերուկը ու խմում:

Որտեղից նրա մոտ գինու լիքը շիշը, ապշում եմ ես:

— Դու լսեցիր,— հարցնում եմ կնոջը: — Դու լսեցիր,— գոռում եմ ես, նկատելով որ կնոջ դեմքը սեղմվում է կրծքիս: Ինձ մոտ այն տպավորությունն է, թե նա ինչ-որ բան է կորցրել այնտեղ: Բայց այս պահին դա ինձ քիչ է հետաքրքրում: Համարյա թե չի հետաքրքրում, չնայած ես գլխի եմ ընկնում, թե ինչ է նա փնտրում:

— Նա իսկական տղամարդ է,— գոռում եմ ես: — Ո՞վ կարող էր նրան սպանել:

— Մի գոռա,— շարունակելով իր գործը, ծաղրում է կինը:

— Միևնույն է, ոչ ոք չի լսի:

— Որովհետև մենք ապրում ենք մենակյացների նման:

— Չորս կողմը թափթփուկներ են:

— Բացի քեզանից, իհարկե:

— Ես օրինավոր կին եմ,— ծիծաղում է նա:

— Մեծամասնությունը այլ կարծիքի է: Հնարավոր է ես էլ:

— Ինձ գրավում է քո անկեղծությունը...

— Չխոսենք անկեղծության մասին,— ինձ համար էլ անսպասելի, գոռում եմ ես:— Չխոսենք դրա մասին:

— Իսկ ինչ խոսենք,— զարմանում է կինը:

— Ոչինչ, ոչինչ,— ասում եմ,— հասկանում ես, մենք ոչինչ չունենք խոսելու: Ես ոչինչ չունեմ քեզ ասելու: Կարծում եմ դու էլ: Իսկ նրա հետ ես կարող եմ խոսել: Առանց հոգնելու: Նրա հետ ես կարող եմ խոսելու:

— Գուցե երեկոյան գաս:

— Ինչ իմանամ: Գուցե և գամ,— ազատվելով նրանից, ասում եմ ես:

— Ես կսպասեմ,— խորամանկ ժպտում է այդ կինը:

— Մենք բոլորս էլ սպասում ենք: Սպասում ենք: Սպասում ենք...— գոռում եմ ես,— բայց դա, որքան էլ տարօրինակ լինի, շատ քիչ բան է նշանակում: Համարյա թե ոչինչ չի նշանակում:

— Կանգնել անդնդի եզրին, մեծ բավականություն է, եթե նախորոք գիտես, որ չես ընկնելու,— միալար ասում է կինը, և ես նրա ձայնի մեջ թախիժ եմ զգում, զգում եմ կարոտ: Տեսնում եմ ցավ: Հանկարծ, նրան տիրելու մեծ ցանկություն եմ զգում: Հենց այստեղ, դաշտում: Բաց երկնքի տակ, տաճարի քարերի վրա: Գուլնզգուլն ժապավեններով զարդարված ծառերի մոտ: Հակառակ հիմն ու նոր մարգարեների և նրանց մեծամիտ ու չար աստվածությունների...

Լուսանում է:

Երկիրն ազատվում է գիշերային մղձավանջներից:

Մենք էլ:

Դու չարն ես, անհոգի, նախատում է ինձ այս կինը:

Ես լուռ հագնվում եմ:

Դու չարն ես, անհոգի, նախատում է ինձ այս կինը:

Այժմ բոլորն ինձ նախատում են: Ինձ պետք է վարժվել դրան:

Երբ ես վատնում էի իմ կյանքը, չգիտես ինչու ոչ ոք ինձ չէր նախատում:

Հնարավոր է, որ այն ժամանակ ես չար չէի, ոչ էլ անհոգի:

Թախծոտ ու տխուր ձայները, որոնք աղոտ հիշողություններ են արթնացնում, արձագանքում են իմ մեջ՝ լցնելով հոգիս ծանր, անբացատրելի ու անհասկանալի տանջանքներով:

Ես պետք է ազատվեմ դրանցից:

— Ձյուն է գալիս:

— Այո: Ձյուն է գալիս:

— Օդը մաքրվեց:

— Վաղը, ծայրահեղ դեպքում՝ վաղը չէ մյուս օրը, ամեն ինչ նորից կապականվի:

— Հիշում ես...

— Հիշում եմ,— ասում եմ, չպատկերացնելով թե նա ինչ նկատի ունի: Այժմ դա այնքան էլ էական չէ:

— Հիշում ես...

— Ես ամեն ինչ հիշում եմ...

— Քեզ հետ ինչ-որ բան է կատարվում:

Տարօրինակ է, որ նա այդ զգում է:

— Բոլորիս հետ է ինչ-որ բան կատարվում: Ցավոք, ես բացառություն չեմ: Բոլորիս հետ ինչ-որ բան է կատարվում: Բայց ինչ... Հետաքրքիր է, մարդ որքան կարող է այսպես ապրել: Դժվար

է պատկերացնել: Միթե հավերժ: Ես խղճում եմ հավերժությանը, չնայած կարծում եմ, որ դիւ կարիքը չկա: Ինչպէս է այն դիմանում մեզ: Օրինակ, ինձ: Կամ այս կնոջը:

— Ես քեզ երևի սիրում եմ,— ասում է այս կինը: — Այլապես նման բան թույլ չէի տա ինձ:

Ում է մխիթարում, չեմ ուզում պարզել: Միևնույն է: Դրանից ոչ մի լավ բան չի ստացվի:

— Երևի,— ասում եմ:

Նա որոշում է այլևս չխոսել և շարունակում է:

— Գիտես...

— Գիտեմ,— ասում եմ:

— Ոչ: Դու ոչինչ չգիտես: Դու ոչինչ չես տեսնում: Դու բացարձակապես ոչինչ չես հասկանում: Բայց դա ինձ չի խանգարում երջանիկ լինել: Տարօրինակ է, բայց ես ինձ մեղավոր չեմ զգում: Երևի ես քեզ սիրում եմ:

— Երևի,— ասում եմ, չնայած գիտեմ, որ հնարում է: Ինձ միշտ ապշեցրել է կանանց հնարամտությունը: Ինքնախաբեության հարցերում նրանք մեզանից շատ առաջ են անցել: Դա ինձ փոքր ինչ մխիթարում է: Հնարավոր է, որ ես բացարձակապես ոչինչ չեմ հասկանում: Հնարավոր է, որ ես ոչինչ չգիտեմ: Հնարավոր է, որ ես ոչինչ չեմ տեսնում, բայց ես տեսնում եմ, որ մարդիկ ապրում են՝ չնկատելով իրար: Ի՞նչով դա փոխըմբռնում չէ: Եվ ինչո՞ւ ես այդ ամենը չեմ կարողանում անվանել սեր, կամ նման մի բան: Ճիշտ է, նրանք հաճախ տխրում են, կամ նման մի բան, բայց ես վստահ եմ, որ նրանք տխրում են ոչ ավելի, քան կարող են իրենց թույլ տալ... Միլիոնավոր մարդիկ քայլում են արահետով, որը ճանապարհի չի դառնալու, այն չի տանում որևէ տեղ: Դու դրան չես հավատում: Երևի չես ուզում հավատալ: Կամ չես կարող:

... Օրերն այստեղ ուրախ են անցնում:

Ես լուռ դիտում եմ լեռները, չնայած ինձ համոզում եմ, թե այստեղ լեռներ չկան: Ճիշտ է, նրանք երբեմն անհետանում են, վերանում: Կյանքից շատ բան է անհետանում, վերանում:

...Վերջերս, թափանցիկ սարի միջից, ես պատուհան տեսա, ուր առավոտ է: Զրեքով հեղեղված խոտերի մեջ ես տեսա քեզ և ուրիշ շատ շատերին՝ մահացող և ծնվող սրտի յուրաքանչյուր զարկի հետ: Կարոտն էր սփռվում ձեզանից ամենուր և անսահման թախիծ: Ինձ թվաց, թե դուք ապրում եք մոլորված և խոնարհ, բռնության և հույսի միջև: Ինձ թվաց, որ ձեզ լռությամբ իր մոտ է կանչում հուսահատությունը, և որ՝դուք խոնարհ եք այդ կանչին: Նայելով այդ պատուհանից դուրս, ուր առավոտ էր, ես տեսա ձեզ՝ թույլ ու անպաշտպան, որոնցից հոգնել է մոլորակը: Հագեցել: Վերջերս, թափանցիկ սարի միջից, ես պատուհան տեսա, ուր առավոտ էր... Եվ տեսա ինձ...

...Նա չփորձեց հասկանալ, թե ինչպես և ինչու հայտնվեց այստեղ: Նա պարզապես իրեն գտավ հսկայական քարե պարսպի մոտ և ուրախ էր, որ գտավ: Լսելով իր քայլերի սառը արձագանքը, նա հասկացավ, որ այստեղ հյուրեր չեն լինում, որ այստեղ մնում են ընդմիշտ: Նա լուռ դիտում էր մամռակալած քարերի ճեղքերում վազվզող կանաչ մողեսներին և մտածում: Երբ փորձեց մտածել իր արդեն ապրած կյանքի մասին, ատամները սեղմվեցին: Մտածիր մի այլ բան, հրամայեց նա ինքն իրեն:

Մտածիր մի այլ բան...

Հանկարծ զգաց, որ ինչ-որ մեկը մոտենում է: Մոտեցավ և կանգնեց ետևում: Չշտապելով և չնայելով նրան, անձանոթը նստեց պարսպից պոկված քարերից մեկին՝ նախօրոք խնամքով սրբելով փոշին և հայացքը հռեց հսկայական պարսպին:

— Դե,— ասաց անձանոթը:

Որտեղից ես գիտեմ այս ձայնը, մտածեց նա: Ինչ հաճելի է այն նորից լսելը: Նա շրջվեց դեպի պատը, որի ձեղքերից զարմացած նրան էին նայում հազարավոր մոդեսներ: Մի պահ նա կանգնեց այնտեղ, ուր սկսվում էր պատի ստվերը և այդ ստվերի և արևի սահմանագծով շարժվեց առաջ՝ պատի երկայնքով, որի ծայրերը կորչում էին հորիզոնի մեջ:

Այս պատը երևի վերջ չունի, մտածեց նա, բայց շարունակեց առաջանալ:

— Հիմար ես,— շշնջաց նա պատին: — Հիմար: Ո՞վ է քեզ կառուցել...

Նա շրջվեց պատից և սկսեց հեռանալ, հաստատ որոշելով, որ այլևս ետ չի դառնալու:

Հանկարծ նորից զգաց, որ ինչ-որ մեկը մոտենում է իրեն:

Մոտեցավ և կանգնեց ետևում:

— Դե,— լսեց նա իր ետևից և շրջվելով տեսավ, թե ինչպես՝ չշտապելով և չնայելով իրեն, անծանոթը նստեց պարսպից պոկված քարերից մեկին, նախօրոք խնամքով սրբելով փոշին:

Որտեղից ես գիտեմ այս ձայնը, մտածեց նա: Ինչ հաճելի է այն նորից լսելը: Հնարավոր է մենք վաղեմի ծանոթներ ենք: Բայց որտեղ ենք մենք հանդիպել: Նա շրջվեց դեպի անծանոթը և ապշեց. նրա աչքերում արտացոլված էին հազարավոր աստղեր:

— Դե,— ասաց անծանոթը:

Նա ուղղվեց դեպի պատը և սկսեց առաջանալ:

— Ո՞վ է քեզ կառուցել...— գոռաց նա պատին և անցնելով արևի և ստվերի սահմանագիծը՝ նետվեց դեպի այն:

Բախվելով պատին, նա կիսով ճափ մխրձվեց նրա մեջ և անշարժացավ մի պահ: Հետո, երբ պատառոտված մատները թուլացան, նա դանդաղ սահեց պատով ներքև և ընկավ դեղին ավազ-

ների մեջ: Կանաչ մոդեսները, թողնելով իրենց թաքստոցները, սկսեցին զգուշությամբ իջնել ներքև և տարօրինակ շրջաններ գծելով ավազների վրա, լպստելով օդը՝ մոտեցան նրան: Շրջապատեցին:

Կառչելով պատից՝ նա ոտքի կանգնեց և սկսեց հեռանալ, բայց տեսնելով իր վրա հառած անծանոթի հայացքը, կտրուկ շրջվեց և ողջ ուժով նետվեց պատի վրա և, մխրձվելով նրա մեջ, անհայտացավ...

Այնտեղ, պատից այն կողմ, արևը մայր չէր մտնում:

Այնտեղ չկար գիշեր: Եվ չկար ցերեկ:

Արևն այնտեղ մայր չէր մտնում. այն անշարժ կախված էր զմրուխտյա լճակի վրա: Խաղաղ ջրերի տակ երևում էր լճի ոսկեզօծ հատակը, որից դեպի դուրս էին ձգվում լոտոսի ցողունները՝ լճի հայելու վրա փռելով բաց-վարդագույն ծաղիկները: Ոչ ափերին աճած սլացիկ եղեգները, ոչ սպիտակաբուն ծառերը և ոչ էլ հեռու հորիզոնում երկինք մխրձվող լեռները ստվերներ չէին գցում: Ստվերներ չէին գցում, որովհետև լույսը թափանցում էր ամենուր՝ դառնալով ամենի միակ իմաստը:

Ձորակներով հոսող ջրերի արծաթե վտակները, փայլատակելով արևի թափանցիկ ճառագայթներից, անցնելով հովիտը, անձայն լցվում էին լիճը՝ թեթևակի ալեկոծելով այն:

Քայլելով արծաթե վտակների ջրերով, դեպի լիճն էին գնում հազարավոր մարդիկ: Հասնելով լճի առափնյա ջրերին, մտնելով լիճը, նրանք շարունակում էին առաջանալ դեպի լճի փոքրերը: Նրանց աչքերը կկոցած էին, իսկ հայացքներն արտահայտում էին անսահման թախիծ և անհուն վիշտ: Լուռ ու անձայն, կախարդված ու հմայված՝ նրանք նայում էին լճի կենտրոնում խաբիսի գցած առագաստանավին, որն աննշան օրորվում էր մեղմ քամուց:

Առագաստանավից ինչ-որ մեղեդի էր հնչում... Անծանոթ, բայց միևնույն ժամանակ անբացատրելիորեն հարազատ: Օտար և անհասկանալի, բայց միևնույն ժամանակ մոտ, երազած: Այն ինչ-որ հիշողություններ էր արթնացնում՝ վաղուց մոռացված... Այդ հիշողությունները մանկության մասին չէին և ոչ էլ ապագայի...

Առագաստանավը օրորվում էր լճի կենտրոնում: Հմայում: Այն ինչ-որ տեղ էր կանչում, բայց ո՞ր... Հնչյունները ծորում էին, կաթկթում, միախառնվում լճի ալիքներին և մեղմ քամու հետ զարնվելով ափերին՝ փշրվում, սուզվում: Հնչյունները հմայում էին, կանչում... Նրանք հիշողություններ էին արթնացնում: Հիշողություններ չիրագործված, վաղուց մոռացված երազանքների, հիշողություններ չիրականացված, վաղուց լքված, բայց խորը թաքնված, փայփայած իդներին...

Ո՞րտեղ եմ ես տեսել այս առագաստանավը, մտածեց նա և հեռանալով լճից սկսեց առաջանալ մարդկանց հոծ բազմության միջով դեպի սլացիկ ժայռը, որի կատարին կանգնել էր թզուկը:

— ... Հզոր լուսատու,— մոտենալով ժայռին՝ լսեց նա թզուկի ձայնը,— հզոր լուսատու, դու, որ ստեղծում ես միշտ նոր աշխարհներ, դու, որ չգիտես ոչ անցյալ և ոչ ապագա, դու, որի ներկան հավերժությունն է, ասա, ինչում կլինեք քո երջանկությունը, եթե չլինեին նրանք, ում լուսավորում ես... Նայիր, նայիր և տես, աշխարհի վրա մեծ վիշտ է իջել և թախիծն է իշխում ամենուր: Նայիր, նայիր և տես, նրանք մոռացել են իրենց: Նրանք մոռացել են իրենց երազանքները: Տես, նրանք հագեցել են իրենց իրենցից, նրանք հոգնել են իրենց իմաստությունից և ուրախանում են իրենց հիմարություններով: Նրանք այլևս չեն կարող ապրել... Նրանք ստրկամիտ են դարձել: Նրանք լռում են: Նրանց չարն ու բարին լռության մեջ է: ...Շուտով ձեզանից շատերը դուրս

կշարտվեն հիշողությունից, կդառնան ոչինչ: Ոչինչ կդառնան իրենց կեղծ առաքյալներով, սուտ ճշմարտություններով, կեղծ աստվածություններով, որոնցից հոգնել են մեր լեռները, որոնցից ցամաքում են մեր գետերը... Դուք համարում եք ձեզ ազատամիտներ, ես կցանկանայի լսել ձեր մտքի կանչը և տեսնել նրա իշխանությունը: Արդյո՞ք դուք նրանցից եք, որ իրավունք ունեին թոթափելու լուծը: Արդյո՞ք դուք կարող եք ստեղծել ձեզ համար ձեր բարին և ձեր չարը և հավատարիմ մնալ դրան: Դուք համարում եք ձեզ հզորներ: Ես կցանկանայի, որ ձեր կամքը իշխեր ձեր վրա և կարոտով նայող լեռներից, այն կողմ՝ որպես օրենք... Դուք լռում եք: Դուք լռում եք: Ահա ձեզ սուրը, քանդեք պատերը, ահա ձեզ սուրը, անցեք ձորերը, ահա ձեզ սուրը, ճակատագիր դարձեք ինքներդ ձեզ համար... Դուք լռում եք... Դուք լռում եք, ...դուք մոռացել եք այն օգտագործելը: Աշխարհը հոգնել է ձեր նմաններից: Ես էլ: Մեր լեռները կարոտ են առողջ մարդկանց, մեր լեռները կարոտ են ազատ մարդկանց: Ես էլ...

— Ինձ տուր այդ սուրը,— գոռացի ես թզուկին,— ինձ տուր այդ սուրը: Ես ուզում եմ վրեժխնդիր լինել բոլորի համար:

Մարդիկ շրջվեցին դեպի ինձ:

— Ինձ տուր այդ սուրը,— գոռացի ես,— ես ուզում եմ հույս դառնալ, դառնալ նպատակ և այդ նպատակին տանող ճանապարհ:

Ջրերի մեջ կանգնած մարդիկ շարժվեցին դեպի ինձ:

— Ինձ տուր այդ սուրը,— գոռացի ես թզուկին,— ես հիշում եմ դրա օգտագործելու ձևը:

Ջրերի մեջ կանգնած մարդիկ սկսեցին շրջապատել ինձ:

— Բռնեք նրան,— գոռաց ինչ-որ մեկը՝ մատնացույց անելով ինձ:

— Ինձ տուր այդ սուրը... տուր ինձ...— գոռացի ես թզուկին, բայց թզուկն այլևս չկար, միայն սուրն էր փայլատակում լեռան կատարին:

Բռնեք նրան... — սկսեցին գոռալ մարդիկ, — բռնեք նրան...

Ես փախչում եմ:

Ես փախչում եմ, իսկ նրանք բոլորը միաձայն գոռում են:

— Բռնեք նրան... բռնեք նրան...

Ես փախչում եմ: Ես փախչում եմ... իսկ ժայռի տակ կանգնած մարդիկ գոռում են:

— Բռնեք նրան, բռնեք նրան...

Նրանց աղաղակները արձագանքում են ձորերում:

— Բռնեք նրան... բռնեք նրան...

Ես հեռանում եմ: Ես հասկացա: Այս ամենը ոչ մեկին պետք չէ: Ես հեռանում եմ: Մտածիր որևէ այլ բան, մտածիր որևէ այլ բան, հրամայում եմ ես ինձ, այս ամենը ոչ մեկին պետք չէ: Նրանք ապրում են այնպես, ինչպես կարող են: Ո՞վ կարող է դրա համար նրանց մեղադրել: Նրանք ապրում են այնպես, ինչպես կարող են: Ո՞վ կարող է դրա համար մեղադրել ինձ...

Հեռանալ, հեռանալ, մտածում էր նա: Փախչել: Բայց ինչ-որ մի ցավ, որը գալիս էր հոգու խորքից, բռնեց նրան և իր սուր ճանկերով սկսեց պատառոտել՝ քարշ տալով անդնդի եզրը: Նրան թվաց, թե իրեն քարշ տվին մարդկային փշրված իղձերի, երազանքների միջով: Նրան թվաց, թե իրեն քարշ տվին մարդկային հոգու անապատի ծայրը և այդտեղից, այդ անապատի խորքերից, նրան հասավ մարդկային տխուր աղերսների թույլ արձագանքը: Եվ այդ արձագանքի մեջ նա անմիջապես ճանաչեց իր ձայնը... Նա անմիջապես ճանաչեց այն: Հետո, զգաց որ մահանում է, որ ևս մեկ ակնթաթը և... Զգաց, որ այդ երկնային անապատից գլորվում է ցած, ընկնում:

— Ոչ...: Ոչ... — Արթնանալով, անհույս կատաղությամբ գոռաց նա:

— Ոչ... Դա երազ էր, — եղավ նրա առաջին միտքը, երբ վերջնականապես արթնացավ: Սկզբում չհավատաց, որ դեռ կենդանի է: Չհասկացավ, թե ուր է: Հնարավոր է, արդեն այնտեղ է, մտածեց նա:

Ոչ: Դա երազ էր, կրկնեց նա մտքում, նայելով պատուհանից դուրս, չորացած ծառերի կատարներից վեր, դեպի հեռուն, ուր գծագրվում էին Խուստուպի ձյունածածկ լեռնագագաթները:

Դա երազ էր:

Այո, երազ:

Միևնույն է:

Ինչ-որ մի բան այդ երազից կապրի իմ մեջ:

Օրինակ, ցավը:

Եվ կարոտը, թզուկի հանդեպ:

ԻՆՁ ԻՆՁ, ԹԵ ՈՒՐԻՇՆԵՐՆ ԱՅԼ ԿԵՐՊ ԵՆ ԱՊՐՈՒՄ:

ԻՆՁ ԻՆՁ, ԹԵ ՈՒՐԻՇՆԵՐՆ ԱՅԼ ԿԵՐՊ ԵՆ ՄՏԱԾՈՒՄ:

ՀԱՐԱՎՈՐ Է, ՈՐ ԵՍ ՈՉԻՆՉ ԶԵՄ ՀԱՍԿԱՆՈՒՄ:

ՀԱՐԱՎՈՐ Է, ՈՐ ԵՍ ՈՉԻՆՉ ԶԳԻՏԵՄ:

ՀԱՐԱՎՈՐ Է, ՈՐ ԵՍ ԱՅԼ ԵՄ:

ԵՍ ՈՒՐԱՄ ԵՄ, ՈՐ ԱՅԴՊԻՍԻՆ ԵՄ:

ԻՄ ՀՈԳԻՆ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ Է: ՆԱ ՍԱՌՑԱԴԱՇՏԵՐԻ ՄԵՋ Է ԱՊՐՈՒՄ:

ՃԻՇՏ Է, ՆԱ ԼԲԵԼ ԷՐ ԻՆՁ ԿԱՄ ԵՍ ԷՐ ՆՐԱՆ ԼԲԵԼ, ԲԱՅՑ ԱՅԺՄ ՄԵՆՔ ՄԻԱՍԻՆ ԵՆՔ:

ՈՉ, ՍԱ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԽԵԼԱՀԵՂՈՒԹՅՈՒՆ ՉԷ:

ՍԱ ՎԵՐՋԻՆՆ Է:

ԵՎ ԵՍ ՃԱՆԱԴԱՐՀԻՆ ԵՄ...

ԱՅԴ ՃԱՆԱԴԱՐՀԸ ԼԵՌՆԱԳԱԳԱԹՆԵՐՈՎ Է ԱՆՑՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅԴ ԳԱԳԱԹՆԵՐԻՆ ՍՐԵՐ ԵՆ ՓԱՅԼԱՏԱԿՈՒՄ...

Նա շրջվեց դեպի դուռը, բայց չկարողացավ հասնել: Նա ընկավ կիսով չափ բացված դռան մեջ՝ զարնվելով սեղանի մոտ դրված աթոռներին, շրջելով գրամեքենան և գետնին թա-

փելով հաստափոր գրքերը: Նրան թվաց, թե արթնացավ դարավոր քնից: Ազատվեց տարիներ շարունակ հետապնդող անորոշ մղձավանջից:

Երբ լեռնագագաթների վրա երևաց արևը, լույսի նեղ շերտը ընկավ դեմքին և արևին համընթաց սկսեց առաջանալ նրա վրայով:

Անկենդան հայացքը ժպտաց լեռնագագաթներին:

Այդ հայացքում ապագայի կարոտ կար:

Նոր կյանքի սպասում...

Հույս կար և կանխագագում:

Ինչ-որ մի շուն, հոտոտելով օդը, ներս մտավ կիսաբաց դռնից: Շունը մոտացավ նրան և դունչը դնելով նրա ծնկներին՝ մրափեց: 12.12.86 թ.

ՄԵՐԿԵՏԵ ԼԵՌԱՆ ՔԱՄԻՆ...

...Երբ արևը թաղվեց սև շղարշի մեջ, և ժամանակը կանգ առավ մի պահ, երբ բոլոր սովերները անհետացան երկրի երեսից, որովհետև արևն ինքը սովերով ծածկվեց, Զավեն պատրիարքը մոտեցավ Մերկետե լեռան ստորոտին...

— Ո՛ւր է ԻՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ...— աղաղակեց պատրիարքը՝ դիմելով սարին:

Տղամարդը դադարեց թելադրելուց և հայացքն ուղղեց մոտեցող փոստատարին:

— Հեռագիր,— գոռաց փոստատարը պարտեզի ծայրից:— Դուք հեռագիր ունեք:

Փոստատարի դեմքը մտահոգ էր ու փոքր—ինչ շփոթված:

— Ներս անցեք,— կանչեց տղամարդը:

Փոստատարը խուլ հազաց, ապա, ծածկելով պարտեզի մետաղյա դռնակը, առաջացավ:

Մետաղյա դռնակը չփակվեց. ճռռաց և կրկին բացվեց:

Փոստատարի փոքրիկ, ճմռթված մարմինը մի պահ անշարժացավ: Նա իր չեչոտ դեմքի մեջ կորած դեղին աչքերը հառեց տղամարդու վրա և մեկնեց հեռագիրը:

Տղամարդը վերցրեց հեռագիրը և սկսեց անձայն կարդալ:

Փոստատարը կասկածամտորեն նայեց տղամարդուն, սեղանին դրված գինու շշերին, նայեց պատուհանից ներս՝ գրամեքենայի մոտ նստած կնոջը, նայեց դուրս՝ ծառին, մաշված խաչքարին, արևին, պառաված շանը, ինքն իրեն և անձայն քայլելով մոտեցավ սեղանին:

Տղամարդը այլևս չէր կարդում, նա արդեն կարդացել էր և լուռ հետևում էր փոստատարին:

Փոստատարը անփույթ շարժումով լցրեց բաժակը՝ շիշը օդում կախված պահելով այնքան ժամանակ, մինչև որ այն լրիվ դատարկվի, գինին թափվի սպիտակ սփռոցին և սեղանի ոտքով ծորա ներքև, որ հասնի գետնին և գունաթափվի, որ իրեն նայեն ծառն ու տղամարդը, արևն ու խաչքարը, պատուհանի ետևում նստած կինն ու պառաված, ինքն իրենից ձանձրացած շունը, և խմեց:

Հետո նա գնաց, ետևից ծածկելով պարտեզի մետաղյա դռնակը: Այն չփակվեց: Հռռաց և կրկին բացվեց:

— Բնչ հեռագիր է,— հարցրեց կինը:

— Գոռը մեռավ,— ասաց տղամարդը: — Նա այլևս չի պատկանում մեզ: Անավարտ մնաց նա, և նրա գործերը նույնպես: Հաջորդը ես եմ: Շարունակիր: — Կինը փոխեց գրամեքենայի թուղթը և պատրաստվեց մեքենագրելու:

Տղամարդը լռում էր: Նա մի պահ նայեց ծառին, մաշված խաչքարին, ամպերին, արևին և կրկին անգամ համոզվեց, որ օրն ինքնին իմաստ չունի, որ այն իմաստավորում են մարդիկ: Լավ կամ վատ:

— Գրիր,— ասաց տղամարդը,— հաջորդը ես եմ,— ասաց նա և սկսեց թելադրել,— 1898-ի հոկտեմբերի 25-ին, «Հոհենցոլերն» նավը խարխսի գցեց Հայֆայի ափին: Այդտեղից, ափի երկայնքով մինչև Եաֆա, կայսրը ճամփորդությունը շարունակեց ցամաքով և հոկտեմբերի 28-ին մտավ Երուսաղեմ: Բողոքականների Մեր Փրկիչ եկեղեցին օծելուց հետո, հոկտեմբերի 31-ին կայսրը գերմանացի կաթոլիկներին նվիրեց Տոմիսիո Մարիա անունը կրող մի հողակտոր Սիոնի մեջ, Դավիթ մարգարեի գերեզմանին կից: Այդտեղ էր գտնվում նաև այն տունը, ուր, ըստ Երուսաղեմում տիրող հին ավանդության, վախճանվել էր Հովհաննես Առաքյալը: Հռոմի պապը հեռագրով շնորհակալություն հայտնեց կայսրին՝ քրիստոնեական աշխարհին արած այդ նվերի համար: Վերադարձին կայսրը

կանգ առավ Դամասկոսում և, իբրև պատասխան Շեյխ Աբդուլլահի հրավեր խոսքին, արտասանեց իր նշանավոր ճառը:

«...Կառաջարկեմ, որ աշխարհի երեսին գտնվող 300 մլ. մահմեդականները պաշտեն իրենց խալիֆին, իրենց վեհափառ սուլթանին: Վստահ եղեք, որ բոլոր ժամանակներում Գերմանիայի կայսրը շարունակելու է մնալ ձեր բարեկամը...»:

Տարիներ հետո, ոգևորված կայսրի խոստումներով, Սելանիկում համաժողով գումարվեց... Այդ օրը... 1910-ի օգոստոսի այդ օրը, ամառային դիմակայության օրը, երբ արևի ճառագայթները ուղիղ գծերով ընկան մինարեթի ծածկագրերի վրա, նշանները կենդանացան և արյունոտվեցին... Այդ օրը, որն անվանվում էր նաև Սատուրնի օր, երբ ըստ ասորական պահագրության տիեզերքի բոլոր մոլորակները, հայտնվելով նույն հարթության մեջ, շարվելու էին մի գծի վրա, ըստ իրենց կարգի և իրենց դիրքի, և, անշարժանալով մի պահ, որը երկրի վրա ժամեր էր տևելու, ծածկելու էին արևը, Սելանիկի համաժողովը արձանագրեց.

«Մովսեսի պես թշվառականը, Հիսուսի պես միամիտ մարդը, Մուհամեդի պես որբը աշխարհի վրա կարողացան մի-մի կրոն հիմնել, ուրեմն ինչու, մեր կամքի տեր մտավորականները, թուրանի կրոնը չհիմնեն և չընդհանրացնեն: Մեր կրոնը Թուրանն է: Մեր հայրենիքը ոչ Թուրքիստանն է և ոչ էլ Թուրքիան: Այն մի երկիր է մեծ ու հավերժական — անունը Թուրան: Նրանք, ովքեր անմեղ են այսօր, կարող են հանցավոր լինել վաղը... Հայեր, մահը պիտի փնտրեք ու պիտի չգտնեք...»:

Եվ այդպես եղավ...

Միջերկրական ծովից մինչև Նեղոսի առաջին ջրվեժները, լիբիական անապատներից մինչև Սինայի թերակղզին տիրում էր խոր լռություն... — տղամարդը դադարեց թելադրել: Նա մոտեցավ սեղանին, անփույթ շարժումով լցրեց բաժակը, շիշը օդում կախված

պահելով այնքան ժամանակ, որ այն լրիվ դատարկվի, որ գինին թափվի սպիտակ սփռոցին և սեղանի ոտքով ծորա ներքև, որ կաթի գետնին ու գունաթափվի, և խմեց:

— Գոռն ինչի՞ց մահացավ,— օգտվելով դադարից, հարցրեց կինը:

— Դա այժմ էական չէ,— ասաց տղամարդը: — Գրիր,— ասաց նա: — Հաջորդը ես եմ: Գրիր... Միջերկրական ծովից մինչև Նեղոսի առաջին ջրվեժները, լիբիական անապատից մինչև Սինայի թերակղզին տիրում էր խոր լռություն, և ոչ ոք չէր նայում երկնքին. վախ կար, որ երկինքն էլ կփլվեր իրենց վրա...

— Իսկ ինչն է էականը,— դադարելով մեքենագրել՝ համառեց կինը:

— Էականը,— հանկարծակիի եկավ տղամարդը,— էականը...— կարծես ժամանակ շահելու համար կրկնեց նա՝ քայլելով դեպի լիճը,— էականը կյանքն է,— լճից գոռաց նա,— և այդ կյանքի մեջտեղում մեն-մենակ կանգնած տղամարդը, որը չի ամաչում դուրս գալ մարդկանց մեջ, որը տղամարդ է տղամարդկանց մոտ, արևելքի ու արևմուտքի հիմնադիրն է ու ժամանակակիցը, մարդ է, որը արտահայտվում է միջուկային զենքի դեմ, թեկուզ ապարդյուն, գրող է, ընթերցող, ընկեր է փորձության ժամին, մտածող է, հասարակության անդամ, որի փոփոխությունը նրան թվում է անխուսափելի, գործիչ է և աշխատող, այր է, որին մտահոգում են աշխարհի հոգսերը, պատմությունը, և այդ պատմության ճիշտն ու սուտը, գիտությունը, այդ գիտության չարն ու բարին... և այս ամենի ապագան: Էականը կյանքի ընթացքն է և այդ խառնաշփոթ շարժման մեջ ինքն իրենով վստահ այրը: Այն այրը, որը արևի տակ կանգնած կգոռա արևի վրա. ես եմ սկիզբը... և ես եմ պատճառը: Ես եմ ամենայնը... և ամենքինն է իմ մեջ:

* * *

Մեքենան կանգնեց փոքրիկ այգու մոտ: Բժիշկը բացատրեց, որ այգին տնկել և մշակում են հիվանդները: Նա խոսում էր կամացուկ ու ժպտալով. ինչ-որ չար բան կար նրա ճարպոտ հայացքում: Տղամարդը չհարցրեց նրան, թե ինչու են միայն անպտուղ ծառեր տնկել: Միևնույն է, մտածեց նա, ծառերը նրա պատասխանից պտուղ չեն տա:

Ճարպոտ հայացքով բժիշկը ասում էր, որ օրերն իրենց մոտ ուրախ են անցնում: Երբ անցնում էին այգու միջով, տղամարդը նկատեց մաշված շորերով մի քանի մարդկանց, որոնք ծառերի մոտ լուռ կանգնած ուշադիր նայում էին ճյուղերին, ինչ-որ բան փնտրում տերևների արանքներում: «Եթե ես այստեղից դուրս գամ, մտածեց տղամարդը, կտնկեմ միայն պտղատու ծառեր»:

— Բժշկի մոտ եղմիր,— հարցրեց կինը, երբ նա մտավ տուն:

— Եղա,— ասաց նա:

— Ինչ ասաց,— հարցրեց կինը և զգաց, որ իզուր հարցրեց:

— Առանձնապես ոչինչ,— ասաց տղամարդը՝ հանելով կոշիկները: — Նա փորձում էր համոզել ինձ, որ օրերն իրենց մոտ ուրախ են անցնում: Այդպես էլ կար: Ինչ տարօրինակ տեսք ունեն կոշիկները,— չգիտես ինչու նկատեց նա և ուղղվեց իր աշխատասենյակը:

Սուրճը դնելով սեղանին, կինն ասաց.

— Երեխան այսօր սկսեց քայլել:

Օրերից մի օր նա պետք է որ քայլեր, մտածեց նա՝ վառելով ծխախոտը:

Կիսածածկ դռնից նա տեսնում էր, թե ինչպես են երեխային սովորեցնում քայլել, և բռնեց իրեն այն մտքի վրա, որ նախանձում է փոքրիկին:

Նա անջատեց լամպը ու ընկղմվեց մթության մեջ, մտածելով, որ ինքն էլ երբևէ կսովորի ճիշտ քայլել:

— Այսօր ինչ օր է,— զրնգացնելով շքանշանները, դռան մեջ հայտնվեց Վռամը:

— «Գոռի մահվան օրը» — ուզեց ասել տղամարդը, բայց ոչինչ չասաց:

* * *

Գերեզմանափոսը բավականին խորն էր ու անըմբռնելի: Տղամարդուն թվաց, թե փոսից եկող երաժշտությունը թեմա չունի: Փայտե տապանը վատ երաժշտական գործիք է, դա ակնհայտ է, մտածեց նա: Այն միայն դժգոհ ձկվում է, փոշի բարձրացնելով ներկաների վրա: Բահերով երաժիշտները շտապում էին, և դա ինքնին հասկանալի էր դառնում, քանի որ փոսից տարածվող փոշին նստում էր ներկաների վրա, լցվում աչքերը, որից աչքերին արցունք հիշեցնող մի բան էր հայտնվում և ակամա սահում ցած:

Այս ամենը ոչ մեկին պետք չէր: Նույնիսկ Գոռին:

Ծաղիկների մեջ թաքնված անծանոթը, դեմքի անտարբեր խաղաղությամբ, երբեք չէր կարող Գոռը լինել: Նա Գոռի հետ ոչ մի ընդհանուր բան չուներ...

Բոլորը շտապում էին:

Եվ դա ինքնին հասկանալի էր դառնում:

Գոռն այլևս չկար:

...Կյանքը, բացի իր մյուս անթիվ հանգամանքներից, նախ և առաջ կորուստ է:

Բայց կյանքը նաև այդ կորուստներից կազմված հիշողություն է...

Ես հիշում եմ...

Ես փորձում եմ հիշել իմ ընկերոջը:

Ինչ թվում էր, թե գիտեմ նրան:

Այսօր, երբ նա այլևս չկա, կյանքը մի կողմ է շարտում իմ պատկերացումները, որպես անիմաստ բառեր: Եվ, թերևս, ես երբեք չեմ իմանա, թե ով էր նա: Ես դա երբեք չեմ իմանա, չնայած գիտեմ նրա պատմությունը:

Անցյալը չի մնում ինչ-որ տեղ հետևում, և ապագան էլ միշտ չէ, որ առջևում է: Շատ հաճախ ապագան թաքնվում է անցյալում և մեզ երևում է որպես մոռացված հիշողություն: Տարիների ընթացքում մեզ մոտ կատարելագործվում է տարբերելու ընդունակությունը: Տարբերելու այն, որը մենք զգում ենք, նրանից, որն արդեն զգացել ենք: Թերևս դա է պատճառը, որ ինչ-որ պահից հետո, երբ ամեն ինչ փորձում է կրկնվել, մենք ստիպված ենք լինում կյանքն ընկալել որպես հիշողություն, որովհետև նոր դեպքերը համընկնում են առաջին անգամ, արդեն վաղուց կատարված դեպքերի զգացողություններին: Այսօր այն, ինչ չեմ արել, հիշում եմ հաստատ:

* * *

... Միջերկրական ծովից մինչև Նեղոսի առաջին ջրվեժները, լիբիական անապատից մինչև Սինայի թերակղզին տիրում էր խորը լռություն: Եվ ոչ ոք չէր նայում երկնքին. վախ կար, որ երկինքն էլ կփլվեր իրենց վրա: Մարդիկ չէին նայում և իրար. ասելու բան չէր մնացել այլևս... Ամեն ինչ թշնամի էր դարձել. թշնամի էր ճանապարհը, թշնամի էր ջուրը, քարը, ավազը, հողը, ամպերը... Արևը:

Ու մարդիկ ապշել, ցնորված էին դարձել: Խենթերն ավելի էին խենթացել, գժերն՝ ավելի գժվել: Ամեն ձայն, ամեն արձագանք, քամի ու փոշի, ծուխ ու հոտ, մահվան գաղափարն էին բերում: Մարմնավորում, դարձնում տեսանելի: Մահվան գաղափարը ամեն

բանի մեջ էր և ամեն ինչի: Եվ այն ավելի ահավոր էր, քան ինքը մահը, որովհետև մահը կյանք չունի, մինչդեռ Մահվան Գաղափարը՝ իրական, շոշափելի, տեսանելի... ապրում էր: Այն շրջում էր Դեր Զորի մեջ: Դա կենդանի մահն էր... Այն ապրում էր, հառաչում, ճչում, աղերսում, գալարվում, խելագարվում: Այն շնչում էր մարդկանց վերջին շնչով, շրջում նրանց վերջին քայլով: Ու... մարդիկ ապշել, ցնորված էին դարձել: Խենթերն ավելի էին խենթացել, գոթերն ավելի գոթել... որովհետև տառապանքներն ու չարչարանքները այլևս վեր էին մարդկային ուժերից, որովհետև մարդ արարածն իր չարչարանքների ու տառապանքների սահմաններն ունի: Արդ, այստեղ, Մեսքենե—Դեր Զոր ճանապարհներին, Մերկետե լեռան ստորոտներին, չափն ու սահմանը վաղուց էին ջնջվել: Այդ ճանապարհներին սկիզբ էր առել Մեծ Վերջը... Ամեն ինչի վերջը...

— Ինչպիսի մահ կուզես, գյավուր:

— Քարկոծեք ինձի...

— Ինչպիսի մահ կուզես, գյավուր:

— Քարկոծեք ինձի:

Որդին չէր նայում հորը, հայրը՝ որդուն, ամուսինը փախցնում էր հայացքը կնոջից, կինն՝ ամուսնուց... քանի որ ինչ հարկ կար մեկ անգամ ևս հոր, եղբոր, մոր, ամուսնու կամ որդու հայացքների մեջ մահավճիռը կարդալու, իր մահը տեսնելու:

— Կտոր մը ուզե, ալ չեմ դիմանար...

— Չտվին:

— Եթե ես մեռնիմ, դուն ալ իմ միսես չտաս անոնց... մինակդ կեր...

— Ինչպիսի մահ կուզես, գյավուր:

— Քարկոծեք ինձի... Քարկոծեք աչքերս... աչքերս քարկոծեք:

Մեսքենե — Դեր Զոր: Մերկետե լեռ: Այաշի բանտ:

Կեմերեկի ճամփով՝ Տիգրանակերտ,

Ազիզիեի ճամփով՝ Մազարա,

Կեմերեկի ճամփով՝ Հալեպ,

Նիկոսի ճամփով՝ Հալեպ,

Համիտեի ճամփով՝ Դեր Զոր...

Բոլորը դեպի Դեր Զոր, Դեր Զոր... Դեր Զոր...

— Կայսրնիդ չի կրնար օգնել մեզի... Կայսրնիդ չի կրնար օգնել մեզի...

— Ինչպիսի մահ կուզես, գյավուր:

— ...Չի կրնար օգնել... չի կրնար...

Քամին անապատներից դեպի քաղաքներն էր բերում մարդկանց ճիչեր:

Քաղաքները լռում էին:

Աշխարհի բոլոր քաղաքները: Բացի մեկից...

«...Այս օրերին ստացված մահերի շաբաթականի ցուցակը գոհացուցիչ է: Այդ տեղեկություններից երևում է, որ այդտեղ նրանք շատ հանգիստ են ապրում: Գաղթականների առաքումը չպետք է ճամփորդության նմանվի: Չանք թափեք: Գաղթականների աքսորավայրը անեությունն է:

Ով հավատացյալներ, երբեք թուլություն մի ցուցաբերեք և բնավ խաղաղության կոչեր մի արեք նրանց, քանի դուք ավելի զորավոր եք, և աստված ձեզ հետ կլինի:

Գիշեր ու ցերեկ մեր կրոնի համար կռվելը ավելի լավ է, քան աշխարհը և այն ամենը, որ կա նրա մեջ: Ձեզանից որևէ մեկի կռվի շարքերում լինելը ավելի ընդունելի է, քան տան մեջ բծախնդրորեն կատարած աղոթքները: Իմացած եղեք, որ յուրաքանչյուր ոչ մահմեդական և ոչ թուրք բնակիչ պետք է մահմեդականացվի և թրքացվի: Իսկ որտեղ դա անհնար է՝ ջնջվի... ՊՈԼԻՍ»:

ԵՍ ԱՅՍՕՐ ՑԱՎԵՐՆ ՈՒ ՏԱՌԱՂԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅՈՎ ԵՄ ՃՇՏՈՒՄ:
ԵՍ ԱՅՍՕՐ ՎԻՇՏՆ ՈՒ ԹԱԽԻԾԸ ՀԱՅՈՎ ԵՄ ՏԵՍՆՈՒՄ:
ԵՍ ԱՅՍՕՐ ՈՒՐԱԽՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՏԽՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՎ ԵՄ
ԶԳՈՒՄ:

ԵՍ ԱՅՍՕՐ ԴԱՐԻ ՍՈՒՏՆ ՈՒ ՃԻՇՏԸ ՀԱՅՈՎ ԵՄ ԱՏՈՒԳՈՒՄ:
ԵՍ ԱՅՍՕՐ ՄԱՐԿԱՆՑ ՄԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՎ ԵՄ ՓՈՐՁՈՒՄ:
ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԸ ՉԱՓՈՒՄ ԵՄ ՀԱՅԻ ԹԱՓԱԾՈՎ:
ԵՎ ԱՅՍՕՐ ԻՆՁՆՈՎ ՀԱՅՆ Է ԽՈՍՈՒՄ. ԴԵՐ ԶՈՐՈՎ ԱՆՑԱԾ
ՀԱՅԸ:

ԻՐ ՄՈՒՐԻՑ ԾՆՎԱԾ ԵՎ ՀԱՄԱՅՆ ԱՇԽԱՐՀՈՎ ՍՓՈՎԱԾ:
ԻՐ ՄԱՀՆ ԱՐԴԵՆ ՏԵՍԱԾ ԵՎ ԱՍՏԾՈ ՀԵՏ ԳԺՏՎԱԾ:
ԻՆՔՆ ԻՐԵՆ ԱՂԱՎԻՆԱԾ:
ԻՆՔՆ ԻՐԵՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԴԱՐՁԱԾ:
ԱԶԳԱՅԻՆ ՄՈՒՆԵԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ ՉԷ ԱՅՍ ԱՄԵՆԸ. ԻՆՔՆԱԳԻ-
ՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ Է:

ՕՏԱՐՆԵՐԻՆ ԿԱՐԵԼԻ Է ՍԻՐԵԼ, ԿԱՐԵԼԻ Է ՆԱԵՎ ՁԵՌՆՂԱՀ
ՄՆԱԼ. ԻՆՉ ՀԱՄԱՐ ՀԱՅՆ Է ԿԵՆՏՐՈՆԸ:

* * *

Հիվանդությունս ինձ չի հետաքրքրում: Այն հետաքրքրում
է ուրիշներին: Նրանք հնարավորին չափ թաքցնում են այդ, ես
աշխատում եմ չնկատել: Ինչն եմ տեսնում և ինչը՝ ոչ, նրբանկա-
տության հարց է:

Ես անկեղծությունը այնքան էլ բարձր չեմ գնահատում: Խոս-
տովանություններն ավելի են քողարկում ճշմարտությունը, քան
լռությունը: Շատ բան կարելի է ասել, միևնույն է, գաղտնիքը
մնում է թաքնված մեր բառերի ետևում: Վաղ թե ուշ գալիս է այն
օրը, երբ մենք գիտակցում ենք, թե ինչը կարելի է ասել, իսկ ինչը՝
ոչ:

Ես չեմ կարող այլևս լսել, որ արել եմ այս կամ
այն արարքը, որը համապատասխանորեն խայտառակել կամ
պատիվ է բերել ինձ: Ուրիշի չար կամ բարի գործերով
մտահոգվելու գայթակղությունը գալիս է սեփական կյանքի
տաղտուկից:

Ես դա հասկացա:

Ես այլ մարդկանց կարիք ունեմ: Աշխարհը նույնպես:

Իմ պատկերացումները աշխարհի մասին ժամանակի ընթաց-
քում փոխվում են:

Ես չեմ վախենում հայտարարել այդ մասին:

Ես երբեք վստահ չեմ կարող ասել, թե վերջապես սովորեցի
ճիշտ ապրել. կասկածը միշտ էլ տանջելու է ինձ, և ես չեմ
փորձելու ձևացնել, թե ինձ համար ամեն ինչ արդեն պարզ է:

Գիշերները ես խորհելու եմ մի բան, իսկ ամբողջ օրը կհավա-
տամ մեկ այլ բանի...

Հիվանդությունս ինձ չի հետաքրքրում, այն հետաքրքրում
է ուրիշներին:

Նրանք, ովքեր կզան նստելու անկողնուս մոտ, կտեսնեն այդ:
Եվ ինչ էլ որ նրանք ասելու լինեն, ինձ ցավ կպատճառի: Ցավ:
Անսահման: Հարատև: Մինչև չսատկեմ գազանի նման և չտարրա-
լուծվեմ արևից, քամուց, դատարկ խոսքերից, չարից ու բարուց:

Ցավոք, կյանքը երազ չէ, արթնանալ չես կարող:

Կյանքում ստիպված ես ապրել, եթե նույնիսկ չես ուզում: Եթե
նույնիսկ շատ ես հոգնել: Եթե նույնիսկ չես կարող:

Ես դեռ ապրում եմ: Ես դեռ կամ...

Բայց կյանքը լեռներում թե հարթավայրերում, սարերում թե
ձորերում, բացի մյուս բոլոր անթիվ հանգամանքներից, նաև
սպասում է:

Եվ ես սպասում եմ:

Սպասում եմ դեպքերին, որոնք դառնալու են իմ կյանքի պատմությունները:

Ինչ-որ մեկը իրենն է համարում այն պատմությունը, որն իմը պետք է լիներ: Այդ փաստը ինձ շատ է մտահոգում:

— Ունես դու որևէ պատմություն,— հարցնում եմ ծանոթիս, չնայած նա քիչ առաջ ինչ-որ բան էր պատմում՝ համարելով իրենը: Դու որևէ պատմություն ունես,— հարցնում եմ նրան:

— Այո, իհարկե,— պատասխանում է նա:

— Իսկ ես պատմություն չունեմ,— ասում եմ: — Չունեմ:

— Այո, իհարկե,— ասում է նա: — Այդպես էլ է լինում:

Ես լռում եմ:

Նա խոսում է: Նա նույնիսկ չի նկատում, որ իրեն չեն լսում:

— Ում մտքով կանցներ,— խոսում է նա: Բայց այդպես եղավ բանը:

— Դու երբևէ լսել ես Մերկետե սարի մասին,— հանկարծ հարցնում եմ ես:

— Մերկետե,— հարցնում է նա: — Մերկետե...

— Մերկետե,— ասում եմ,— Սար է: Լեռ է,— ասում եմ:

Հիմարություն, մտածում եմ, նա ինչո՞ւ պետք է իմանար այդ սարի մասին:

Սարն էլ սար լիներ: Լեռն էլ լեռ լիներ: Հիմարություն:

— Այո, իհարկե,— ասում է: — Սար է: Բայց, պատկերացնում ես, թե ինչ ընթացք ստացավ գործը: Ո՞ւմ մտքով կանցներ:

— Այո,— ասում եմ,— այդպես էլ է լինում: Հավատում եմ,— ասում եմ:— Ես քեզ հավատում եմ:

Իհարկե, մտածում եմ, իհարկե, նա ինչո՞ւ պետք է իմանար այդ սարի մասին: Վերջապես, արդյոք տարբերություն կա՞ նրա չիմանալու և իմ տեղյակ լինելու միջև: Եվ մեծ է, արդյոք, այդ տարբերությունը... Ինձ պատմություն է հարկավոր: Պատմություն, որ կարող էր կատարվել միայն ինձ հետ:

— Մարդն ինքն իրեն չի կարող տեսնել,— ասում եմ,— ահա թե բանն ինչ է: Դեպքերն ու պատմությունները այդ հնարավորությունները տալիս են: Այստեղից էլ մեր սերը դեպի այդ դեպքերն ու պատմությունները:

— Ես մի մարդ գիտեի,— սկսում եմ պատմել,— որը շատ վատ վախճան ունեցավ: Այդ մարդը ստիպված եղավ կյանքի մնացած մասը գծանոցում անցկացնել: Չնայած նրա մտքովն անգամ նման բան չէր անցնում: Խեղճը նույնիսկ չէր պնդում, թե ինքը Ներոնն է կամ նման մի բան:

— Այո,— ասում է,— այդպես էլ է լինում:

— Այո,— ասում եմ,— այդպես եղավ բանը: Խեղճ մարդ: Ոչ մեկի մտքով չէր անցնում, թե նա երբևէ գծանոց կընկնի: Նա բարեկիրթ մարդ էր և, ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ մեծ սեր ու հարգանք էր վայելում: Պետք է ասեմ, որ նա նաև զուսպ և շատ կազմակերպված մարդ էր:

Ես պատմում եմ:

Նա կարծես թե լսում է:

Այդ փաստը ոգևորում է ինձ:

Ես պատմում եմ:

— Մի օր, երեկոյան, դա անցյալ գարնանն էր, շաբաթ օրը նա, աշխարհի բոլոր բարեկիրթ մարդկանց նման, շրջապատված իր աճեցրած եզակի կակտուսներով, ծխում էր իր հարմարավետ պատըշգամբում՝ ըմբռնելով կյանքի բարիքները. ինչպես իր խաղաղ ու անվրդով կյանքի մյուս բոլոր շաբաթ և կիրակի օրերը: Շաբաթվա մյուս օրերը նա աշխատում էր: Հասկանալի է, որ նա պարտաճանաչ աշխատող էր: Ուրեմն, նա ծխում էր պատշգամբում՝ հարազատ քաղաքի պատկերն աչքերին: Հանկարծ, ինչ—ինչ պատճառներով, որոնք նրա համար էլ մինչև վերջ մնացին անհայտ, նա, անսպասելի արագությամբ, ձեռքն է վերցնում նրբանկատորեն շարված ծաղկա-

մանները և մեկը մյուսի ետևից մեծ վարպետությամբ շարտում փողոց: Թվով 146 հատ, եթե չեմ սխալվում: Իհարկե, այդ հաշվի մեջ են մտնում նաև հարևան պատշգամբներից ճարպկորեն թռցրած ծաղկամանները նույնպես: Հասկանալի է, որ բոլոր հարևանները անմիջապես շրջում են իրենց հայացքները դեպի մեր ոգևորված հերոսը: Հարևանները կանգնած են լինում փողբիկ և հարմարավետ պատշգամբներում և, ինչպես նա, օգտվում էին շաբաթ օրվա հրաշալիքներից: Համընդհանուր ուշադրությունը, ըստ երևույթին, այնպես է կատաղեցնում մեր հերոսին, որ նա նախանձելի արագությամբ փողոց է շարտում ձեռքի տակ ընկած բոլոր իրերը, այդ թվում նաև շրջանակների մեջ առնված մի շարք պատվոգրեր, որոնք ստացել էր տարբեր առիթներով: Ինքնին հասկանալի է, որ այս պատմությունը երկար չէր կարող տևել: Ամենակարևորն այն էր, որ նրա հետ խոսելն այլևս անհնար դարձավ: Օրվա վերջում, երբ ոչ միայն իր, այլև հարևանների պատշգամբներում ու սենյակներում փողոց շարտելու ոչ մի չէր մնացել, բացի հին, սև և անհաղթահարելի ծանր դաշնամուրից, որի մեջ նա զանազան փաստաթղթեր էր պահում, ինչպես նաև մի կնոջ լուսանկար, որը տարիներ առաջ անսպասելիորեն հայտնվել էր նրա կյանքում և ավելի հանկարծակի անհայտացել, նա որոշեց հանձնվել: Մութը դեռ չէր ընկել, երբ նրան տեղափոխեցին գծանոց: Խեղճ մարդ: Ո՛ւմ մտքով կանցներ:

— Այո, — ասում է, — այդպես էլ է լինում:

— Խեղճի «ես»-ը սպառվել էր, — ասում եմ, — մեկ ուրիշը նա չկարողացավ ժամանակին հնարել: Դա սարսափելի է: Խեղճ մարդ: Նա չկարողացավ նոր «ես» գտնել: Եղածը սպառվել էր: Սարսափելի է: Որքան օտար կարող է երբեմն մեզ երևալ մեր անձնական կյանքը: Երևի այդ զգացումն է ստիպում մեզ մտածել, թե իրական կյանքը դեռ չի սկսվել, որ նա դեռ նոր պիտի սկսվի, որ այն դեռ առջևում է:

Չգիտեմ, նա արդյոք ինձ հասկանում է...

Ինչ որ է: Ես շարունակում եմ պատմել:

Նա խմում է:

Նրան այլևս պատմություններ պետք չեն:

Պատմություններն ինձ են պետք: Դրանց կարիքը ես եմ զգում: Ես պատմում եմ:

— Ես մեկ այլ մարդ գիտեի, որն այդպես էլ գծանոց չընկավ, չնայած ապրում էր միայն իր ստեղծած պատկերների մեջ: Նրան թվում էր, որ ինքը անհաջողակ է: Ազնիվ, բայց բացարձակապես անբախտ: Մենք բոլորս խղճում էինք նրան: Նա իր «ես»-ին հարմար էր գտել այդ դերը: Իհարկե, ցանկացած դեր հորինվածք է, բայց, ըստ երևույթին, կան դերեր, որոնք շահավետ են: Ով նրան քիչ թե շատ գիտեր, վախենում էր հարցնել. «Ինչպես են գործերդ» — պատասխանի փոխարեն նա լուռ ժպտում էր իր տարօրինակ անբախտության առիթով, հարց տվողին դնելով հիմար դրության մեջ: Քիչ անց այդ ժպիտի մեջ ներողամտության նման մի երանգ էր հայտնվում, որը ի վերջո դառնում էր մեծահոգություն, և, եղբայրաբար թփթփացնելով հարց տվողի ձախ ուսին, հայրաբար մխիթարելով նրան, հեռանում էր: Պետք է նշել, — շարունակում եմ ես, — որ նա երբեք չէր դժգոհում և իր ֆանտաստիկ անբախտությունը կրում էր դատապարտվածի հպարտությամբ, ինչպես վայել է ազնիվ քաղաքացուն: Այսպես ապրում էր նա, թաքնված իր անբախտության հետևում, հպարտ և առանց տրտնջալու, շարունակ խորիմաստ ժպտալով, մինչև այն չարաբաստիկ օրը, որը սկիզբ դրեց նրա կործանմանը: Աշխարհում չգիտես որտեղ և ինչ փոխվեց, որից հետո նրա գործերը այնպիսի ընթացք ստացան, որ անհաջող անվանելն անհնար դարձավ: Հաջողությունները մեկը մյուսի ետևից դժբախտության նման թափվում էին խեղճի գլխին: Նա շվարել էր և ոչինչ չէր հասկա-

նում, այլ անխոս ժպտում էր՝ խուսափելով ծանոթներից, որոնք համառորեն բացատրություն էին պահանջում նրանից: Նա հուսահատ ժպտում էր՝ առաջարկելով նրանց մի փոքր համբերել: Հավատացնելով որ շուտով, շատ շուտով ամեն ինչ կկարգավորվի: Եվ այդպես էլ եղավ: Շատ շուտով ամեն ինչ կարգավորվեց: Հաջողությունների հեղեղը ամբողջովին հունից հանեց նրան: Որոշ ժամանակ անց նա անկողին ընկավ և շատ կարճ ժամանակում, առանց բարդությունների, մեռավ: Ես կարծում եմ, դա նրա համար միակ փրկությունն էր, հակառակ դեպքում խեղճը ստիպված պիտի լիներ մի նոր «ես» հնարել, որով ստիպված պիտի լիներ նաև հրաժարվել իր կյանքի պատմությունից: Հրաժարվել իր մասին ունեցած պատկերացումներից և այդչափ մանրակրկիտ մշակված դերից: Ավելի սարսափելի և հրեշավոր բան, քան հրաժարվելը հնարած դերից՝ գոյություն չունի:

Չգիտեմ, հասկանո՞ւմ է նա ինձ:

— Դու հասկանո՞ւմ ես,— հարցնում եմ նրան:

— Ոչ,— անհոգ ասում է նա: — Չեմ հասկանում, և միտք էլ չունեմ հասկանալու:

— Քո անտարբերությունը կյանքի նկատմամբ ինձ կատաղեցնում է,— գոռում եմ ես:

— Ինձ էլ,— ասում է նա և մեկը մյուսի ետևից փողոց շարտում պատշգամբում խնամքով շարված ծաղկամանները:

— Այդպիսի բան չի եղել: Հասկանում ես, չի եղել,— գոռում է նա՝ փողոց շարտելով իրերը: — Ոչինչ էլ չի եղել:

— Ինչպես թե չի եղել,— գոռում եմ ես: — Ինչպես թե ոչինչ չի եղել: Իսկ մեր կյանքը:

— Չի եղել: Չի եղել,— գոռում է նա: — Մեր կյանքն էլ չի եղել: Չի եղել և վերջ:

— Իսկ ի՞նչ է եղել այդ դեպքում: Ինչ...

— Երկիրը ու երկինքը...— ասում է նա՝ թաքցնելով արցունքները:

— Տարօրինակ է,— ասում եմ ես, զգալով, որ աչքերս խոնավանում են:

— Երկիրն անձև էր ու դատարկ...— ասում է նա:

— ...Այո, իհարկե,— համաձայնվում եմ ես:

— Եվ խավար կար անդնդի վրա...

— ...Եվ խավար կար անդնդի վրա...

— Կայեն, հր է քո եղբայրը, Կայեն,— նորից սկսում է գոռալ նա:

— Միթե նա իմ եղբայրն էր,— գոռում եմ ես:

— Ո՛ր է քո եղբայրը, Կայեն,— գոռում է նա:

— Բայց միթե ես եմ նրա պահապանը...— գոռում եմ ես և խուճապի մատնված հարևանների զարմացած հայացքների տակ փողոց շարտում պատշգամբում եղած մնացած իրերը:

* * *

Գրիր, ասում եմ քեզ, գրիր: Հաջորդը ես եմ, գրիր:

— ...ԱՐԴ, ԵՐԲ ԱՌԱՋՆՈՐԴ, ՔԱՀԱՆԱ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ՉՄԱՅ, ՈՒՄ ՆՈԳԵՎՈՐ ՊԵՏՆ ԵՄ ԵՍ: ՈՒՐ Է ԻՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ...ՔԱՆԻ ՈՐ ԱՅՍՈՐ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆՅԱ ՄԱՅ ԻՆՁ ԵՎ ՈՉ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ, ՈՒՐԵՄ ԻՆՁ ԷՆ ՊԱՇՏՈՆԱՆԿ ԱՐԵՔ ԿԱՄ ՊԱՏԵՐԱՋՄԱԿԱՆ ԱՅՅԱՆԻՆ ՀԱՆՁՆԵՑԵՔ, ՈՐՈՎԷՏԵՎ ՊԱՇՏՈՆ ՎԱՐԵԼՆ ԱՅԼԵՎՍ ԱՄՈԹ ԿՀԱՄԱՐԵՄ ԻՆՁ: ԱՌԱՆՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՄ, ԱՅՍԻՆՔՆ՝ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ... ՈՒՐ Է ԻՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ...

Թալեաթը դուրս եկավ դահլիճից՝ մենակ թողնելով Զավեն պատրիարքին: Երբ արևը թաղվեց սև շղարշի մեջ, և ժամանակը կանգ առավ մի պահ, երբ բոլոր ստվերներն անհետացան երկրի երեսից, որովհետև արևն ինքը ստվերով ծածկվեց, Զավեն պատրիարքը մոտեցավ Մերկեստ լեռան ստորոտին:

— Ո՛ւր է ԻՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ...— աղաղակեց պատրիարքը՝ դիմելով սարին:

Զյունածածկ լեռներից իջնելով հովիտները, անցնելով դեղին անապատը, քամին ուղղություն վերցրեց դեպի Մերկետե լեռը: Հասնելով սարին, քամին մտավ ձորը: Իջավ գետակի վրա և անշարժացավ:

— ՊԱՏՐԱՄՍ ԵՄ,— հարցրեց Քամին:

— ՊԱՏՐԱՄՍ ԵՄ,— ասաց պատրիարքը:

Քամին դուրս եկավ ձորից, պտտվեց Մերկետե լեռան շուրջը և սլացավ գիշերային երկնակամարի աստղային անհունը՝ իր հետ տանելով Զավեն պատրիարքին:

— Ո՛ւր է ԻՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ...

* * *

Նա չգարմացավ, երբ սրճարանում անձանոթը, նստելով դիմացի աթոռին, ողջունեց իրեն:

— Ամեն ինչ լավ կլինի,— ժպտաց անձանոթը, լցնելով բաժակները:

Նա նկատեց, թե ինչպես են դողում անձանոթի ձեռքերը, և չհամարձակվելով կրկին նայել, հայացքը սահեցրեց սրճարանից դուրս՝ դեպի փողոցը:

— Կյանքն ինձ շարունակ մոլորեցնում է,— դատարկ բաժակը դնելով սեղանին՝ խոսեց անձանոթը: — Բայց ոչինչ,— շարունակեց նա և, գրպանից հանելով սիգարետների քրքրված տուփը ու լուցկին դնելով վրան, ասաց.

— Ես այժմ լաց եմ լինում: Բայց ոչինչ,— հանգստացրեց ինքն իրեն և հարցրեց.

— Արևը մեծ է, չէ:

Նա շրջվեց դեպի անձանոթը և, չիմանալով ինչ պատասխանել, անիմաստ ժպտաց:

— Ինչո՞ւ հատկապես բարի մարդն է հազվադեպ գիտակցում իր ճանապարհը,— դժգոհեց անձանոթը: — Ոչինչ: Միայն թե շուտ առողջանամ:

— Շատ է մնացել,— հարցրեց տղամարդը՝ մտածելով, թե կռահում է անձանոթի հիվանդությունը:

— Ոչ,— վստահ պատասխանեց անձանոթը: — Այսօր ինչ օր է:

— Շաբաթ,— ասաց տղամարդը:

— Մի խոսքով,— ոգևորված ժպտաց անձանոթը,— երբ նրանք կիջեն տիեզերքից:

Տղամարդու մարմնով սարսուռ անցավ: Նա մտովի կրկնեց ողջ խոսակցությունը և ապշեց եզրակացությունից:

Նա վճռեց նախաձեռնությունը տալ անձանոթին:

— Շատ կա, որ իջնեն,— հանկարծ հարցրեց անձանոթը:

— Ոչ,— պատասխանեց տղամարդը:

— Հավատում եմ,— ասաց անձանոթը: — Ես քեզ հավատում եմ:

Նրանք լուռ նայեցին միմյանց:

Ծերունին աղմուկով բացեց սրճարանի դուռը և մի պահ անորոշ կանգնեց մուտքի մեջ:

Անձրևի ձայնը խուժեց սրճարան ու միախառնվեց մարդկանց բզզոցին:

Անորոշ գույնի թաշկինակով սրբելով երեսը, ծերունին աղմուկով հրեց կիսաբաց դուռը և մտավ ներս: Օրորվելով կարճ ու ոսկրոտ ոտքերի վրա, ծերունին ջղաձիգ շարժումներ արեց անհրճանազան մարմնի խախտված հավասարակշռությունը վերականգնելու համար և այդ նպատակով փորձեց կառչել օղից, բայց հաստատուն բան չգտնելով այնտեղ, զայրացած ու դժգոհ, ապշած

հայացքով սկսեց ուսումնասիրել մաշված ձեռքերի սմբած ափերը և երևի թե դրանց տեսքից կատաղած՝ կտրուկ ետ շրջվեց ու հայիոյելով դուրս եկավ սրճարանից:

— Արևը մեծ է, չէ,— լռությունը խախտեց անծանոթը:

— Այո,— ասաց տղամարդը:

— Ես արևով եմ սնվում:

— Ես էլ,— ասաց տղամարդը:

— Այն ծերունին էլ:

— Նա էլ:

— Այն աղջիկն էլ:

— Նա էլ:

— Դավիթն էլ:

— Դավիթն ի՞նչ է:

— Տղաս, որ մահացավ:

— Նա էլ:

— Իսկ այն Դավիթը, որ պիտի ծնվի:

— Նա էլ: — Տղամարդը կուչ եկավ տեղում: Կծկվեց: Բռունցքները սեղմեց աչքերին և հեկեկաց: Լուռ: Անձայն: Աննկատ:

Ահա և վերջը, մտածեց տղամարդը՝ ոտքի կանգնելով, և զգաց, որ այլևս ուժ չունի: Նա դուրս եկավ սրճարանից և ընդհատեց այգու կողմը:

...Ազատելով թևերը, թիթեռը սկսեց զգուշությամբ վեր բարձրանալ խոտի ցողունով: Ցողունը, անհասկանալի պատճառով, ոչ թե կանաչ էր երևում նրան, այլ՝ կապտավուն: Նա երբեք նման բան չէր տեսել և այժմ մեծ հետաքրքրությամբ հետևում էր դեղնականաչավուն թիթեռի ընթացքին:

Քիչ հետո կապտավուն խոտերի մեջ հայտնվեցին մրջյունները: Անհանգիստ շարժելով բարակ բեղիկները, նրանք աչքերը չռեցին թիթեռի վրա: Մրջյունների երևալը նրան դուր չեկավ, բայց նա ոչ

մի կերպ չկարողացավ արտահայտել իր անհանգստությունը: Թիթեռը, հասնելով ցողունի ծայրին, ընկավ գետնին: Մրջյունները, դժգոհ տարուբերելով բեղիկները, անշարժացան: Քիչ հետո, ըստ երևույթին ինչ-որ բան վճռելով, կոխկրտելով իրար, մրջյունները խմբվեցին ցողունի ծայրին և աչքերը չռեցին ներքև՝ թիթեռի վրա: Դողդողացնելով դեղնակարմրավուն թևիկները, թիթեռը առաջանում էր գետնի վրայով: Փոքր-ինչ երկմտելուց հետո, կոխկրտելով իրար և բարկացած ցնցելով ծռտիկ բեղիկները, մրջյունները մեկ-մեկ շրջվեցին ու սկսեցին ցողունով իջնել ցած:

Շրջանցելով փոքրիկ ջրափոսերն ու մանր խճաքարերը, հասնելով առվակի մոտ ցցված մամռապատ քարին, թիթեռը մի պահ վարանեց: Նա մտածեց շրջանցել քարը, բայց համոզվելով, որ երկար կտևի, ետ դարձավ և մոտեցավ մամռապատ քարին: Թռչելու փորձ արեց, բայց շուտով հրաժարվելով այդ մտքից, որոշեց բարձրանալ քարն ի վեր: Որքան էլ որ այն բարձր լինի: Որոշ ժամանակ անց, հասնելով քարի կատարին, թիթեռը գոհունակությամբ թափահարեց դեղնականաչավուն թևիկները և հպարտ ինքնագիտակցությամբ սրեց բեղիկները: Բարկացած մրջյունները, շրջանցելով փոքրիկ ջրափոսերն ու վազելով խճաքարերի վրայով, հասան մամռապատ քարերին և, նկատելով վեր բարձրացող թիթեռին, ագահորեն լպստեցին բեղիկները:

Թիթեռը պատրաստվում էր թռիչքի: Նա նայեց շուրջը՝ տեղանքն ու քամու ուղղությունը պարզելու համար: Քամին, չնայած որ թույլ էր և հաճելի, ամեն անգամ հատնվում էր տարբեր կողմերից, անհայտանում և անսպասելիորեն կրկին հայտնվում, բայց այս անգամ կարծես թե քարերի տակից, առվակի ջրերի միջից:

Թիթեռը երկմտանքի մեջ էր: Նրա հետ երբեք նման բան չէր պատահել: Նա չէր կարողանում կողմնորոշվել: Թիթեռը հասկա-

նում էր, որ պետք է շտապել, որովհետև սև մրջյունները, իրար կոխկրտելով, արդեն մոտենում էին:

Նա երևի դեռ երկար մնար ցցված քարի կատարին, եթե քամու բուրդովին անսպասելի նոր հոսանքը նրան չպոկեր քարից և օդ չբարձրացներ:

Քամին փչում էր քարերի տակից: Առվակի ջրերի միջից:

— Թռավ,— ուրախացավ տղամարդը,— Թռավ,— ժպտաց նա, նայելով օդում պտույտներ գործող թիթեռին:

Նա փակեց աչքերը: Եվ խաղաղվեց: Այս անգամ արդեն ընդ-միշտ:

Թիթեռը պտույտներ արեց և կախվեց օդում: Հպարտ և գոհ, ուղղելով թևիկները, թիթեռը որոշեց մի վերջին անգամ թռչել մամռապատ քարի վրայով: Հրաժեշտ տալ նրան: Բայց, չգիտես ինչու, ոչինչ չստացվեց:

Եվ թիթեռը հանկարծ հասկացավ, որ քամին էր իրեն օդում պահողը:

Այն գալիս էր քարերի տակից:

Առվակի ջրերի միջից...

Դա թույլ քամի էր... որը հալածում էր մեռնող թիթեռին:

1987 թ.

ԱՄԵՆ ԱՌԱՎՈՏ

Ընկերոջս՝ Շահենին

— Բարի լույս, ընկեր,— լսեց Արծվինը, երբ անկողնուց վեր ցատկելով մոտեցավ հեռախոսին ու ականջին դրեց լսափողը:

— Բարի լույս,— պատասխանեց նա, սեղանի վրա փնտրելով սիգարետի տուփը:

— Բնչ բանի ես,— հարցրեց ձայնը:

— Արդեն դուրս եմ գալիս:

— Դե լավ,— ասաց ձայնը:

Արծվինը վառեց սիգարետը, մտավ խոհանոց, սառնարանից վերցրեց կաթի շիշը և մի երկու կում անելուց հետո կրկին դրեց տեղը:

Երբ հագնվեց, վերջացրեց, մոտեցավ գրասեղանին ու կարդաց գիշերվա գրածը: Ինչ-որ բաներ ջնջեց, ինչ-որ բաներ ավելացրեց, բայց արդեն ոչ թե գրամեքենայով, այլ կարճլիկ սև մատիտով: «Տարօրինակ է» — մտածեց Արծվինը, — «գիշերն այլ կերպ է ամեն ինչ երևում: Ջարմանալի է: Երևի դա նրանից է, — բացատրեց ինքն իրեն,— որ գիշերվա լուռության մեջ աշխարհն այլ կերպ է ընկալվում, երևի նրանից է, որ գիշերվա լուռության մեջ, երբ կանգնած ես աշխարհի առջև մենմենակ և ինքդ քեզ հետ, քո աշխարհն ես ստեղծում: Ինչ ահավոր տարբերություն կա այդ երկու աշխարհների միջև...»

Արծվինը մեքենան դուրս բերեց բակից, փակեց դարպասի դռները և միացնելով մեքենայի շարժիչը, սպասեց, որ այն մի փոքր տաքանա:

— Բարի լույս,— ասաց հարևանուհին, անցնելով մեքենայի կողքով:

4 Է. Խալո

49

— Բարի լույս,— ասաց Արծվինը, իսկ երբ կինը հեռացավ՝ սկսեց հետևել նրան, նայելով մեքենայի փոքրիկ հայելու մեջ:

Կինը կտրեց փողոցն ու սկսեց իջնել աստիճաններով: Ճիշտ է, Արծվինը նրա դեմքը չէր տեսնում, բայց գիտեր, որ այս պահին կինը լարված է ներքուստ: Այդպես լարված ու ձգված նա կիջնի աստիճաններով՝ մինչև իր տեսադաշտից դուրս գալը և հետո նոր միայն իրեն ազատ կզգա: Կանայք միայն աչքերով չէ, որ տեսնում են իրենց հետևող տղամարդու հայացքը, իսկ այդ կինը նաև գիտեր, որ մինչև աստիճանների վերջը, մինչև փողոցի ծայրը Արծվինը նայելու է մեքենայի փոքրիկ հայելու մեջ: Կինը քայլում էր զուսպ ու համաչափ, բայց, որքան էլ որ նա փորձեր աննկատ անցնել, զգում էր, որ չի կարող այնպես քայլել, որպեսզի լիքը կրծքերը վեր ու վար չանեին աստիճաններից իջնելիս: Կոնքերը նույնպես:

Վերջերս էր իրենց փողոցում ապրում: Մի անգամ, երբ հարե-վաններով հավաքված խմում էին բակում, Արծվինը հանկարծ զգացել էր իր վրա այդ կնոջ հեռավոր հայացքը: Դա մի պահ էր տևել, մի ակնթաթթ, Արծվինը գիտեր, թե կնոջ այդ հայացքը ինչ է նշանակում, բայց ինչպես, երբ, որտեղ, մտածել էր նա՝ նայելով կնոջը: Կինը փախցրել էր հայացքը Արծվինից և ամբողջ երեկոյի ընթացքում ոչ մի խոսք չէր փոխանակել: Ամուսնուն հաճոյախո-սություններ էր անում: Ամուսինը վատ տղա չէր, լավ էլ շախմատ էր խաղում: Արծվինը երբեմն նրան հրավիրում էր շախմատ խա-ղալու: Լինում էր չէին նկատում, որ գիշեր է, ոգևորված խաղում էին: Կեսգիշեր էր դառնում՝ խաղում էին: Կինը նստում էր պար-տեզի ծայրում, ծնկները ձեռքերի մեջ առած: Լինում էր, այդպես ինքն իրեն գրկած, նստած պարտեզի կիսախավարում, սպասում էր ողջ գիշեր: Արծվինը երբեմն—երբեմն նայում էր նրան և փորձում կռահել, թե ինչ է մտածում այդ կինը: Ինքն իրեն գրկած, ծնոտը

ծնկներին հենած, լուռ ու մունջ նստած այդ կինը, որի ամուսնու հետ հիմա շախմատ է խաղում, որի հայացքը բռնել էր մի անգամ, որին տեսնում էր ամեն առավոտ: Ինչ էլ որ մտածելիս լինե-ր պարտեզի կիսախավարում նստած այդ կինը, միևնույն էր, դա ոչինչ չէր փոխելու: Նրանք երբեք միասին չէին լինելու, որովհե-տև, եթե միասին չեղան այն օրը, այն օրվա գիշերը, էլ չէին լինի երբեք, քանի որ այն օրն էր իրենցը, այն օրվա գիշերն էր իրենցը, կամ այն գիշերվա առավոտը: Այն- օրն անցել էր: Մեկ այլ օրվա ոչ գիշերն էր պետք, ոչ առավոտը: Արծվինը մի անհասկանալի հաճույք էր ապրում, գիտակցելով, որ ստիպում է կնոջը սպասել: Թե ում էր սպասում պարտեզի կիսախավարում նստած այդ կինը, արդեն կարևոր չէր: Կարևոր չէր, իրեն էր սպասում, ամուսնուն, թե մեկ ուրիշին, բայց որ սպասում էր, չէր գնում քնելու, չէր կանչում ամուսնուն, ոչինչ չէր ասում, չէր դժգոհում, չէր ըմբոստանում, դա էլ ինքնին շատ բան էր ասում: Եվ Արծվինը գոհ էր, որ այս կերպ էր իր վրեժը լուծում: Երևի կինն այդ հասկացել էր: Չէր կարող չհասկանալ: Երևի կինն իրեն մեղավոր էր զգում, բայց եթե զգում էր, ում առաջ, Արծվինի, ամուսնու, թե ուրիշ մեկի...

— Լավ է, չես գնացել,— ասաց ուրախացած հարևանը, մոտե-նալով Արծվինին: — Արի մեքենան հրենք:

— Ուշանում եմ,— ասաց Արծվինը: — Չենք հասցնի:

— Դու էլ ամեն անգամ ուշանում ես,— դժգոհեց հարևանը: — Ամեն օր ուշանալ կլինի:

— Ինչ էլ դուր չի գալիս, բայց իրոք ուշանում եմ, երևի արդեն ուշացել եմ:

— Բա ես հիմա ինչ անեմ,— շվարած հարցրեց հարևանը՝ Արծվինից սիգարետ վերցնելով:

— Ծախիր մեքենան:

— Ինչի, վատ մեքենա է:

— Քեզ ինչ կա, հրողը մենք ենք:

— Չեք ուզում հրել, փող դրեք, մի կարգին մեքենա առեք: Իմ մեղքս էլ եք գալիս:

— Արդեն հավաքում ենք:

— Որ պակասի, մի բան էլ ես կտամ: Ըհը, սա էլ դուրս եկավ, Աշոտ, Աշոտ... Չի ուզում ես կողմը նայի, Աշոտ...

— Ո՞վ լինի որ նայի, ես գնացի:

— Աշոտ, Աշոտ, արի ես անտերը հրենք...

Այս ժամին մեքենաները շատ են: Բոլորը շտապում են և ում էլ որ հարցնելու լինես, կասի, որ ուշանում է, կամ արդեն ուշացել է: Բոլորն էլ քնատ են և երևի դրանից դժգոհ ու անտրամադիր: Ճիշտ է, օրը դեռ նոր է սկսվում, բայց հազվադեպ են պատահում ուրախ ու ժպտացող մարդիկ: Եթե այդպիսին հանկարծ հայտնվում է, բոլորը կասկածամտությամբ են նայում նրան, ոմանք, խելամիտները, նայում են հեգնանքով ու ավելի մռայլվում, կարծես թե անպարկեշտ է առավոտ վաղ ժպտալը կամ ուրախ լինելը, կարծես թե նման տրամադրությամբ փողոցում քայլելն արդեն անբարոյականություն է, մի բան, որի առաջն անմիջապես պետք է առնել: Ուրախ ու ժպտացող մարդիկ մեղավորների պես քայլում են, քայլում ու շուտ մռայլվում են ու տխրում, որովհետև շուրջը մռայլ է ու գորշ: Կամաց—կամաց գլխի ես ընկնում, որ կյանքդ էլ անցնում է մռայլ ու գորշ և սկսում ես վախենալ, որ ինքդ էլ մի օր կարող ես դառնալ այդպիսին՝ մռայլ ու գորշ... Երևի այդպես իրեն է թվում, երևի այդպես միայն ինքն է մտածում: Ինչ որ է...

Ամեն առավոտ, երբ հասնելով Կասյան փողոց, շրջադարձ անելուց հետո, մոտենում էր չորացող ծառին, որպեսզի մեքենան կանգնեցնի այնպես, որ շքամուտքի ներսը երևա, մայթից քիչ հեռու, ճիշտ այնտեղ, ուր կանգնեցնելու էր մեքենան, ցցված էր լինում միջին տարիքի մի տղամարդ՝ միլիցիայի համազգեստով:

Այս մարդը խոժոռ աչքերը հառում էր Արծվինի վրա և դժգոհ-դժգոհ ետ քաշվում՝ մեքենայի համար տեղ ազատելով: Երբ առաջին անգամ հանդիպեց այդ մարդուն, նա ցցված էր ծառի մոտ և այնպես էր նայում շուրջը, կարծես սլացող մեքենաներից յուրաքանչյուրը պարտավոր էր կանգնել ու խնդրել, որ նա նստի, բայց քանի որ ոչ մեկի մտքով նման բան չէր անցնում, համազգեստով մարդը գնալով մռայլվում էր ու երբեմն հայացքը կտրուկ ու շեշտակի հառում հեռացող մեքենաներից որևէ մեկի վրա՝ հաստատ որոշած լինելով մտքով պահել համարը, հետագայում հերն անիծելու համար: Որ նա կարող էր այդ անել մեծ վարպետությամբ, կասկածից դուրս էր:

Արծվինը շրջադարձ արեց ու մեքենան մոտեցրեց մայթին:

Համազգեստով մարդն իր տեղում էր: Մարդը մի պահ հայացքն ուղղեց դեպի Արծվինը և համարելով, որ այդքանն էլ բավական է, շրջվեց: Բայց տեղից չշարժվեց:

Արծվինը սեղմեց գազի ոտնակը. մեքենայի շարժիչը մոնչաց: Չկտրելով հայացքը Արծվինից, մարդը մի երկու քայլ ետ գնաց ու կանգնեց՝ թունոտ հայացքը շարունակելով պահել ապակու ետևից իրեն նայող Արծվինի վրա: Մեքենան դանդաղ առաջացավ ու կանգնեց՝ մարդուց մի քանի մատնաչափ հեռու: Մինչև չորացող ծառը, ուր կանգնելու էր մեքենան, դեռ բավականին տարածություն կար: Մի որոշ ժամանակ նրանք երկար ու համառ նայեցին իրար: Համազգեստով մարդը ինչ-որ շարժում արեց դեպի մեքենան, կարծես ուզեց հետ հրել, բայց հրաժարվելով այդ մտքից, ատամները իրար սեղմեց ու հեռացավ: Արծվինը մեքենան կանգնեցրեց ծառի մոտ, այնպես որ մեքենայի դուռը հավասարվեց ծառին: Այսպես նա կարող էր տեսնել շքամուտքի կիսախավար տարածությունը:

Ընկերը դեռ չէր երևում:

Արծվինը սպասում էր:

Արծվինը մի օր կնստի ու կհաշվի, թե իր կյանքի ընթացքում քանի տարի, օր ու ժամ է սպասել: Անպայման կնստի ու կհաշվի, թե տարբեր առիթներով, քանի ժամ, օր ու տարի է սպասել:

Արծվինը տեսավ, թե ինչպես համազգեստով մարդը մեքենա կանգնեցրեց, ինչպես շուռ եկավ իր կողմը, կատաղած նայեց Արծվինին, մեքենայի համարներին չնայեց, արդեն գիտեր, հետո խցկվելով մեքենայի մեջ, շրխկացրեց դուռը: Մեքենան շարժվեց ու կորավ տեսադաշտից՝ տանելով իր հետ մի մարդու, որն Արծվինի կյանքի մի մասնիկն էր կազմում:

Հիմա Արծվինը սպասում էր և իրեն մենակ էր զգում, որովհետև համազգեստով մարդը չկար արդեն, գնացել էր:

Սովորաբար ընկերոջ ձեռքին կապոց էր լինում, կամ փոքրիկ ճամպուրակ: Երբ նա արդեն մոտեցած էր լինում մեքենային, Արծվինը բացում էր դուռը, վերցնում ճամպուրակը: Ընկերը նստում էր, փակում մեքենայի դուռը և հարցնում.

— Ի՞նչ կարծիքի ես քո մասին:

«Լավ», ասում էր Արծվինը, «Վատ», ասում էր մի ուրիշ անգամ, բայց վերջերս սկսել էր ասել «Չգիտեմ»: Ընկերը նրա պատասխաններին ուշադրություն չէր դարձնում, Արծվինը հավատացած էր, որ նա չի էլ լսում, երևի իրականում այդպես էլ կար: Պարզապես հարցնում էր. ինչ կարծիքի ես քո մասին... Երևի այդ հարցն ինքն իրեն էր տալիս:

Շքամուտքի ծայրում, այնտեղ, ուր լույսի շերտը թափանցելով ներս, փռվում էր առաջին աստիճաններին, հայտնվեց Շահենը. այդպես էր ընկերոջ անունը: Նա դանդաղ առաջանում էր:

Ամեն անգամ, երբ շքամուտքի մոտ սպասում էր ընկերոջը, ամեն անգամ, երբ ընկերը ինչ-ինչ պատճառներով ուշանում էր ավելին, քան կարող էր Արծվինը սպասել առանց անհանգստա-

նալու, աղոտ մի վախ էր զգում, որ նա, ընկերը, էլ չի երևա մուտքի կիսախավարում, որ օրերից մի օր, երբ ինքը այսպես սպասելիս կլինի նրան, ընկերը դուրս չի գա շքամուտքից՝ փաթեթը կամ ճամպուրակը ձեռքին, չի նստի մեքենան տեղավորվելով մեքենայի նստարանին՝ չի հարցնի. «Ի՞նչ կարծիքի ես քո մասին...» Վախը, որ մի օր այդպես էլ կլինի, ստիպում էր Արծվինին ոչ միայն վշտանալ ու տխրել, այլ, քանի որ այդ օրից նա շատ էր սարսափում, ստիպում էր նրան ինչ-որ ձևով նախապատրաստվել իրեն այդ կորուստին, կորուստ, որն Արծվինի համար շատ մեծ էր լինելու, քանի որ ինքը, Արծվինը, ապրում էր մեկուսացված ու միայնակ, քանի որ ընկերը՝ Շահենը, այն միակ շավիղն էր, որ կապում էր Արծվինին կյանքի հետ, և միակ այն կածանը, որը կարող էր իրեն դուրս բերել անապատից, անապատ, ուր հայտնվել էր Արծվինը, և ուր հայտնվում են բոլոր այն մարդիկ, որոնք ըմբոստացած իրենք իրենցից, աշխարհից, մարդկանցից, վճռում են մի օր նոր կյանք սկսել, քանի որ անցածը կեղծիք էր եղել, քանի որ՝ անցածը խաբեություն էր եղել, քանի որ անցածը անցել էր, միայն անցել էր անհետ, անցել էր անմիտ, անցել էր անիմաստ, քանի որ անցածը չէր եղել բնավ... Չէր եղել: Չէր ունեցել: Չէր ուզում այլևս...

Շքամուտքի ծայրում, այնտեղ, ուր լույսի շերտը թափանցելով ներս, փռվում էր առաջին աստիճաններին, հայտնվել էր Շահենը: Նա դանդաղ առաջանում էր: Շահենն արդեն վաթսուներեք անգ էր, տարիների հոգսերից ու հուսախաբություններից ծանրացած ու վշտացած: Բայց, չնայած այդ ամենին, կենսախինդ էր ու լավատես և, ինչպես բոլոր անհանգիստ մարդիկ, լի նորանոր ծրագրերով ու հույսերով: Շահենը դժբախտ մարդ էր և միևնույն ժամանակ երջանիկ: Դժբախտ էր, որովհետև տաղանդավոր էր ու ազնիվ, ճիշտ է, նրա գործերը հրատարակվում էին ու վերահրատարակվում, և նրա գրքերը մի երկու օրից անհետանում էին գրախա-

նութներից, բայց դա նրա գրական գործունեությունն էր միայն վերաբերում, իսկ Շահենը, իր անկոտրում կամքի ու աշխատասիրության շնորհիվ, շատ ու շատ այլ գործեր էլ էր հասցրել անել, որոնց համար նա ոչ թե չէր խրախուսվել կամ գնահատվել, այլ հետապնդվել էր ու հալածվել, չնայած որ ժամանակն ու կյանքը արդեն վաղուց ապացուցել էին բոլորին, որ նա մեծ ու արժեքավոր գործեր էր արել, որ նա ճիշտ էր եղել, որ ճշմարտությունը Շահենի կողմն էր եղել, որ ճշմարտությունը Շահենի միջոցով էր գործել: Շահենը դժբախտ մարդ էր, բայց այնուամենայնիվ Շահենը երջանիկ մարդ էր, այդ երջանկությունը հզոր մարդու երջանկություն էր, ինքնիշխան ու ազատամիտ: Նա երջանիկ էր, որովհետև ստի ու կեղծավորության երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում երբեք խղճի դեմ չէր մեղանչել, երջանիկ էր, որովհետև շողորթության ու մորթապաշտության տարիներին երբեք չէր արել այն, ինչը սովորաբար անում են, երբ շատ են ստիպում: Շահենի կյանքը իր սերնդի լավագույն ներկայացուցիչների կենսագրությունն էր, մի տարբերությամբ՝ Շահենը հրաշքով ողջ էր մնացել: Նրա կյանքի պատմությունը մի մեծ կտավ էր, որտեղ ամենայն մանրամասնություններով կարելի էր տեսնել ոչ միայն այն ճանապարհը, որով անցել էր Շահենը, այլ լիովին գաղափար կազմել այն ժամանակի մասին, որում ապրել էր նա ու անցել իր ճանապարհը: Շահենն իր ժամանակի ծնունդը չէր, նա դուրս էր իր ապրած ժամանակից, բայց Շահենով կարելի էր իմանալ այդ ժամանակի ճիշտն ու սուտը, կեղծիքն ու խաբեությունը, որովհետև Շահենը այդ ամենի իսկական զոհն էր:

Շահենն իր հոգու վրա չսպիացող վերքեր ուներ, նա ուներ նաև սպիացած վերքեր իր մարմնին, որոնք պատերազմից էր ստացել, բայց պատերազմից ստացված վերքերը վաղուց սպիացել էին, մինչդեռ անարդարություններից ստացված վերքերը ոչ մի կերպ

չէին սպիանում, չէին փակվում: Դրանց արյունահոսությունը օրերի հետ ավելանում էր ու մահաբեր դառնում: Բայց Շահենը շարունակում էր Շահեն մնալ: Կյանքի կենսափորձը ոչինչ չէր կարողանում նրան տալ, Շահենը դրա կարիքը չուներ, որովհետև նա մի բան կարող էր անել. տալ կյանքին այն, ինչ ուներ: Կյանքի կենսափորձը ոչինչ չէր կարողանում Շահենին սովորեցնել, քանի որ Շահենից պիտի սովորեին, նրանից պիտի օրինակ վերցնեին, որովհետև մարդկային քաղաքակրթությունը իր ճանապարհին հանդիպող խավարն ու ստրկամտությունը դարերի ու հազարամյակների ընթացքում հաղթահարում էր Շահենի ու նրա նմանների ոգու շնորհիվ: Գիտե՞ր Շահենը դա, թե ոչ, բայց նա շարունակում էր մնալ Շահեն: Նա շարունակում էր պայքարել: Նա պայքարում էր մենակ, որովհետև իր շրջապատի մարդկանցից նույնիսկ լավագույնները ուժ չէին գտնում մինչև վերջ անկաշառ մնալու, և եթե նրանք չէին դավաճանում Շահենին, ապա ոգևորում էին ու թողնում մենակ: Շահենը շարունակում էր իր հարատև պայքարը: Այդ վերջ չունեցող պայքարներից նա ոչինչ չէր ստանում բացի հալածանքներից, որովհետև պայքարում էր ճշմարտության համար, այդ ճշմարտությունը պաշտպանելու համար: Իր պայքարներից նա ոչինչ չուներ և ոչինչ էլ նրան պետք չէր, քանի որ նրա կռիվը կյանքի առաջխաղացման համար էր, կյանքը, որին շատ էր սիրում, ավելի մարդկային դարձնելու համար էր, իսկ սիրում էր այդ կյանք ասածը հիմնականում անյ բանի համար, որ այն հնարավորություն էր տալիս իրեն ճիշտ ու ազնվորեն ապրելու, մարդկանց օգտակար լինելու:

Շահենը դանդաղ առաջանում էր: Նա բարձրահասակ էր ու նիհար, հայացքը սուր էր, քննող ու խորունկ, այդ խորության մեջ անհանգիստ միտք կար ու երբեք չննջող հոգի:

Շահենը դանդաղ առաջանում էր:

Շահենը ձեռնափայտով էր քայլում: Այդ ձեռնափայտը նրան պատերազմն էր տվել: Վերցրել էր Շահենի երիտասարդությունը, երբը, առողջությունը և փոխարենը ձեռնափայտ էր տվել: Շահենը քայլում էր՝ հենվելով այդ ձեռնափայտին, որովհետև այն ոչ միայն հեշտացնում էր տեղաշարժվելը, նա առանց ձեռնափայտի էլ կարող էր քայլել, ոչ միշտ, բայց կարող էր, այլ որովհետև մարդը չի կարող առանձին լինել իր երիտասարդությունից, երազանքներից, ինքն իրենից, և մատնետով ամուր սեղմելով ձեռնափայտը, Շահենն իր ձեռքում էր պահում երիտասարդությունը, որի փոխարեն պատերազմը նրան ծերություն էր տվել, իր ձեռքում էր պահում երազանքները, որոնց փոխարեն պատերազմը նրա հոգին ու մարմինը լցրել էր արկերի ու ռումբերի փշրանքներով: Երկաթե այդ բեկորները, որոնցից ամեն մեկը մի երազանք էր սպանել, որոնցից ամեն մեկը մի իղձ էր մեռցրել, ծակծկում էին Շահենին ու տանջում ամեն օր. կարծես թե, եթե չլինեին երկաթի այդ բեկորները, Շահենը կմոռանար ու չէր հիշի այն ամենը, ինչը տարել էր իր հետ պատերազմը: Պատերազմը միշտ Շահենի հետ էր, և երևի դրանից էր, որ գործերից մեկում նա գրել էր. «...Պատերազմները չեն դադարում: Պատերազմները սկսվում են, բայց չեն վերջանում...»:

Երբ Շահենը մոտեցավ, Արծվինը բացեց մեքենայի դուռը և վերցրեց նրա ձեռքից ճամպուրակը:

Շահենը դժվարությամբ նստեց և փակեց մեքենայի դուռը:

Մեքենան շարժվեց:

— Ի՞նչ կարծիքի ես քո մասին, — հարցրեց Շահենը՝ սիգարետը վառելուց հետո:

— Չգիտեմ, — ասաց Արծվինը:

Մոտեցան խաչմերուկին: Լինում էր, որ խաչմերուկ էին հասնում, երբ կանաչ լույսն էր վառվում, լինում էր՝ դեղինն էր

վառվում, լինում էր, որ ոչ մի լույս էլ չէր վառվում: Այս կյանքում ամեն ինչ էլ պատահում է.. Իսկ կյանք ասածը նաև խաչմերուկում վառվող կամ չվառվող լույսերն են, չորացող կամ ծաղկող ծառերը, հեռվում վազող այն մարդը, որին չգիտես և երևի թե լավ է, որ չգիտես, անծանոթ այն կինն է, որն իր երեխաներին դպրոց է տանում, միայնակ ու շվարած այն ծերունին է, որը խցկվել է մեքենաների մեջ ու ոչ առաջ է գնում, ոչ ետ, փոքրիկ այն պատանին է, որն աչք չի կտրում իր կողքին կանգնած կնոջ կրծքերից, պատանու կողքին կանգնած կինն է, որը չի նկատում տղային, քանի որ ինքը ոչ երիտասարդ է և ոչ այնքան ծեր... Կյանքը նաև խաչմերուկում վառվող կամ չվառվող լույսերն են, ծանոթ ու անծանոթ մարդիկ, որոնք փորձում են թափանցել հոգիդ և ապականել ու պղծել այնտեղ եղածը: Կյանքն օրերից չի բաղկացած, ճիշտ է, օրերն անընդհատ հաջորդում են իրար և ամեն օր իր անունն ունի, բայց կյանքն օրերից չի կազմված, այլ պահերից, որոնք օրեր ու տարիներ են ձգվում: Այդ պահերի թիվը ժամանակի հետ նվազում է, նրանց տեղը կամաց-կամաց լցվում է հիշողություններով: Օրերի հետ հիշողությունները փոխարինում են իրական դեպքերին, քանի որ նոր դեպքերի ու պահերի պաշարը գնալով նվազում է, սպառվում: Եվ հանկարծ գալիս է այն օրը, երբ այլևս ոչինչ չի կատարվում: Այդ օրվանից հետո սկսվում է մեկ ուրիշ կյանք: Այդ կյանքը կազմված կլինի միմիայն հիշողություններից. հիշողություններ ինչ-որ հեռավոր օրվա, ինչ-որ գիշերվա կամ առավոտի: Նոր առավոտն իր հետ այլևս ոչինչ չի բերի, իսկ եթե բերի էլ, միայն հեռվից ցույց տալու համար: Դա արդեն քոնը լինել չի կարող, դա արդեն մեկ ուրիշինն է, դու կարող ես միայն հեռվից նայել: Դա քո մեջ հիշողություններ արթնացնելու համար է: Պետք է պատրաստվել այդ օրվան, քանի որ չգիտես, թե երբ կգա այն... Երևի կյանքը հիշողություններ հավաքելու համար է,

երևի մարդիկ դրա համար են շնչակտուր վազվզում, խանգարում
իրար, խաբում, դավաճանում, ստորանում, սիրում և ատում...

Երևի ինձ է այդպես թվում:

Մեքենան կանգնեցրին գրողների տան բակում:

Դուրս եկան մեքենայից: Արծվինը փակեց դռները ու նրանք
բայլեցին դեպի սրճարան: Փողոցի անկյունում, սրճարան չհասած,
թերթի կրպակից սիգարետ վերցրին ու շարունակեցին իրենց
ճանապարհը: Սովորաբար սիգարետները գնում էր Շահենը, նա
վերցնում էր չորս կամ վեց տուփ և երկուսը կամ երեքը տալով
Արծվինին, մնացածը տեղավորում տարբեր գրպաններում:

Սրճարանում երկար չէին նստում: Հասցնում էին ընդամենը
մեկ-երկու սիգարետ ծխել: Խոսում էին անցած օրվա մասին:
Հիմնականում Շահենն էր խոսում: Նա պատմելու շատ բան էր
ունենում, նույնիսկ անցած օրվա մասին: Շահենը դեպքերով ու
պատմություններով հարուստ կյանք էր ունեցել: Այդ դեպքերն ու
պատմությունները դեռևս շարունակվում էին: Դրանց վերջը չէր
երևում, իսկ վերջակետ դնել պետք էր: Արծվինը հիմնականում
լսում էր: Նա պատմելու քիչ բան ուներ: Համարյա թե չուներ: Նա
չուներ ոչ այն պատճառով, որ իր հետ ոչ մի բան չէր կատարվում,
ամեն մեկի հետ էլ ինչ-որ բաներ կատարվում են, վաղ թե ուշ,
բայց կատարվում են, Արծվինը լռում էր, որովհետև իրենը չէր
համարում բոլոր այն դեպքերն ու պատմությունները, որոնք այս
կամ այն կերպ տեղի էին ունենում իր հետ: Արծվինին թվում էր, որ
իր կյանքը տակավին դեռ չէր սկսվել, ավելին, նա հավատացած
էր դրանում: Ճիշտ է, երբեմն նա մտածում էր, թե իր կյանքը ոչ թե
չի սկսվել, այլ ավարտվել է վաղուց: Երևի այդպես է լինում.
ավարտվում է դեռ չսկսած...

Ամեն առավոտ նրանք հանդիպում էին: Զրուցում էին կամ չէին
գրուցում: Սրճում էին կամ չէին սրճում:

Հանդիպում էին ու բաժանվում:

Շահենը չգիտեր, թե ինչպես վերջացներ, ամփոփեր իր կյանքը
և տանջվում էր դրանից ու տառապում:

Արծվինը չգիտեր, թե ինչ աներ կյանքի հետ, որը ոչ մեկին
պետք չէր, նույնիսկ իրեն, և տանջվում էր ու տառապում դրանից:

03.10.87.

... Մենակները միշտ մենակ են
մնում... որովհետև մենակները
երբեք իրար չեն հանդիպում...

Շ. Թաթևյան

Գետն անցնում էր Պաղեստինի միջով՝ հյուսիսից հարավ, բա-
ժանելով ամբողջ երկիրը երկու մասի: Այն սկիզբ էր առնում
Հերմոն սարից բխող երեք աղբյուրներից և կտրելով անապատը՝
լցվում ծովը: Այդ գետը շատ բան էր տեսել և շատ բան գիտեր
մարդկանց մասին: Անթիվ մարգարեններ էին թափառել նրա ավա-
զոտ ափերին և շատ սրբերի արյուն կար խառնված նրա ջրերին:
Շատ խենթեր էին իմաստնացել և շատ իմաստուններ գլծ-
վել—խենթացել նրա ափերին...

Շատ դարեր էին անցել արարման օրից...

Եղել էր ժամանակ, որ գետը կարմրել էր մարդկանց արյունից,
եղել էր, որ գետը ցամաքել էր մարդկանց հոգսերից... Հիմա,
երբեմնի պարզ ու մաքուր ջրերը պղտոր էին դարձել. դա մարդ-
կային հոգու կեղտն էր, որ խառնվել էր ջրերին, դարերով կու-
տակված մաղձն էր մարդկության, որ խառնվելով ջրերին ոչ մի
կերպ չէր լուծվում, դա մարդկային թույնն էր, որ կաթիլ-կաթիլ
լցվել էր գետը...

Դարեր էին անցել արարման օրից...

Հերմոն սարից բխող երեք աղբյուրներից սկիզբ առնող գետը
շատ բան էր տեսել և շատ բան գիտեր մարդկանց մասին, բայց
գետը, հոսելով դարերի միջով, թափվում էր Մեռյալ ծովը և

խառնվելով նրա ջրերին՝ մեռնում: դրանից չէր տրտնջում,
չէր դժգոհում. նա գետ էր և գիտեթ, որ բոլոր գետերն էլ մի օր
ծովն են լցվում. դա աշխարհի բոլոր գետերի ճակատագիրն էր:
Գետն այդ մասին վաղուց գիտեր, իր ծննդյան առաջին օրից,
ինչպես վաղուց գիտեր նաև այն, որ բոլոր մեղավորները ետ
կդառնան մի օր ու իրենց մարմինները կհանձնեն ջրերին և հոգի-
ները գետերին կտան: Գետն այդ ամենը վաղուց գիտեր, բայց նա
չգիտեր, որ ոչ բոլոր ծովերն են Մեռյալ լինում... Գետը հանդարտ
հոսում էր անապատով և, երբ հասնում էր օրը և այդ օրվա ժամը,
լցնում էր իր ջրերը Մեռյալ ծովը...

Քաղաքի դիմաց, դեպի արևելք, վեր էր խոյանում Ձիթենաց
սարը: Այդ սարի վրա էր գտնվում Գեթսեմանի պարտեզը, որտեղից
երկինք համբարձվեց Նա, որը հույս ուներ, որ իր կյանքով ու
մահվամբ կմեղմացնի մարդկանց կարծրացած սրտերը, Նա, որը
հավատում էր, թե իր անմեղ արյամբ կքափի մարդկանց մեղքերը:
Գեթսեմանի պարտեզից ներքև, Գե—բնե-հինում կիրճը տանող
կածաններից մեկով քայլում էր մարդը: Դժվար էր, և երևի անհը-
նար, հասկանալ կամ ըմբռնել փոշոտ ու նեղ կածանով քայլող այդ
մարդու դեմքի արտահայտությունը: Եվ մթնշաղը չէր դրա պատ-
ճառը: Այդ մարդու դեմքը ոչինչ չէր արտահայտում և ոչինչ էլ չէր
կարող արտահայտել: Այս ուշ ժամին Հիմոնի որդիների հովիտն
իջնող մարդը դեմք չուներ: Նա անդեմք էր... Այդ անդեմք մարդը,
որը քայլելով անցել էր ողջ արևելքը, բազմաթիվ գետեր ու
անապատներ կտրել, դեռ երկար ճանապարհ ուներ հաղթահարե-
լու: Նա որոշել էր գիշերվա զովության մեջ կտրել այդ ճանապար-
հի մեծ մասը, չնայած լավ գիտեր, որ մթնշաղի հետ լեռնային
կածանները անանցանելի են դառնում թափառական ավազակնե-
րի պատճառով, որոնք դարանամուտ սպասում են իրենց զոհերին:
Անդեմք մարդը լուռ քայլում էր՝ խորանալով ձորի կիսախավարի

մեջ: Այդ մարդը վախ չունեւ այլևս. ահ չէր մնացել նրա սրտում: Կորցնելու բան չունեւ այլևս. վաղուց էր կորցրել: Նա մահից չէր խուսափում. վաղուց էր մեռել... Նա հազարավոր կորուստներ էր ունեցել և հազարավոր մահեր: Սարսափը նրանից էր սոսկում և մահը նրանից էր փախչում, խուսափում... Նա ինքը կորուստ էր արդեն. մահվան համար մահ էր արդեն...

Մարդը լուռ իջնում էր կածանով:

Նրա ոսկրոտ ու չորացած մարմինը ծածկված էր քաթանե շապիկով, որի պատառուտված օձիքից երբեմն—երբեմն դուրս էր ցցվում արծաթե խոշոր խաչը և փայլվում մթության մեջ: Դա միակ բանն էր, որ մնացել էր Սահակ Ռշտունյաց եպիսկոպոսից և միակ բանը, որից անբաժան մնաց նա այս երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում... բայց արդյոք միայն դա մնաց Սահակ Ռշտունուց կամ Ղևոնդից, Հովսեփից, Վարդանից...

...Ինչ տարօրինակ ձևով փոխվեց ամեն ինչ: Ինչ տարօրինակ ձև ստացավ աշխարհը... և ինչ դիվային ուժ կար այդ փոփոխությունների մեջ, եթե նույնիսկ այսօր, երբ տարիներ էին անցել, երբ ավելի ահավոր դեպքեր էին կատարվել, երբ Մեծ Խոստովանողի համբավ էր ստացել, երբ քրիստոնյա աշխարհում, և ոչ միայն քրիստոնյա, այլև՝ հեթանոս, Սուրբ էր համարվում, երբ ամեն կողմից աղաչում էին, կանչում, համոզում ու շտապեցնում, որ համաձայնի վերադառնալ Հայոց աշխարհը, որպեսզի իրենով տեսնեն կապվածներին, աքսորյալներին և բանտարկվածներին, որպեսզի իրենով օժվեն ու օրհնվեն հայ երեխաները, իրենով զգաստանան ու քաջության դիմեն երիտասարդները, իրենով համեստանան ու իմաստանան ծերերը, իրենով, իբրև կատարյալ ու քաջ զինվորով պարծենան հայոց եկեղեցիները, որպեսզի իրենով հիշվեն ու հարություն առնեն բոլոր պատերազմողները, իրենով հիշվեն ու հարություն առնեն սուրբ քահանաները՝ որ սրախողխող

արվեցին Միջնաշխարհում, օտարության մեջ և ամենուր՝ ուր գտնվեցին... Ինչ դիվային ուժ կար այն հեռավոր օրվա մեջ, որ նույնիսկ այսօր, երբ տասնամյակներ էին անցել, պատկերներն ու ձայները, որ գալիս էին այն հեռավոր օրվա հիշողություններից, նոր իմաստ ու արժեք տալիս անցածին ու կորսվածին, կարողանում էին նրան ստիպել արտասովոր ու ցավ զգալ. կարծես նոր էին կատարվում, կարծես տարիների մեջ կորած այդ օրը նոր էր սկսվում:

... Զիավորը գնում էր, գնում... Զիավորը հեռանում էր, հեռանում... Ժամերն անցնում էին, անցնում... Օրը մթնում էր, մըթնում... և վերջացող օրվա մթնշաղի մեջ լուծվում էր ձիավորը, լուծվում էին սարերը, լուծվում էր աշխարհը, լուծվում էր և ինքը՝ պատանի Ներսեսը:

— Ներս արի, տղաս, մութ է արդեն,— կանչում էր մայրը:

— Ներս արի, տղաս, մութ է արդեն,— կանչում էր տատը:

— Ես տեսնում եմ դեռ, ես տեսնում եմ դեռ...— շշնջում էին մթին ձորերը Ներսեսի ձայնով:— Ես տեսնում եմ դեռ...

Զիավորը գնում էր, գնում... Հայրը հեռանում էր, հեռանում...

Հայրն այլևս հիշողություն էր դառնում, որպեսզի առանձնա-նար մյուս բոլոր հիշողություններից: Հայրն այլևս սրբություն էր դառնում, որպեսզի առանձնա-նար մյուս բոլոր սրբություններից...

Զիավորը գնում էր, գնում... Հայրը հեռանում էր, հեռանում...

Առաջին աստղը երևաց երկնքում:

Փայլեց երկրորդը:

Ողջ երկնակամարը լցվեց վառվող մոմերով:

Ներսեսն աստղերին չէր նայում: Այսօր աստղերով նա չէր գմայլվում: Ներսեսը կուզեր, որ այսօր օրը չմթներ, Ներսեսը կուզեր, որ այսօր Ձորը չմթներ, այսօր նա կուզեր, որ ժամը կանգնե, որ օրը կեսօրով պրծներ, կուզեր, որ այսօրը չլիներ,

չծագեր, չծնվեր... Կուգեր այսօրվա տեղը դատարկությամբ լցվեր: Բայց այդ որ ուզածն է լսվել—կատարվել, այդ որ խնդրանքն է ընդունվել մարդկանց կամ աստծո կողմից:

Օրը մթնում էր. քանի որ սկսվել էր արդեն:

— Ներս արի, տղաս, գիշեր է արդեն,— կանչում էր մայրը:

— Ներս արի, տղաս, չարքեր կան մթնում,— կանչում էր տատը:

— Ես տեսնում եմ դեռ, ես տեսնում եմ դեռ...— շնչում էին աստղերը Ներսեսի ձայնով,— ...ես տեսնում եմ դեռ...

Առավոտյան, երբ բոլորը քնած էին դեռ, Ներսեսը հոր հետ դուրս եկավ տանից ու գնաց անտառ:

— Կարող է ձմեռը չգամ,— ասաց հայրը,— թող ցախը շատ լինի: Պատերազմ է,— ասաց:

«— Կարող է ձմեռը չգանք»— մտքում կրկնեց Ներսեսը,— Թող ցախը շատ լինի: Պատերազմ է...

Ջաղացից ալյուր բերեց հոր հետ, ձիուն նոր պայտեր խփեց, հոր հետ զենքերը մաքրեց, կարասից գինի քաշեց... Ու հայրը խմեց, խմեց, խմեց... Հետո, երբ արևն սկսեց դիմացի սարի մեջքը վառել, հոր հետ միասին երգեր երգեցին... Ոչ, տխուր չէին տանեցիները, հպարտ էին նրանք: Շփոթված չէին և ոչ էլ շվարած, իսկ եթե վերջին պահին արցունքներ եղան, ապա դա նրանից էր, որ քամի էր ձորում, նրանից էր, որ փոքրիկ Մովսեսը ձի էր ուզում, հոր հետ կռվի գնալ էր ուզում:

Ոչ, սգավոր չէին տանեցիները:

Հպարտ էին նրանք:

— Ես գնամ,— ասաց հայրը: Մեջտեղ քաշեց ձին:

— Գնա,— ասաց մայրը: Լռեց: Գրկեց փոքրիկ Մովսեսին:

— Հա, դու գնա,— ասաց տատը: Կկոցեց աչքերը, վրա—վրա թարթեց: Քամի էր հավաքել կոպերի տակ ու արցունք դառել:

Հայրը հեծավ ձին:

Դուրս եկավ բակից: Դուրս եկավ շենից: Մտավ դաշտերը...

Ու գնաց:

Գնաց:

— Հա, դու գնա,— ինքն իրեն ասաց տատը ու ավելացրեց,— հերդ գինվոր է, տղա: Պապդ էլ էր գինվոր: Հորիցդ ջահել էր պապդ, երբ ձի նստեց ու էսպես գնաց: Մարդուցդ ջահել էր մարդս... Իր երկրի տերն էր պապդ, տղա,— խոսում էր տատը,— նրա սահմանը թրի ծերին էր, տղա...

Ձիավորը գնում էր, գնում... Հայրը հեռանում էր, հեռանում...

— Ներս արի տղաս, լուսանում է արդեն,— կանչում էր մայրը:

— Ներս արի տղաս,— կանչում էր տատը: Բայց, առավոտյան աղջամուղջի մեջ միայնակ վազող Ներսեսն արդեն տղա չէր, տղամարդ էր, գինվոր էր արդեն: Այլևս տան տերն էր, երկրի ապավենը: Նա վիշտ ուներ արդեն և խորհուրդ ուներ աշխարհի առաջ:

— Դատիր, տեր, նրանց, որոնք դատում են մեզ: Կռվի ելիր նրանց դեմ, ովքեր ահա մարտնչում են մեր դեմ...

Այդ օրն ինչ օր էր տեսնես... Երբ էր այդ օրը... Եվ որտեղից եկան այդ բառերը, որտեղից ծնվեցին նրանք: Քամի՛ն բերեց լեռներից, թե՛ գետն ափ շարտեց, աստղերից կաթեցին, թե՛ սրտից ժայթքեցին: Այդ ինչից հոգին փոթորկվեց ու մռնչաց մոլեգին, այդ ինչից սիրտը պրկվեց ու քար կտրեց, այդ ինչից մկանները կարծրացան ու կատաղությունից ծնված արցունքները բյուրեղյա դարձան... Այդ օրն ինչ օր էր տեսնես, այդ օրն ինչ օր էր տեսնես... Ե՞րբ էր այդ օրը:

Այդ օրը նա դուրս եկավ բակից, դուրս եկավ շենից, մտավ դաշտերը ու գնաց: Գնաց...

Այդ օրը նա մեռավ առաջին անգամ, ու նորից ծնվեց:

Նա գնում էր, գնում, հեռանում էր, հեռանում, օրը բացվում էր, լուսանում և նոր բացվող օրվա ճառագայթների մեջ լուծվում էր

տունը, լուծվում էր մանկությունը, լուծվում էր աշխարհը, լուծվում էր և ինքը՝ Ներսեսը:

Այդ երբ էր տեսնես...

Եթե ես այսօր հրաժեշտ տամ կյանքին, ում հրաժեշտ տված կլինեմ, կամ ինչին, ինքն իրեն հարցնում էր Արծվինը, մեքենան վարելով քաղաքից դուրս: Այսօր, չգիտես ինչու, այդ հարցը նրան հանգիստ չէր տալիս: Երևի նրանից է, փորձում էր ինքն իրեն բացատրել Արծվինը, որ այսօր ծծնդյանս օրն է: Մեքենայի փոքրիկ հայելու մեջ նա նայեց իրեն: Սպիտակ մազերն այնքան էլ շատ չէին, բայց այնքան էլ քիչ չէին, որ աննկատ մնային:

Ներքևում, գունավոր լույսերի մեջ ողողված, տարածվել էր քաղաքը: Երբ ծխախոտի մնացորդը դուրս գցելու համար Արծվինը իջեցրեց դռան ապակին, քաղաքի բզզոցը ներխուժեց մեքենայի մեջ՝ խախտելով լռությունն ու մտքերի ընթացքը: Արծվինը փակեց պատուհանը, բայց նրան թվաց, թե այդ բզզոցը մնաց մեքենայի մեջ, ավելին, նրան թվաց, թե ներս սողոսկելով բզզոցը փռվեց իր կողքին և լկտի հայացքներ գցելով շուրջը, հռչակեց:

Արծվինը կանգնեցրեց մեքենան:

Դուրս եկավ մեքենայից ու քայլեց դեպի բլուրը:

Մեծացել էր քաղաքը, իրենով ծածկել ձորերն ու սարալանջերը:

Ինձանից շուտ մեծացավ, մտածեց Արծվինը, երբ հասցրեց այսքան մեծանալ, այսքան տարածվել, փռվել, ծավալվել: Այսքան օտարանալ... Այո, օտարանալ: Արծվինը, որը ծնվել էր այս քաղաքում, քաղաք, որի ամեն մի ծռտիկ փողոցը ինչ-որ բան էր հիշեցնում՝ տխրեցնում կամ ուրախացնում, այսօր օտար էր նրանից: Նա չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչով է ապրում իր մանկության օրերի քաղաքը: Այսօր նա չէր կարողանում ըմբռնել, թե ում ոգին է տիրում քաղաքին, թե ինչով է ապրում ու շնչում իր քաղաքը, այսինքն, իրականում, նա ոչ թե չէր կարողանում հաս-

կանալ ու ըմբռնել այն ամենը, ինչը կատարվել էր իր քաղաքի հետ, այլ չէր ուզում խոստովանել, որ քաղաքն արդեն գյուղից փախած երիտասարդինն էր: Նրա գյուղից քաղաք խցկած, եղած կամ չեղած հիշողություններինը: Այս քաղաքն այլևս նրանցն էր: Նրանց գեղջկական սերն էր հանդերի հանդեպ, գյուղի կարոտն էր, մշակների երգը, պարապ մնացած ձեռքերի ծափն էր, անջուր գետերի համար թափված գինոտ արցունքն էր, էժանագին սրճա-րաններում ծամծմվող մոր կարոտն էր, ռեստորաններում հայրենիքի համար բարձրացվող յուղոտ բաժակների անսեռ զրնգոցն էր...

Այս քաղաքն այլևս իրենը չէր:

Ե՞րբ հասցրեց այսքան մեծանալ, այսքան մանրանալ, այսքան գոեհկանալ:

Ի՞նչ կատարվեց, որ քաղաք չդարձած գյուղի վերածվեց:

Քաղաքից դուրս գալու մի քանի ճանապարհի կար, ըստ երևույթին ոչ մի նշանակություն չունեց, թե որը կընտրեր. բոլոր ճանապարհներն էլ ի վերջո անմիտ են դառնում, դառնում անիմաստ ու անհեթեթ: Կանգնեցնելով մեքենան ճանապարհի եզրին, Արծվինը մտածում էր, թե որ ուղղությունն ընտրեր:

— Եթե ես այսօր հրաժեշտ տամ կյանքին, ում հրաժեշտ տված կլինեմ կամ ինչին, — դիտելով ներքևում փռված քաղաքը, խոսում էր ինքն իր հետ Արծվինը:

Ում հրաժեշտ տված կլինեմ:

Կ՞մ արդյոք այդպիսի մեկը:

Ովքեր են այն մարդիկ, որոնք այս կամ այն առումով կարևոր դեր են խաղացել կյանքում: Եվ, վերջապես, որոնք են իր կյանքի կարևոր դեպքերը:

Եղել են արդյոք այդպիսիք...

Կյանքի կարևոր դեպքերը... Երևի դա իր ծնունդն էր: Կամ՝ դա իր մահն էր լինելու: Տեսնես որքան է տևելու ծնունդից մահ ձգվող ձանձրալի ճանապարհը: Երբեմն նրան թվում էր, թե արդեն երկար, շատ երկար է ապրում երկրի երեսին: Ինքն իրենից ամաչում էր, որ այդքան երկար ժամանակ ապրում է, եթե իմանար, թե որ կողմում է սպասում իրեն իր մահը, եթե իմանար, թե որտեղ է այն թաքնվում, առանց երկմտանքի կվազեր այնտեղ: Կվազեր մահվան ընդառաջ, որովհետև մտածում էր, միանգամից մեռնելն ավելի լավ է, քան օրեցօր ու ժամառժամ, որովհետև համոզված էր, որ միանգամից մեռնելն ավելի նախընտրելի է, քան կամաց-կամաց մաշվելն ու ոչնչանալը: Ճիշտ է, նման պահերն հազվադեպ էին լինում, բայց երկար էին հիշվում և ամեն անգամ, երբ մտածում էր նման պահերի մասին, թվում էր, թե այդ պահը միշտ էլ իր կողքին է: Եթե նույնիսկ չէր մտածում, միևնույն է, այդ պահը միշտ իր կողքին էր:

Ծնունդը...

Նման հարցերը սովորաբար զարդարվում են ամենատարբեր մանրուքներով ու գեղեցիկ պատմություններով, որոնք տարիների հետ հղկվում են ու բյուրեղանում, իսկ բուն ճշմարտությունը կորչում է մարգարտափայլ հիշողությունների արձագանքների մեջ: Օրերի հետ մի բան պարզ էր դառնում. իրեն ոչ ծովից էին բռնել և ոչ էլ արագիլն էր բերել կտուցից կախ տված, ինչպես տարիներ շարունակ պնդում էին ծնողները: Հետագայում այդ հարցն արդեն էական չէր թվում, ինչպես հետզհետե էական չեն թվում շատ ու շատ բաներ այս աշխարհում: Օրերի հետ հասկանալի էր դառնում, որ եթե ծնվել ես՝ ստիպված ես ապրել, օրերի հետ հասկանալի էր դառնում նաև այն, որ այդպես ապրելու ես, ապրելու մինչև այն օրը, երբ ստիպված ես լինելու մեռնել:

Մանկությունից մնացել էր մանկապարտեզի արևոտ ու փոշոտ ճանապարհը, որն անցնում էր տատու հետ՝ ոտքերը, չգիտես որտեղից հայտնված, քարերին խփելով ու ցեխաջրերի հետ կռվելով:

Մանկապարտեզից տուն ամբողջ ճանապարհը անցնում էր վազելով, որովհետև չէր սիրում նեղիկ ու տեղ-տեղ ասֆալտապատ փողոցները, որոնք կտրատվում էին երկար ու բարակ, լայն ու նեղ առուների անհեթեթ ցանցերով: Ուզում էր որքան հնարավոր է շուտ հասնել տուն: Տանը նա բարձրանում էր տանիքի վրա և, եթե հորն օգնելու հարկ չէր լինում, պառկում էր մեջքի վրա ու ժամերով դիտում սպիտակ ու փամփուխ ամպերը: Նրանք, այդ սպիտակ ամպերը, սահում էին կողք կողքի, հալչում իրար մեջ ու նորանոր կերպարանքներ ստանում: Սպիտակ ամպեր. նրանք այսօր էլ երբեմն հայտնվում են, բայց Արծվինն արդեն հազվադեպ է նրանց դիտում, հիմա Արծվինը դժվարությամբ է նրանց հասկանում, իսկ մանկության օրերին ամեն օր սպասում էր նրանց, սպասում էր անձրևներից առաջ, սպասում էր անձրևներից հետո, սպասում էր ամբողջ գիշեր, առավոտյան վազ էր տալիս պարտեզ, մագլցում թթենու ճյուղերով վեր (ծառի կատարը, բարալիկ ճյուղերը ճկվում էին նրա ծանրությունից, ճարձատում, գունավոր տերևները խշխշում էին շուրջը, սվսվում, և Արծվինը, բարալիկ ճյուղերի արանքներից, դեղնակարմրավուն տերևների գլխապտույտ աղմուկի միջից, նայում էր երկնքին՝ իրար հենված ծուռումուռ տանիքների վրայով, հեռագրալարերի մեջ արագ ու կտրուկ թռչող ծիծեռնակների կապույտ թևերի միջով...

Սպիտակ ամպեր, նրանք այսօր էլ երբեմն հայտնվում են...

Այն հեռավոր օրերին Արծվինը ժամերով նայում էր սպիտակ ամպերին, նա ապրում էր այդ ամպերով: Սպիտակ ամպեր... Ճիշտ է, ամպերը միշտ չէ, որ սպիտակ էին լինում, լինում էին մոխրա-

գույն, լինում էին վարդագույն, պատահում էր դեղին էին լինում կամ գորշ ու սև, լինում էր, որ բոլոր գույները միախառնված էին լինում և դժվար էր հետևել, թե գունային անցումները որ սահմանագծում էին զատվում, առանձնանում... Արծվինը ժամերով հետևում էր ամպերի սահքը երկնակամարում և մեծագույն հաճույք ապրում: Այդ պահերին նա մենակ էր լինում, ճիշտ է, մի անգամ փորձել էր ընկերոջն էլ մասնակից անել. միասին բարձրացել էին ծառը, տեղավորվել ճյուղերի վրա, և դեռ նոր էին սկսել նայել հեռվից եկող ամպերին, երբ ընկերն ասել էր.

— Ձանձրացա:

Ինչպես կարելի է ձանձրանալ ամպերից, ինքն իրեն մտածել էր Արծվինը և տխրել: Շատ էր տխրել: Իր համար չէր տխրել, ընկերոջ համար էր տխրել: Այդ օրվանից նա այլևս ոչ մեկին նման առաջարկ չարեց: Մենակ էր լինում: Ճիշտ է, սիրտը, որն այդ պահերին հրճվում էր ու մեծագույն հաճույք ապրում, ուզում էր, որ ինչ-որ մեկն էլ իր կողքին լիներ, բայց ստիպված էր մենակ մնալ, որովհետև ամենամոտ ընկերը, որի հետ մտադիր էր անցկացնել ամբողջ կյանքը, ծաղրել էր, ասելով.

— Դու երևի գժվել ես: Ինչ զորք, ինչ ձի: Ես ոչ մի բան էլ չեմ տեսնում:

Ամպերի մեջ ոչ մի բան էլ չի կարող լինել:

— Այն մարդուն էլ չես տեսնում,— զարմացել էր Արծվինը:

— Չեմ տեսնում,— ասել էր ընկերը: — Ոչինչ էլ չեմ տեսնում:

— Միայնակ քայլում էր ձորի կածանով: Չես տեսնո՞ւմ:

— Չեմ տեսնում: Ո՞վ է:

— Չգիտեմ: Միշտ մենակ է: Նա դեմք չունի...

— Գլուխս մի տար,— ասել էր ընկերը,— ես գնացի, չես գալիս:

— Ոչ,— ասել էր Արծվինը:

— Ի՞նչու:

— Ուզում եմ տեսնել, թե ուր են գնում:

— Դու էլ, քո ամպերն էլ, ես գնացի,— ասել էր ընկերը:

— Գնա,— ասել էր Արծվինը և իբր ամբողջ ուշադրությունը ամպերի կողմն է, շրջել էր գլուխը՝ արցունքները թաքցնելու համար, որոնք չգիտես ինչու հայտնվել էին ու կախ ընկել թարթիչներից:

— չեմ անիվ էլ չես ուզում քշել,— զարմացել էր ընկերը:

— Ուզում եմ տեսնել, թե ուր է գնում,— ասել էր Արծվինը ու հայացքը հառել ամպերի մեջ կորած կածանով քայլող միայնակ մարդուն:

Մարդը քայլում էր դանդաղ ու մտազբաղ...

Դժվար էր, և երևի թե անհնար, հասկանալ կամ ըմբռնել նեղ կածանով քայլող մարդու դեմքի արտահայտությունը, և գիշերային մթին խավարը չէր դրա պատճառը: Այդ մարդու դեմքը ոչինչ չէր արտահայտում. և ոչինչ էլ չէր կարող արտահայտել: Մթին խավարում քայլող մարդը դեմք չուներ: Նա անդեմք էր...

Գեհենի կիրճը, ուր ըստ ավանդության պետք է տեղի ունենար վերջին դատաստանը, արձագանքում էր միայնակ քայլող մարդու ոտնաձայները, տնքում նրա հոգսերից ու խուլ հառաչելով կուլ տալիս նրա ոտքերի տակ փշրվող ապարները:

Մարդը քայլում էր դանդաղ ու մտազբաղ: Նա ուշադրություն չէր դարձնում ոչ ոտքերի տակից խշխշոցով անդունդը թափվող քարերի աղմուկին, ոչ գիշերային թռչունների տագնապալից կանչերին և ոչ էլ հեռվից հետևող սոված գայլերի կաղկանձներին ու ոռնոցներին:

Չայները, որոնք մթան հետ դառնում էին ավելի որոշակի, մահաբեր ու կատաղի, մարդու հետևից ձորն էին իջնում: Այդ գիշատիչ թափորը հետապնդում էր նրան ու սպասում էր հարմար առիթի՝ մարդու վրա հարձակվելու, նրան պատառ-պա-

տառ անելու ու հոշոտելու համար: Այդ պահը մոտենում էր, որովհետև մարդը համառորեն շարունակում էր ձորն իջնել: Նա արդեն վերջին պտույտն էր անում և շուտով կհասներ գետին: Այդ մահատենչ թափորը, որն արդեն քանի ժամ է ուղեկցում էր մարդուն, ներքին պայքար էր ապրում: Հսկա թռչունները գնալով ավելի համարձակ ու լկտի էին դառնում: Գլխավերևում շարունակ զգում էր նրանց թևերի թափահարումներից առաջացող քամու հպումը, երբեմն ստիպված էր լինում կանգ առնել, որպեսզի չբախվի թռչուններին: Այդ պահերին նա պարզորոշ տեսնում էր մթության մեջ փայլատակող դեղին ու մանր աչքերի սոված փայլը: Գայլերն ավելի անհամարձակ էին, նրանք երբեք այնքան չմոտեցան, որպեսզի տեսանելի դառնային, չնայած, երբեմն թվում էր, թե մեջքի վրա զգում է նրանց տաք ու արյունոտ շնչառությունը:

Մարդը շարունակում էր իր մթին ճանապարհը՝ քայլելով ձորն իջնող նեղ կածանով: Նրա մաշված ու պատառուտված օձիքից երբեմն-երբեմն դուրս էր ցցվում արծաթե խաչը և հանդիպելով լուսնի շողերին, սառը ցուլեր շաղ տալիս շուրջը:

Թրթռալով գիշերային մթան մեջ, ծակծկելով ու կռվելով խավարի հետ, մի կարճ ակնթարթ կայծկտալով քարերի ու քարափների վրա, արծաթե ցուլերը հանգչում էին ու անհետանում: Մթության ու խավարի հետ կռվող այդ խաչն էր, որ առանձնացնում էր նրան ու տարբերում անապատում թափառող ավազակներից, մարդասպաններից ու գողերից, որոնցով լիքն էին քաղաքների միջև ձգվող ճանապարհները, կիրճերն ու ձորերը: Բայց նրա քայլվածքի ու կեցվածքի, նրա էության մեջ կար նաև մի բան, որը նրան տարբերում էր ու առանձնացնում աշխարհի բոլոր ուխտավորներից, ճգնավորներից, մենակյացներից ու անապատներում ապրող սրբերից: Այս ուշ ժամին Գեհենի կիրճն իջնող մարդը ծանրացած էր վշտերից, դժբախտություններից ու անսպառ հոգ-

սերից: Ծանրացած էր հիշողություններից... Հիշողություններ, որոնք նրան հանգիստ չէին թողնում, որոնցից ոչ մի կերպ չէր կարողանում ազատվել, որոնցով ապրում էր, հպարտանում կամ ինքն իրեն մեղադրում, որոնց հետ վիճում էր, կռվում, որոնց շարունակ քրքրում էր, պեղում ու պատառ-պատառ վերապրում կրկին...

...Երբ դառնացած ծերը՝ մեծ Միհրներսեսը, որը պարսից պետության իշխանն էր ու հրամանատարը, որին ոչ միայն մեծերն ու փոքրերն էին լսում, այլև ինքը՝ արքայից արքան, սահմաններն անցնելով հասավ Փայտակարան, Ղևոնդ երեցը Արտաշատում պատարագ էր անում:

— ... Եթե մահը մեռնում է մահով, չվախենանք ուրեմն Քրիստոսին մահակից լինել, որովհետև ում հետ մեռնենք, նրա հետ ենք հարություն առնելու...

Նրա հետ ենք հարություն առնելու, մտքում կրկնեց Ներսեսը, որն արդեն Արտաշատ էր հասել: Նա այդ օրը Արտաշատում առաջին անգամ տեսավ Ղևոնդին ու առաջին անգամ լսեց Սահակին ու Վարդանին:

Իր խոսքի վերջում Ղևոնդ երեցը խաչի փոխարեն համբուրեց սուրը և բեմից պարզելով ժողովրդի վրա՝ սրով խաչակնքեց նրանց:

Խորանի խորքում երևաց Սահակ եպիսկոպոսը: Նա լուռ առաջացավ, մոտեցավ կանգնեց Ղևոնդի կողքին, և երբ ժողովուրդը խաչակնքվեց պրծավ, իր խորխտ ձայնով լցրեց աշխարհը:

— Եթե իր աստծո մոտ սուտ դուրս եկավ մարդը, մահկանացուներից ում առաջ նա կարող է արդար ճանաչվել... Մի տվեք սրբությունը շներին և ձեր մարգարիտները խոզերի առաջ մի սփռեք: Արևելքն ու արևմուտքը գիտեն մեր աստվածամարտ լինելը, մենք այդպիսին էլ կմնանք: Մենք մեր փառքը ուրիշին չենք

տա, քանի մեր սրտերում վրեժխնդրության օրը կա... և ինչով որ սկսել ենք, նրանով էլ կավարտենք՝ քաջությամբ և ոչ թե վախկոտությամբ...:

Հետո խոսեց Վարդանը.

— Մեզանից ամեն մեկս էլ, ահավասիք, շատ վերքեր ու սպիներ ունենք մեր մարմինների վրա, և շատ ու շատ քաջություններ են եղել, որոնց համար մեծամեծ պարգևներ ենք ստացել... Չնչին և անօգուտ եմ համարում այդ քաջությունները և ոչինչ բաներ այդ բազմաթիվ պարգևները, որովհետև բոլորն էլ ոչնչանալու են... Կռվենք անօրեն իշխանի դեմ, հայրենի աստվածատուր օրենքների համար... Թող անհնար լինի մարմնավոր սիրո համար աստծուն մարդկանց հետ փոխանակելը: Այսօր նա, ով խոսքով ու հրամանով էր ուզում կատարել իր չարությունը, աղեղով ու նիզակով է կռվում... արդ, հասել է ժամանակը, որ ամեն մի կեղտ կոչված բան հեռացնենք մեր աշխարհից...

Թե ինչ կատարվեց Վարդանի, Սահակի ու Ղևոնդի ձի նստելուց հետո, Ներսեսը չհասցրեց տեսնել, որովհետև մարդկային ալիքը տարավ նրան իր հետ, պտտեցրեց հրապարակով, պտտեցրեց, ու Ներսեսը հայտնվեց քաղաքի պարիսպների մոտ, այդտեղից մարդկային հոսանքը նրան քշեց դուրս՝ դեպի դաշտերը:

Այդ օրը երբ էր տեսնես... Այդ օրն ինչ օր էր տեսնես...

...Իսկ այն նամակը, որը ճանապարհին էր արդեն, այն նամակը, որն անցավ կիրճերը, շրջանցեց սարերն ու գետերը մտավ, այն նամակը, որն օրեր ու ամիսներ սողաց անապատով ու հայոց երկիրը մտավ բազմած դավաճանների կորացած մեջքին, այդ նամակը, որը վախկոտներին ավելի վախկոտ դարձրեց և դավաճաններին՝ ավելի դավաճան, որը երկրի տարբեր ծայրերում կրակներ վառեց ու ատրուշաններ ծխեցրեց փոքրոգիների հնազանդ ձեռքերով, այն նամակը, որը դեռ երկիր չհասած, ուրացող-

ների մի ամբողջ ոհմակ խաչից շուռ տվեց և վռամական կրակի առջև ծնկաչոք արեց, այդ նամակը, որը օրեր շարունակ գալիս էր, գալիս, որն օրեր շարունակ դավում էր, դավում, որն օրեր շարունակ նսեմացնում էր, ստորացնում, նախ և առաջ քաջեր ծնեց և ծնեց սուրբ նահատակներ... Եվ որքան նամակը խորանում էր երկրում, որքան մոտենում էր ու տեսանելի դառնում, այնքան ավելանում էր քաջերի թիվը, այնքան համալրվում էր նրանց շարքերը, այնքան քաջերը հաստատուն էին դառնում, այնքան քաջերը համառ էին դառնում:

Փոթորկվել էր Արտաշատը, ալեկոծվել Միջնաշխարհը, մարդիկ ըմբոստացել էին, լցվել վրեժով, որովհետև այլևս չէին ուզում լռել, որովհետև այլևս չէին ուզում խոնարհվել, որովհետև այլևս ուզում էին ազատվել թուլամորթներից, դավաճաններից ու ստրկամիտներից, որովհետև մաքրել էին ուզում իրենց միջից կեղտը, որովհետև կռվել էին ուզում իրենց հայրենի հավատի համար, մեռնել կամ ապրել էին ուզում իրենց երկրի համար: Եվ ամեն մարդ ինքն իր մեջ եկեղեցի էր դարձել և ամեն մարդ ինքն իր համար դարձել էր քահանա, զինվոր էր դարձել ու ինքն իր համար զորավար ու զորք...

Այդ օրերին էր, երբ հանկարծ հասկացավ, որ այլևս երեխա չէ, և որ էլ երբեք երեխա չի դառնա: Հասկացավ, որ մեծ պարտք ունի հայոց լեռների առաջ, մարդկանց ու գետերի, հասկացավ նաև, որ եթե հայ մնալ է ուզում, նախ և առաջ զինվոր պիտի դառնա, ու եթե հանկարծ հայոց աշխարհի գետերը ծանծաղել սկսեն, իր արյամբ վարարեցնի նրանց, իր արյամբ զովացնի դաշտերը, եթե հանկարծ ճաքճքել սկսեն...

Այդ օրերին էր, որ Վասակը գրեց.

«... Ահա քանդեցի հայոց ուխտի միաբանությունը և երեք կողմերի վրա զորքը բաժանեցի: Համարձակ դուրս արի նրա դեմ

և ամենակին մի վախենա հայոց դեմ պատերազմելուց, գիտեմ, որ պարտություն պիտի կրեն քո մեծ զորության առաջ...»

Տեսնես այսօր քննչ նամակներ են գալիս մեր երկիր, տեսնես այսօր ովքեր են այդ նամակները բերում, և ովքեր են դրանց սպասում, տեսնես այսօր ինչ ենք կորցնում... Տեսնես այսօր ովքեր են բաշերը, ովքեր են ստրկամիտները տեսնես, տեսնես այսօր ինչ կրակներ են վառվում, և ինչ մեղիաններ են ծխում, տեսնես այսօր ովքեր են գրում. «ահա քանդեցի հայոց ուխտի միաբանությունը և երեք կողմերի վրա բաժանեցի...»

— Դատիր, տեր, նրանց, ովքեր դատում են մեզ... Կռվի ելիր նրանց դեմ, ովքեր ահա մարտնչում են մեր դեմ... — ձայնը որոտաց աշխարհի վրա և նրա ահեղ ձայնից մթին ձորն ավելի մթնեց: Ձայնի սարսափից հսկա թռչունները քարացան օդում, գայլերն տապ եկան գետնին, գետի ջրերը քարերին կպան սառցակալեցին:

Յուսուֆը նման բան չէր տեսել երբեք: Յուսուֆը նման բան չէր լսել երբեք: Ո՞ւմ պատմեր Յուսուֆը, որ ամառվա կեսին ձյուն իջավ ձորին, որ քամի բարձրացավ այդ մարդու ձայնից, և որ խոտերն ու տերևները սառույց կտրեցին ու զրնգացին, վկա է աստված, զրնգացին, հազարավոր զանգակների ձայնով, վկա է աստված՝ զրնգացին... Յուսուֆը ո՞ւմ և ինչպես պատմեր: Ո՞վ կլսեր նրան, ո՞վ կհավատար:

Արդ-ալ-Յուսուֆը, որը դեռ առաջին ոլորանից հետևում էր ձորն իջնող մարդուն, կուչ էր եկել եղեգների մեջ, և նրա արյունը երակներում ջուր էր դառնում: Նա չգիտեր ինչ աներ: Առաջին անգամ իր ամբողջ կյանքում, նա չգիտեր ինչ աներ, իսկ այդ մարդը, որի ահեղ ձայնից ձյուն իջավ ձորին, մոտենում էր: Այդ սարսափը մոտենում էր, և նրա մոտենալու հետ Յուսուֆի սիրտը կծկվում էր ու ճմլվում: Քիչ հետո այդ մարդը կանգնեց Յուսուֆի կողքով, իսկ Յուսուֆը չգիտեր, թե ինչ աներ: Յուսուֆը կուչ էր

եկել եղեգների մեջ, և նրա մատները քարացել էին կեռ դաշույնի ոսկրե կոթին: Այդ մատների վրա դեռ թարմ էր Սառայի մարմնի ջերմությունը, այդ մատներից դեռ գալիս էր այդ կնոջ հոտը: Այս մարդու խաչը լավ նվեր կլինեք այդ կնոջ համար, և նա ավելի կրթոտ կսիրեր իրեն՝ Յուսուֆին և ոչ թե այն միաշքանի հույսին, Սառան լավ կին էր, ասենք բոլոր կանայք էլ լավ են թվում, բայց իրոք, այդ կինն ավելի լավն է, քան մինչ այդ ունեցած կանայք, միայն նրա ձայնից մթագնում է ուղեղը, միայն նրա հոտից արյունը գլխին էր խփում: Ճիշտ է, ուրիշ կանայք էլ հոտավետ յուղեր էին քսում, բայց այդ յուղերի հոտը չէր, որ խենթացնում էր Յուսուֆին, նրա մարմնի հոտն էր, որը Յուսուֆը չէր շփոթի ոչ մի բանի հետ, որը կգտներ հազարավոր հոտերի մեջ: Աստված է վկա, Սառան լավ կին է, և նա ավելին արժե, քան այս մարդու արծաթե խաչը, բայց ո՞ւմ պատմեր Յուսուֆը, ինչպես պատմեր, որ հավատային, որ հավատային, որ չծաղրեին և ո՞վ կհավատար, որ ամառվա կեսին ձյուն իջավ ձորին, որ քամի բարձրացավ այդ մարդու ձայնից, որ խոտերն ու տերևները սառույց կտրեցին ու զրնգացին, վկա է աստված՝ զրնգացին, հազարավոր զանգակների պես, վկա է աստված՝ զրնգացին... Յուսուֆը ո՞ւմ և ինչպես պատմեր... չէ, Յուսուֆն այս մարդուն չի մոտենա, Յուսուֆն այս մարդուն ձեռք չի տա, Յուսուֆն ապրել է ուզում, Սառայի մարմինը գրկել ու ինքն իրեն մոռանալ է ուզում:

Այդ մարդը մոտենում էր:

Երկինքն ավելի աստղաշատ էր դառնում, և աստղերն ավելի պայծառ էին վառվում, բայց նրանց հեռավոր լույսը չէր հասնում ձորին, Յուսուֆին: Չորը մթին էր ու խավարով պատված:

Մարդը մոտենում էր գետին: Քարերին զարնվող ջրերի ձայնը գնալով դառնում էր հուժկու ու հզոր, քամին բերում էր ալիքների ցողը և ճահճուտների դեղնականաչ լարծուն հոտը: Ճահճահոտը

կախված էր շուրջը, և Յուսուֆը լսում էր բամուց իրար զարնվող չորացած եղեգների մահաբեր աղմուկը:

Մարդը կանգնեց մի պահ:

Յուսուֆը կծկվեց: Նրա շուրթերը չորացան, լեզուն կպավ քիմքին, և Յուսուֆը զգաց, որ օդը սառնեց կոկորդում, աստված վկա՝ սառնեց: Այդ սառույցը շիկացած էր, աստված վկա՝ շիկացած էր, բայց ում պատմեր Յուսուֆը, որ հավատար իրեն, ինչպես պատմեր, երբ այդ շիկացած սառույցից սկսեց այրվել, երբ ծնկները ծալվեցին ու ինքը, Յուսուֆը, փլվեց գետնին:

... Սպիտակ ամպեր. նրանք այսօր էլ երբեմն հայտնվում են: Հասնելով իրենց փողոցի անկյունին, Արծվինը նստում էր ծառի տակ և սպասում տատին: Տատը վազել էր կարողանում, ծեր էր արդեն: Իր ժամանակին շատ էր վազել: Ղարսից մինչև Երևան, մի անգամ ասել էր տատը: Երկար ճանապարհ է, մտածել էր Արծվինը, հոգնել է այլևս... Մինչ տատը կհասներ իրեն, Արծվինը թթենու տերևներից նավակներ էր պատրաստում և բաց թողնում ծառի շուրջը պտտվող առվակով ներքև: Նա շատ նավակներ էր հասցնում բաց թողնել, որովհետև տատն առանձնապես չէր շտապում, չնայած, ձևացնում էր, թե ուժերի ներածին չափ արագ է քայլում: Տատը կանգնում էր ամեն տան առաջ, հարևանների հետ զրույցի բռնվում, բարևում, օֆ-օֆ անում, մի քիչ գանգատվում, գանգատվում արևից, որ այսքան շոգ է անում, աշխարհից, որ փուչ դուրս եկավ, աստծուց, որ շարունակ չարչարում է իրեն փոխանակ հոգին վերցնելու, հարց ու փորձ էր անում, զարմանում, սրտնեղում, մի քիչ տխրում, մի քիչ ուրախանում... մի խոսքով, Արծվինը շատ ժամանակ էր ունենում իր նավակներով խաղալու, իհարկե, Արծվինը կարող էր նրան չսպասել և տուն գնալ մենակ, բայց այդ բանը չէր անում տատին չտխրեցնելու համար, որովհետև նկատել

էր, որ տատը մեծ բավականություն է զգում, երբ իր՝ Արծվինի ձեռքը բռնած տուն մտնելով հպարտ ու ինքնագոհ ասում էր.

— Մենք եկանք:

Հետո տատը սուրճ էր խմում, մեկ-երկու գլանակ ծխում և պատրաստվում պառկել: Եթե դա սովորական օր էր, այսինքն ոչ շաբաթ և ոչ էլ կիրակի, տատը անմիջապես պառկում էր: Ամբողջ գիշեր չէր քնում: Աղոթում էր, ինքն իր հետ խոսում: Երբ էր քնում, երբ էր հանգստանում:

— Դու էլ պառկիր,— ասում էր նա իր սենյակն անցնելուց առաջ: — Վաղը շուտ ենք արթնանալու:

— Վաղը մենակ եմ գնալու,— մի անգամ ասել էր Արծվինը:

— Մենակ,— զարմացել էր տատը ու տխրել: — Բա ես ինչ եմ անելու,— ասել էր տատը:

— Մոմն ինչու ես վառել,— կարծես նրա մտքերը ցրելու համար ասել էր Արծվինը:

— Այսօր շաբաթ է,— ասել էր տատը:

— Հետո ինչ,— ասել էր Արծվինը:

— Խեղճ տղա,— վրդովվել էր տատը,— բա մանկապարտեզում ինչ են սովորեցնում:

— Հաշվել, արտասանել, երգել, իրար ձեռք բռնած լուռ ու մունջ քայլել:

— Իսկ «Հայր մերը» — կտրել էր Արծվինի խոսքը տատը,— իսկ «Հայր մերը»...

— Ոչ մի հայր մեր էլ չեն սովորեցնում,— ասել էր Արծվինը,— արտասանում ենք, երգում, իրար ձեռք բռնած...

— Հասկացա,— նորից ընդհատել էր,— բայց... դու «Հայր մերը» չգիտեմ:

— Չէ, չգիտեմ:

— Երբ ես սովորելու:

— Երբ սովորեցնեն:

Տատը մոտեցել էր անկողնուն, բարձի տակից ինչ-որ փոքրիկ գրքույկ հանել ու մեկնելով Արծվինին ասել.

— Վերցրու, առանց «Հայր մեր» — ի չի լինի:

— Ի՞նչը չի լինի, — հարցրել էր Արծվինը:

Տատը լռել էր ու երկար ժամանակ ոչինչ չէր ասել:

— Մոմն ինչո՞ւ ես վառել, — լռությունը խախտել էր Արծվինը:

— Ոչ մի մանկապարտեզ էլ չես գնա, — վճռական ասել էր տատը:

— Չես ուզում՝ չեմ գնա, — համաձայնվել էր Արծվինը, — ամբողջ օրն ինչ ենք անելու:

— Մինչև «Հայր մեր» — ը չսովորես, ոչ մի մանկապարտեզ էլ չես գնա:

— Բայց ինչպե՞ս սովորեմ, եթե կարդալ չգիտեմ:

— Կարդալ ես էլ չգիտեմ, բայց «Հայր մեր» — ը գիտեմ: Նստիր:

Արծվինը նստել էր վառվող մոմի մոտ՝ փոքրիկ սեղանի մոտ դրված աթոռին և հայացքն ուղղել տատին:

— Իմացած եղիր, որ դու նախ և առաջ քրիստոնյա ես, — հանդիսավորությամբ ասել էր տատը: — Հայ քրիստոնյա:

— Ես նախ և առաջ քրիստոնյա եմ, հայ քրիստոնյա, — կրկնել էր Արծվինը և անսովոր հպարտությամբ լցվել:

— Հայր մեր... — շարունակել էր տատը:

— Հայր մեր... — կրկնել էր Արծվինը:

— ...որ յերկինս ես...

— ...որ յերկինս ես...

— ...սուրբ եղիցի անուն քո...

— ...սուրբ եղիցի անուն քո...

Կյանքի կարևոր դեպքերը...

Եթե ես այսօր հրաժեշտ տամ կյանքին, ո՞ւմ հրաժեշտ տված կլինեմ... Կամ ինչին...

Այսօր, երբ համառորեն փորձ էր անում տարիների միջից առանձնացնել իր կյանքի կարևոր դեպքերը, ոչինչ չէր ստացվում: Ոչինչ չէր ստացվում, որովհետև շատ ու շատ դեպքեր, որ կատարվել էին իր հետ, թվում էին ոչ էական, նույնիսկ անմիտ ու խղճուկ: Հիմա, երբ իր հետ կատարված անթիվ ու անհամար դեպքեր կային, դեպքեր, որոնց հիշում կամ չէր հիշում, որոնց սիրում կամ չէր սիրում, որոնց անդրադառնում կամ չէր անդրադառնում, հատկապես հիմա, երբ այդ ամենին կարող էր նայել հեռվից, պարզորոշ տեսնում էր, հասկանում ու զգում, որ կանգնած է մարդկանց ու աշխարհի առաջ օտար ու միայնակ, իսկ երջանկությունը, որի ինչ լինելը առանձնապես դեռ չէր հասկացել, և որքան որ կռահում էր, չէր էլ հասկանալու, մնացել էր ինչ-որ տեղ հեռվում, և ճանապարհը այնտեղ տանող թվում էր անմիտ ու անիմաստ: Չկար ուրախություն այն ամենից, ինչին որ հասել էր, չկար ուրախություն նաև այն ամենից, ինչից հրաժարվել էր: Տարիները, որոնք կարծես թե վստահություն պիտի բերեին, ավելի անվստահ էին դարձնում, տարիները, որոնք կարծես թե հստակություն պիտի բերեին, ավելի խճճել էին կյանքը: Ճշմարտությունները, որոնց շարունակ հավատացել էր ու հետևել, տարիների հետ օտարացրել էին կյանքից, դարձրել մենավոր և, որքանով գլխի էր ընկնում, ավելորդ: Ավելորդության զգացումը օրերի հետ ուժեղանում էր ու հզորանում, ոչ, նա իրեն ոչ թե անհաջողակ կամ դժբախտ էր համարում, այլ պարզապես ավելորդ, որը իրականում ոչ մեկին պետք չէր, նույնիսկ՝ իրեն: Օրերի հետ նա համոզվում էր դրանում, բայց սարսափելին դա չէր, ամենասարսափելին այն էր, որ ինքը ոչ մեկին ամբողջ աշխարհում ուրախություն չէր բերում, ավելին, դժբախտություն էր բերում, մի բան, որից նա շարունակ

տանջվում էր ու տառապում: Այդ տառապանքը, որն իրականում անհիմն էր, շարունակ նրա հետ էր, նրա մեջ, և որքան որ անհիմն էր ու խենթ, նույնքան անսահման էր ու անվերջ: Հեռավոր ու անհիշելի օրերի խորքից եկող այդ տառապանքը, որն ավելի շուտ մեղքի զգացողություն էր, քան մեղավորություն, որը թերևս Ադամից էր գալիս և իր՝ Արծվինի ծնունդով էր ծնվել, անբուժելի էր ու հարատև: Հարատև ու հավերժ, ինչպես երբեմն թվում է մեզ մեր խղճուկ կյանքը, այդ կյանքի հոգսը, պատճառած ցավը: Երևի, մտածում էր Արծվինը, երևի կյանքը հարցեր դնելու մեջ չէ, երևի կյանքը այդ հարցերին պատասխաններ գտնելու մեջ չէ, երևի կյանքը ճշմարտություններ ճշտելու մեջ չէ, երևի կյանքը մեկ այլ բան է... բայց ինչ է կյանքը... Երևի կյանքի իմաստը ապրելու մեջ է, բայց ինչպես ապրելու, որ ճշմարտության կամ նպատակի համար: Երևի կյանքն աննպատակ է այլևս... կամ միշտ էլ աննպատակ է եղել... Աննպատակ է եղել... Աննպատակ է, կարծում եք: Երևի դա բոլորը վաղուց գիտեին, և միայն ինքն է, որ նոր է հասկանում...

Ժամանակի հետ մենք կորցնում ենք կյանքի ճշմարտությունը... Ժամանակի հետ մենք կորցնում ենք ճշմարտության զգացողությունը: Ժամանակի հետ կորցնում ենք նաև չարն ու բարին տարբերելու, ըմբռնելու շնորհը: Կյանքի ընթացքում մենք շարունակ կորցնում ենք, փոխարենը չստանալով ոչինչ: Մարդն իր բնությամբ դատապարտված է մահվան, նույնիսկ եթե փնթախ ոչ ոք չի սպանում: Նա չի կարող չմեռնել: Մահը մեծ վիշտ է, որովհետև մահվան հետ մենք կորցնում ենք մեր հարազատին, ընկերոջը, ծանոթին: Մահը մեծ կորուստ է: Մեզանից որևէ մեկը հանկարծ մեռնի, եթե մեզանից որևէ մեկին մահը վրա հասնի, կորուստն անմիջապես շոշափելի կլինի, իսկ լուրը անհասկանալի ճանապարհներով կտարածվի ամենուր և կդառնա վշտի ու սգո՝ երբեմն

անսպառ, պատճառ: Այլ կերպ լինել չի կարող, եթե նույնիսկ մեռնողը վատ համբավ ունի, եթե նույնիսկ չսիրեն նրան կամ նույնիսկ ատեն: Կյանքում միշտ էլ գտնվում են մարդիկ, կամ գոնե մեկը, որի համար այդ ատելի և բոլորի կողմից չսիրված ու մերժված ննջեցյալը սիրելի էր աշխարհից էլ շատ և միակն էր մյուս բոլոր մարդկանց հետ համեմատած: Մենք ողբում ենք մարդու մահը, նրա ֆիզիկական քայքայումն ու ոչնչացումը, քանի որ դա շատ ակնհայտ է ու շոշափելի, բայց իրականում մարդը մահանում է օրեցօր և մահանում հոգեպես՝ շարունակելով պարել և քայլել մեր կողքին: Հոգու մահվանը, քանի որ դա առերևույթ ոչ մեկը չի նկատում, չի տեսնում, քչերն են հավատում: Աննշան է դրանից վախեցողների թիվը: Ոչ ոք չի սգում դրա համար, գերեզմանափոսը չի փորվում և ծաղիկներ չեն դրվում այդ դիակի վրա, արցունքներ չեն թափվում, չնայած այդ մահը՝ հոգու մահը, սարսափելի է ու եական: Այդ կորուստը իր հետևանքներով ավելի աղետաբեր է քան, որևէ բան այս աշխարհում, որովհետև մարդ ասածը մարդ է համարվում հոգու պատճառով: Բոլոր հայտնի և անհայտ մահերից ամենասարսափելին հոգու մահն է: Ինչո՞ւ քո հոգին ոչինչ չի զգում, արդյո՞ք այն պատճառով, որ նա մեռած է:

Ինչո՞ւ քեզ չի սարսափեցնում քո հոգու մահը և ինչպես ես կարողանում ապրել մեռած հոգով: Եթե մտածում ես, թե անվտանգ չէ կյանքում որևէ բան ազնվորեն անելը, վստահ եղիր, որ քո հոգին մեռած է: Գաղտնիք չէ, որ մարդկային կյանքը լի է հազարավոր դժվարություններով ու դժբախտություններով, դրանք հավասարապես վերաբերում են թե ազնիվ և թե անազնիվ մարդկանց, դրանք մեզ չեն արդարացնում, չեն կարող արդարացնել: Մարդկանցից շատերն այսօր անտեղյակ են հոգու մասին. դա վերջ չունեցող դժբախտությունների հիմնական պատճառն է: Ես գիտեմ, որ աշխարհը ծիծաղում է նման մտքերի վրա որպես միամիտ ու խելագար մտքերի. այդ լկտի ծիծաղը այս աշխարհի հերթական մոլորություններից է:

Չորս կողմը պնդում են, թե կյանքը լավ ապրելու մեջ է: Բայց հրն է այդ լավ ապրելու էությունը: Ինչ է նշանակում լավ ապրելը: Բոլորն ասում են, թե կյանքը ճիշտ ապրելու մեջ է. ինչո՞ւմն է այդպես ասողների ճշմարտությունը կյանքում, եթե ոչ կեղծիք, սուտ ու խաբեություն: Մարդիկ կան, Արծվինը շատ էր հանդիպել նման մարդկանց, մարդիկ կան, որ միշտ ճիշտ են: Այդպիսիները երբեք չեն սխալվում, նրանք գիտեն իրենց լավն ու վատը: Այդ մարդիկ ճշտությամբ ապրում են, ճշտությամբ մեռնում, նրանք միշտ գոհ են, և նրանցից էլ միշտ գոհ են, նրանցից գոհության հոտ է փչում, այդ հոտավետությունը գրավում է շատերին: Աշխարհը լցվել է գոհ, ճիշտ ու անսխալ մարդկանցով: Արծվինի կարծիքով, որքան նա խորամուխ էր լինում իրերի էության մեջ, այդ ամենինչում ճիշտ, ինքնագոհ ու լավորակ թվացող մարդիկ էլ հանդիսանում են բոլոր դժբախտությունների պատճառը: Բոլոր դժբախտությունների, կորուստների...

Բնությունն Արծվինին տվել էր ներքին մի ուժ, որից նա խուսափում էր օգտվել: Նա լուռ ու համառ պայքար էր մղում այդ ահռելի ու անըմբռնելի ուժի հետ՝ փորձելով անտեսել այն, հաղթահարել կամ թաքցնել: Նրա այդ պայքարը իր հետ, ներքին ընդվզումը, որը կար դեռևս պատանի տարիներից, դարձնում էր նրան ինքնամիտ, լռակյաց ու մենակյաց, արտաքինապես դանդաղկոտ ու իներտ:

Բայց ուժը, որ փոթորկվում էր նրա հոգում, և որին նա համառորեն փորձում էր սանձել, տարիների հետ հզորանում էր և Արծվինը գիտեր, որ օրերից մի օր այն դուրս էր պրծնելու իր կապանքներից, ժայթքելու էր՝ հեղեղելով իրեն, և բոլոր նրանց, ովքեր շրջապատում էին: Թե ինչ էր լինելու դրանից հետո, թե ինչպես էր ապրելու, նա խուսափում էր մտածել, բայց գիտեր, որ այդ ամենից ոչ մի լավ բան չէր ստացվելու: Այդ տարօրինակ ուժի

շնորհիվ, Արծվինը զգում էր ու տեսնում անցյալը, ներկան ու ապագան միաժամանակ: Նա պարզորոշ տեսնում էր իրերի, մարդկանց ու դեպքերի շղթան, որը անցյալից ձգվում էր ապագան՝ երբեմն պարզորոշ ու հստակ, երբեմն՝ մշուշոտ ու մթին: Աշխարհում շատ բաներ նրան թվում էին կրկնություններ. կրկնություններ հեռավոր ժամանակներում կատարված դեպքերի: Կրկնվում էին պատմությունները, կրկնվում էին մարդիկ, կրկնվում էին ճակատագրերը: Այդ ամենի հետ կրկնվում էր նաև ինքը, ճիշտ է, ամեն անգամ կարծես թե տարբեր դեպքեր էին կատարվում իր հետ, բայց ճակատագիրը դրանից չէր փոխվում, ճակատագիրը նույնն էր մնում: Երբեմն, նաև կյանքը թվում էր իրավիճակների, մարդկային տիպերի, երազանքների, բառերի ու հնչյունների, այդ հնչյուններից կազմված գույների զարմանահրաշ հարատևում, բայց զարմանալին այն չէր, որ կյանքի մեղեդին իր բոլոր երանգներով պահպանվում էր ու հավերժ կրկնվում, զարմանալին այն չէր, որ Արծվինը հիշում էր ու երբեմն պարզորոշ տեսնում հեռավոր դարերում, անհիշելի օրերին կատարված դեպքերն ու մարդկանց, այլ այն, որն ավելի խելահեղ, խենթ ու խելագար էր թվում, որ տեսնում էր այդ վաղուց կատարված դեպքերի ու պատմությունների մեջ իրեն, ճիշտ է, ամեն անգամ տարբեր անուններ կրում, տարբեր հանդերձներով է լինում, նույնիսկ տարբեր դեմք ու դիմագծերով, ճիշտ է, այդ ամենը այդպես էր, բայց նա անմիջապես ճանաչում էր իրեն, անմիջապես գտնում էր իրեն և գտնում էր, որովհետև իսկույն ճանաչում էր իր ձայնը: Անմիջապես տարբերում էր այն հազարավոր մարդկային ձայների մեջ: Ձայնն անփոփոխ էր մնում: Միշտ նույնն էր մնում: Միշտ նույնն էր լինում... Եվ դա, թերևս, այդպես էլ պիտի լիներ, անշուշտ դա այլ կերպ չէր կարող լինել, չէր կարող, որովհետև կյանքի ու տիեզերքի սիմֆոնիայի մեջ յուրաքանչյուրը իր ձայնն ունի, իր ձայնի

հնչեղությունը, իր, իրեն պատկանող, իրենից սկսվող, իրենից ծնվող հնչյունը, որովհետև ամեն ինչը՝ մասնիկը, մարդը, աստղը, տիեզերքը, դատարկությունն ու ոչինչը հնչյուն է, ձայն և ինքն իր հնչյունի ու ձայնի զանգակ: Ողջ տիեզերքը զանգերի ղողանջ է, անլռելի զանգակատուն...

* * *

...Այդ գիշեր անասող էր երկինքը: Անամպ էր ու մթին:

Աստղերն այդ գիշեր երկնքից իջել ու Արարատյան դաշտի վրա էին սփռվել: Դեռ ոչ մի անգամ, արարման օրից, Արարատ լեռը այդչափ աստղ չէր տեսել իր փեշերին փռված, դեռ ոչ մի անգամ, ծեր Նոյից սկսած, սուրբ լեռն իր լանջերին, ու, ավելի ներքև, այդչափ մարդ չէր տեսել խմբված: Այնքան խարույկ կար վառված այդ գիշեր լեռան թևերին, և այնքան խիստ ու ճիշ խարույկների մեջ, այնքան քաջություն ու առնականություն, որ սառցադաշտերն ահեղ, վախից սարսափած, իրար սեղմվեցին...

Այդ գիշեր սառցադաշտերը հալվել սկսեցին...

Իսկ պարսից զորքը, որ գետափ էր հասել, վխտում էր տեղում ու գալարվում ինքն իր մեջ: Մուշկան Նյուսալավուրտը, պարսից զորքի գլուխ կանգնած, վախենում էր գետն անցնելու հրաման արձակել: Սպասում էր...

Հայոց զորքը գետը մտավ:

Արևը Նոր էր ծագել...

Ձիերի դոփյունն ու ձայների դղրդյունը ցնցեց լեռները: Ձորերը լցվեցին աղաղակներով ու քարանձավները այդ ձայներից փուլ եկան: Աշխարհով մեկ տարածվեց ընկածների մռնչյունը, թուլասիրտների ճիչերն ու սիրելիների ողբը:

Աշխարհն այդպիսի ճակատամարտ չէր տեսել...

Քաջերը քաջերի դեմ դուրս եկան և երկու կողմն էլ պարտություն կրեց... Ամիսներ հետո, երբ պարսից զորքը համալրվելով շարժվեց միջնաշխարհի և պատերազմ սկսեց Կապույտ լեռան Մեծ ամրոցի դեմ, Տմորիքի քաջերը դուրս եկան իրենց ամրոցից և հարձակվեցին պարսիկների վրա, անխնա կոտորեցին նրանց և ջահը ձեռքներին երկրի շինությունները հրի մատնեցին:

— Ո՞վ պատասխան կտա իմ երկրի ավերման համար,— գոռում էր կատաղած արքան,— Ո՞վ պատասխան կտա երկրիս ավերման համար, ի՞նչ այս գործերի մասին ինձ ստույգ տեղեկություններ կտա:

Միհրներսես հազարապետը, որն այդ օրերին արքունիքում էր և բոլոր կատարված գործերին քաջատեղյակ, առաջ եկավ ու ասաց.

— Քաջ թագավոր, եթե ուզում ես ստույգ լսել ճշմարիտը, կանչել տուր քրիստոնյաների գլխավորներին, որ Հայաստան երկրում են, նրանք հոժարությամբ կգան և ամեն բան կպատմեն քեզ արդարությամբ:

Արքայից արքան Հայաստան ուղարկեց Ատրորմիզդ մարզպանին:

Ատրորմիզդ մարզպանը Հայաստան մտավ սիրով ու խաղաղությամբ:

Նա այդպես սկսեց իր նվաստ գործը. սիրով ու խաղաղությամբ:

Արքունի հրամանով նա իր մոտ կանչեց Ռշտունյաց Սահակ եպիսկոպոսին, որ նրանից տեղեկանա պատերազմի պատճառների մասին:

Եպիսկոպոսը, որը թեպետև շատ ու շատ ատրուշաններ էր ավերել և չարչարանքների տվել անթիվ մոգերի, ամենևին չվախեցավ ներկայանալ հրապարակային առյուծ:

Արքունի հրամանով նույն տեղը բերին նաև Սամվել և Աբրահամ քահանաներին, Մեծն Հովսեփին ու սուրբ Ղևոնդին:

Եվ որովհետև սուրբ քահանաներին կապանքներով էին տանում, երկու ամիս և քսան օրից նրանք արքունի ձմեռանոց հասան:

...Արևը կախվել էր մեծ անապատի վրա ու վառում էր ավազներն ու այն ամենը, ինչ կար իր և շեկ ավազների միջև: Կենդանիները ձորն էին իջել ու թաքնվել անձավներում ու քարափների տակ՝ սպասում էին իրիկնամուտին: Օձերն իրենց բներն էին քաշվել, որովհետև օրվա այս պահին արևը ոչ թե տաքացնում էր նրանց անարյուն մարմինը, այլ՝ այրում ու չորացնում մեջքի նախշերը, որոնք, եթե մի փոքր էլ ավելի մնային քարերին պառած, կծխային ու կբոցավառվեին:

Շուրջն ամայի էր ու անկենդան: Միայն մողեսներն էին խուճապահար դես ու դեն վազվզում, հանկարծակի հայտնվում, կանգնում փշերի կամ մացառների հովին, լեզուները դուրս գցում, զարմացած աչքերը չռում ամայի աշխարհի վրա ու տեսածից անհանգստացած ու վախեցած, պոչերը վեր ցցելով խելապատառ փախչում:

Օրվա այդ տապին Նյուշապուռ քաղաքը տանող քարքարոտ ճանապարհին, որը տեղ-տեղ կորչում էր ավազների տակ, երևացին մարդիկ: Մարդկային զանգվածը առաջանում էր, մոտենում՝ շրջանցելով բլուրներն ու փշրելով ավազե ալիքները:

Գալիս էին հայ նախարարները, գալիս էին հայ քահանաները, գալիս էին նրանց սպասավորներն ու հավատարիմները: Նրանց երկու կողմերից գալիս էին պարսից նետաձիգներն ու մոգերը:

Արևը վառում էր իր և ավազների միջև եղած ամեն կենդանի բան. դա ամենավառ ու ամենաանտարբեր արևն էր, որպիսին տեսել էին մարդիկ հորիզոնում...

Գլակ մոգպետը արթնացել էր արևածագից առաջ, նա արդեն եղել էր տաճարում, կրակի առաջ ծնկաչոք դիմավորել էր Արեգա-

կին, արդեն լոգանք էր ընդունել և հիմա խունկ էր ծխում կիսախավարում: Նա հայացքն ուղղել էր նեղ պատուհաններից ներս թափանցող լույսի շիթերին ու ծխում էր: Ծուխը գալարվելով վեր էր բարձրանում, խառնվում ներս թափանցող լույսին՝ կապտավուն երանգ տալիս փոշու մասնիկներին, նրանց հետ սահում ցած՝ ընկնում դահլիճի սալապատ հատակին ու ճառագայթների հետ ճաքճքվում, փշրվում քարերի արանքներով:

Գլակը մտահոգված էր: Ոչ, նա մտահոգված չէր իր դոյակն ուղարկվող հայ նախարարներով կամ հայոց աշխարհի մեծանուն քահանաներով, նրանց վերաբերյալ նա հրահանգ ուներ, և, եթե նույնիսկ չլիներ այդ հրահանգը, Գլակը գիտեր ինչ անել նրանց: Գլակը գիտեր, թե ինչ պետք է անել անհավատներին. այդ և նման հարցերում իրենից՝ Գլակից էին խորհուրդ հարցնում, նույնիսկ Միրներեսեի, նույնիսկ արքայից արքան, որովհետև ինքն էր պարսից աշխարհի համակոչը, որովհետև ամբողջ արյաց աշխարհում չկար մեկը, որ իր նման գիտուն լիներ կրոնի հարցերում: Գլակը մտահոգված էր այլ բանից: Գլակը երազ էր տեսել. այդ երազը նրան հանգիստ չէր տալիս: Գլակը ոչ մի կերպ չէր կարողանում հասկանալ այդ երազի էությունը, նա ոչ մի կերպ չէր կարողանում ըմբռնել, մեկնաբանել տեսածի իմաստը: Այդ սարսափելի երազը խցկվել էր Գլակի հոգին և դադար չէր տալիս նրան: Հիմա, երբ մտածում էր, թվում էր թե այդ երազը մի անգամ էլ էր տեսել: Վաղուց էր տեսել, չէր հիշում երբ, բայց որ տեսել էր, չէր կասկածում: Սարսափելի քամի էր և սուլոց...այո, սարսափելի քամի էր և սուլոց...այո, այո...հիմա համոզված էր, որ այդ երազը մի անգամ էլ էր տեսել, տեսել էր ու մոռացել, ինչպես էր պատահել, որ մոռացել էր, երևի այն ժամանակ բանի տեղ չէր դրել, բայց ինչու է հիմա այսպես տանջվում: Սարսափելի քամի էր այդ երազում ու սուլոց: Հզոր քամի էր...իսկ երբ այդ ահեղ քամին՝

ռնալով ու մռնչալով, հողին հավասարեցրեց արյաց աշխարհի անտառներն ու ձեղքելով լճի սրբազան ջրերը հասավ մեհյանի պարիսպներին, պատերը ցնցվեցին, աղյուսները փշուր-փշուր եղան և ավազ դարձած ծորացին ցած ու անձայն փուլ եկան... միայն դարպասները մնացին ցցված... Այդտեղ, պղնձե կիսաբաց դարպասների մեջ, Գլակը տեսավ իրեն՝ մրոտված ու պատառոտված, նրա շորերի թևերին և գետնին քվող ծալքերին մանրալեզու կրակ էր վազվզում, և Գլակը, ձեռքերը վեր պարզած, խելակորույս գոռում էր ու աղաղակում, բայց չգիտես ինչու, ոչ մի ձայն դուրս չէր գալիս: Գլակը գոռում էր, բայց նրա ձայնը խեղդվում էր ահեղ քամու հզոր ռնոցների մեջ... Շուտով կատարվեց ամենասարսափելին. քամին պոկեց փոշու ամպերի մեջ ցցված դարպասները և քարշ տալով անապատի միջով դեպի սարերը, շարտեց սառցադաշտերի վրա: Այդտեղ՝ լեռան կատարին, դարպասները բոցավառվեցին... Այդժամ ողջ երկնակամարը ծածկվեց սև թռչուններով և այդ սև թևավոր երկնակամարի խորքերից, անասելի հեռվից, և միևնույն ժամանակ կարծես թե գլխավերևից, հնչեց հազարաձայն հռհռոց. հազարավոր ձայներ՝ չար ու թունոտ, սկսեցին ծիծաղել Գլակի վրա... Գլակը չգիտեր, թե ուր փախչեր, Գլակը չգիտեր, թե ուր պատսպարվեր, ոչ մի ճար չկար, ոչ մի հնար չկար, որովհետև այդ ձայները հնչում էին նաև իր, Գլակի ներսից... Հետո, Գլակին հրե օձ փաթաթվեց և Գլակը տեսավ, թե ինչպես իր մարմինը բոցավառվեց ու կրակով պատվեց: Գլակը տեսավ երկինք պարզած իր ածխացող ձեռքերն ու վերջին անգամ աղաղակեց՝ հայացքով փնտրելով Արեգակին, բայց մթին երկնակամարում սուրբ աստղը չկար... Ոչինչ չկար...

— Աստվածներ, աստվածներ... օգնեցեք ինձ, օգնեցեք ինձ... — գոռաց Գլակը, բայց նրա բառերը մնացին կոկորդում, որովհետև Գլակի ածխացած շուրթերից ոչ մի ձայն դուրս չեկավ...

— Նրանց բերում են,— ներս մտնելով, ասաց երիտասարդ մոզը: — Ժամանեցին,— ավելացրեց նա:

Գլակը ոչինչ չհասկացավ: Չհասկացավ, թե ինչ են ասում, չհասկացավ, թե ինչ են ուզում իրենից, չհասկացավ, թե ում են բերում, թե ովքեր են բերողները և թե ինչ կապ ունի ինքը, Գլակը, այդ ամենի հետ: Նա մոռացել էր ամեն ինչ, մոռացել էր իր ով և ուր լինելը, նրա մտքերը թափառում էին իրենից դուրս և նա ոչինչ չէր կարողանում հասկանալ: Նա տեսնում էր իր ածխացող ձեռքերը՝ որ երկինք էր պարզել, և վախենում էր ձայն հանել, որովհետև վախենում էր, թե ածխացած շուրթերը փշուր-փշուր կլինեն:

— Եկան,— կրկին լսեց Գլակը, և չգիտես ինչու, այդ ձայնը նրան չարագուշակ թվաց: Գլակը թուլություն զգաց, գլխապտույտի պես մի բան կատարվեց նրա հետ և նա, չընկնելու համար, ձեռքերով կառչեց բազկաթռոցից՝ մատներն ամուր սեղմելով զարդանախշերի մեջ, որից դաստակները իսկույն գունաթափվեցին, դարձան սպիտակ: Գլակը մշուշոտ հայացքը ուղղեց ձայնի կողմը և, հազիվ նշմարելով կամարի տակ կանգնած մոգի ուրվագիծը, հայացքը հառեց նրա վրա, կառչեց այդ աղոտ պատկերից՝ որպես իրական մի բան, որին կարելի է հենվել փրկվելու համար: Ինձ հետ ինչ-որ բան է կատարվում, մտածեց Գլակը՝ հայացքը շարունակելով պահել կամարների տակ կանգնած մոգի վրա: Ինչ-որ բան է կատարվում ինձ հետ, մտքում կրկնեց նա, բայց ինչ, ինչ... ինչ... Գլակը ոտքի կանգնեց, բայց վախեցավ քայլել՝ վստահ չէր, թե ոտքերը կկարողանան դիմանալ իր ծանրությանը:

— Արդեն դարպասների մոտ են,— խոսեց մոզը:

Գլակը նրան չճանաչեց:

— Ովքեր են,— խուլ ձայնով հարցրեց Գլակը:

— Հայոց աշխարհի նախարարներն ու քահանաները:

— Նրանք երբևէ պետք է որ գային,— շնչաց Գլակը, ինքն էլ չիմանալով ասածի իմպստը: — Նրանք երբևէ պետք է որ գային...

— Ի՞նչ կիրամայեիք,— հարցրեց մոզը և նայեց Գլակին:

— Նախարարներին առանձնացրեք՝ քահանաներից,— կարգադրեց Գլակը՝ քանի որ որոշել էր քահանաներին ավելի սոսկալի տանջանքների ենթարկել: — Այսքանը:

Մոզը դուրս եկավ:

Գլակը մոտեցավ պատուհանին: Նա նայում էր դարպասներից ներս մտնող հայ կալանավորներին ու ավելի մռայլվում:

— Տարօրինակ է,— ինքն իրեն շշնջում էր Գլակը,— տարօրինակ է, որ սրանց նման թշվառականները ահավոր աղետների պատճառ դարձան: Ես աստվածների իսկական զավակն եմ, և իմ ցասումը սոսկալի է լինելու: Աստվածներ, աստվածներ, օգնեցեք ինձ, օգնեցեք, որպեսզի կարողանամ ձեր ամենազորության վկայությունը դառնալ...

Գլակը հեռացավ պատուհանից ու քայլեց գրապահոց:

Գլակի գրապահոցը հայտնի էր ոչ միայն արյաց աշխարհում, այլև ամբողջ արևելքում ու արևմուտքում: Գլակին համակդեն անունն էին տալիս, քանի որ նա շատ գիտություններից էր տեղյակ և գիտեր Ամպարտեբաշը, սովորել էր Բոզպայիտը, ծանոթ էր նաև Պաիլավիկին ու Պարսկադենին. այդ չորս կրոնների վրա էր հիմնվում մոգության ամբողջ կրոնը, և Գլակն այնպես էր նայում քահանաներին, կարծես թե նրանք տգիտության պատճառով էին մոլորվել ճշմարիտ կրոնից: Իր մտքում Գլակը որոշել էր դարձի բերել նրանց, բացատրել ու ցույց տալ ճշմարիտ ուղին, և այդ սուրբ ու արդար նպատակի իրագործման համար չկանգնել ոչնչի առաջ և, եթե պահանջվի մեռնել ճշմարիտ հավատի համար, ուրեմն՝ մեռնել: Ոչինչ հավերժ չէ այս աշխարհում, բացի իրենից՝ Արեգակից: Մեր կյանքով նրան ենք պարտական, այդ հավերժ ու հզոր աստղին: Նա է տաքացնում մեզ իր ջերմությամբ:

Նա է մեր հույսն ու ապավենը, մեր կյանքի աղբյուրը: Նա է տնօրինում տիեզերքին և համայն աշխարհին: Նա է ամենակարողն ու ամենակործանը և նրանից բացի ուրիշ հզոր աստված չկա:

* * *

Եթե ես այսօր հրաժեշտ տամ կյանքին, ո՞ւմ կամ ինչին հրաժեշտ տված կլինեմ...

Արծվինը չնկատեց, թե ինչպես հայտնվեց իր տան մոտ:

Նստած մեքենայի մեջ՝ նա նայում էր իր տանը, իր տան պատուհաններին ու զարմանում: Զարմանում էր, որովհետև երբեք այնպես չէր ընկալել իր տունը, ինչպես ընկալում էր այժմ՝ նայելով փողոցի անկյունից: Այդ տան հետ կապված ոչ մի ուրախ հիշողություն չէր մնացել: Արծվինը գիտեր, որ այդ զգացողությունը ճիշտ չէր, որ անարդարացի էր այդպես մտածելը, բայց հիմա, երբ անկյունից դիտում էր իր տունը և իր տան պատուհաններին, ոչ մի ուրախ բան չէր կարողանում մտաբերել. ինչ-որ բան ըմբոստանում էր իր մեջ, ինչ-որ բան արգելք էր հանդիսանում, և այդ հիշողությունները մնում էին փակված ու ոչ մի կերպ չէին վերականգնվում: Այնտեղ, ուր պետք է պահված լինեին այդ տան հետ կապված ապրումներն ու հիշողությունները, դատարկություն էր: Հիմա, երբ անտարբեր նայում էր իր տանը, այդ դատարկության զգացումը ճնշում էր ու սոսկալի ցավ պատճառում, որովհետև, այնուամենայնիվ, նա սիրում էր այդ տունը, այդ տան պատերը, այդ տան պարտեզը և պարտեզից շքամուտք բարձրացող մաշված աստիճանները... Ինչ շուտ մաշվեցին այդ աստիճանները, թեքվեցին, ծռվեցին, տեղ-տեղ ճաք տվին, իսկ կարծես թե երեկ էին հոր հետ տեղադրում դրանք... Արդեն քանի տարի է, որ հայրը չկա, իսկ կարծես թե դեռ անցած օրը վերջացրին տանիքի վերանորոգումը:

Կյանքում լինում են պահեր, երբ անցյալում կորսվածն ու տառապածը ավելի ռեալ ու կենդանի են դառնում, քան այն ամենը, որոնք շարունակում են շրջապատել մեզ իրականում, և հիշողություններ կան, որոնց հետ չի կարող մրցել գալիք ոչ մի օր՝ ինչ էլ որ բերի իր հետ այդ օրը, ինչ էլ որ տանի:

Տան պատուհանների մեջ մարդիկ երևացին. դրանք օտար մարդկանց դեմքեր էին, ճիշտ է, Արծվինը գիտեր այդ մարդկանց, ճանաչում էր և երևի դրա համար, որ լավ գիտեր, օտար մարդիկ էին: Օտար մարդիկ տանդ մեջ, օտար դեմքեր տանդ պատուհանին... Երազ չի արդյոք այս ամենը, երազ չէ արդյոք...

Ուղղելով պատուհանների վարագույրները, կինն անհետացավ:

Հայտնվեց պատշգամբում:

Ներս մտավ:

Նորից հայտնվեց պատուհանների մեջ:

Նորից ուղղեց վարագույրները:

Անհայտացավ:

Այդ կինը, իր կինը, Արծվինի հոգին վերածել էր աղբանոցի, ուր շարտում էր իր ողջ դժգոհությունն ու դառնությունը, մաղձն ու թույնը, որը հավաքվել էր նրա մեջ տարիների ընթացքում:

Արծվինը լուռ նայում էր: Հիմա, երբ նայում էր փողոցի անկյունից, վաղուց անցած բաներ էին թվում թե այդ տունը, թե այդ կինը և թե այդ տանը գտնվող մարդիկ: Անցած ու հեռավոր, որը ոչ մի առնչություն չուներ իր հետ, չէր ունեցել: Թվում էր անսահման օտար, օտար ու անհեթեթ, կարծես երբեք չէր եղել: Չէր եղել: Չէին եղել այդ օրերի հետ կապված համառ պայքարները, չէին եղել այդ օրերի հաղթանակները, չէին եղել պատմությունները, կյանքի ուրախություններն ու դառնությունները և ինչ էլ որ պիտի լիներ, նոր պիտի լիներ: Այժմ, խորհում է Արծվինը, ես ապրում եմ ավելի կատաղի պայքարների մեջ, ես ավելի անհանդուրժող եմ

դարձել, ես՝ ավելի համառ եմ դարձել, բայց, եթե առաջ թշնամիները միայն առջնում էին, ապա այսօր նրանք ինձ սպասում են ամենուր. առջնում են, ետևում, վերևում, ներքևում... Նրանք ինձ շրջապատել են:

Արծվինը տարօրինակ պահ էր ապրում: Զարմանալի պահ, երբ ոչ մի բանի չես հավատում, երբ շուրջդ միայն անորոշություններ են ու անհայտություններ՝ կարծես կրկին հայտնվել ես մանկությունում: Կեղծիքը, սուտն ու երեսպաշտությունը, որ տարիներ շարունակ շրջապատել էին նրան, սողոսկել նրա հոգին ու ճշմարտության դեր խաղացել, այլևս չէին կարողանում թաքնվել և, որքան էլ որ այդ ամենը ցավալի էր ու ահավոր, Արծվինը ոչինչ չուներ այդ ամենին փոխարինելու, դրանց տեղը լցնելու համար: Մնում էր ապրել նույն ստի, նույն կեղծիքի, նույն երեսպաշտության մեջ, կամ, որն ավելի անհեթեթ ու անմիտ էր թվում, նոր սուտ գտնել, նոր կեղծիք ու նոր երեսպաշտություն: Հիմա դա նրան անհնար էր թվում: Ամբողջ ցավը նրանում էր, որ նա արդեն գիտեր, որ կյանքում որևէ բանի մենք հավատում ենք միայն այն դեպքում, երբ այն թվում է մեզ ճշմարիտ, և գիտեր նաև, որ մեզանից կախված չէ նրա ճշմարիտ թվալը, ինչպես մեզանից կախված չէ առարկաների սև կամ սպիտակ երևալը:

Կինը նորից երևաց պատուհանների մոտ: Նա ուղղեց վարագույրներն ու անհետացավ:

Ինչո՞ւ, նայելով կնոջը, մտածեց Արծվինը, ինչու այս կնոջ բոլոր բացատրությունների մեջ մեղադրանքների երանգ կա թաքնված: Ինչո՞ւ չի կարելի ապրել առանց իրար մեղադրելու, առանց իրար վրա հանցանքներ բարդելու: Ինչո՞ւ չի կարելի լինել պարզ ու անկեղծ: Ինչո՞ւ չի կարելի երջանիկ լինել:

Արծվինը միացրեց մեքենայի շարժիչը և դուրս եկավ բակից:

Կինը մոտեցավ պատուհանին ու նայեց դուրս:

Բան չէր երևում: Մութ էր արդեն:

— Կարծես թե վերջացրինք,— ասաց Սոնան:

— Այո,— ասաց Մանեն,— գեղեցիկ սեղան ստացվեց: Շատ հյուրեր են լինելու:

— Ոչ,— ասաց Սոնան և հեռացավ պատուհանից: — Միայն ամենամոտ մարդիկ: Արծվինը ընդհանրապես չէր ուզում նշել: Նման բաներից միշտ էլ խուսափում է:

— Տարօրինակ մարդ է Արծվինը: Խնչ վատ կլինի, եթե հավաքվենք, զրուցենք, ուրախանանք: Ապրում ենք մենակյացների նման: Շարունակ շտապում ենք: Անտեղի տեղը վազում, եթե այս առիթներն էլ չլինեն, երևի թե մոռանանք իրար: Այսօր մի լավ ուրախանալու ենք:

— Ո՞վ չի ցանկանում ուրախանալ,— ասաց Սոնան: Հիշեց անցած օրվա խոսակցությունը Արծվինի հետ: Լռեց:

— Ի՞նչ ուրախանալու բան կա ծննդյան օրվա մեջ,— ասել էր Արծվինը,— ինչպես կարելի է զավեշտի վերածել այն միակ օրը, երբ առանձնանալու և լռության մեջ խորհելու պահանջ է զգում մարդը: Գոնե այդ օրը՝ միակը ամբողջ տարվա մեջ, նրանը պիտի լինի:

Այդ օրը Արծվինը անտրամադիր էր, ասենք, վերջերս միշտ էլ անտրամադիր էր լինում:

— Գնամ ինձ կարգի բերեմ,— ասաց Մանեն,— հյուրերն ուր որ է կգան:

Դուրս եկավ սենյակից:

Երբ է խելքի գալու Արծվինը, մտածում էր Սոնան, երբ է խելքի գալու: Երբ է դառնալու տղամարդ, տղամարդ, որի վրա հնարավոր լինի հենվել, որի հետ ոչ միայն հյուսեր կապես՝ անորոշ ու անհասկանալի, այլ որը իրագործի նաև այն հույսերն ու երազանքները, որը ինքդ ունես... Կյանքն անցնում է, դառնացած

մտածում էր Սոնան, ժամանակը թռչում, այն երբեք մեր օգտին չէ: Ժամանակը մեզ՝ կանանց, մաշում է, սպառնում, տգեղացնում է ու դարձնում խեղճ ու անպաշտպան: Ժամանակի հետ մենք կորցնում ենք այն ամենը, որոնք այս կամ այն կերպ արժեքավորում են մեզ: Ժամանակը... ժամանակը... այն շարունակ մեզ հետ է, մեր կողքին, ես նույնիսկ զգում եմ նրա շնչառությունը՝ սառն ու ահավոր, ես ամեն օր, երբ կանգնում եմ հայելու մոտ, տեսնում եմ նրա ծաղրող ու ոչնչացնող ժպիտը: Մենք երկուսով՝ ես և ժամանակը, նայում ենք ինձ և իմ պատկերին: Նա գոհ ժպտում էր, մատնացույց անելով ծերացումը: Ես էլ եմ ժպտում, չհավատալով դրան: Ժպտում եմ, ինքս ինձ համոզելով, որ այս-ամենը ինձ հետ բնավ կապ չունի, որ այս ամենը կատարվում է մեկ ուրիշի հետ:... Որովհետև ես չեմ հավատում, թե իմ կյանքն արդեն սկսվել է, որ այն արդեն անցնում է, սպառվում, որ այն, քանի որ սկսվել է արդեն, վերջանալու է մի օր և որ այդ օրը մոտենում է րոպե առ րոպե, ժամ առ ժամ... այդ օրը կարող է լինել հաջորդ վայրկյանը, ցանկացած պահը, յուրաքանչյուր առավոտը, կամ գիշերը, երեկոն կամ կեսօրը...

Սոնայի սիրտը նվաղում էր, երբ մտածում էր, թե իր կյանքը անցնելու է այսպես՝ անշուք ու աննկատ: Տխուր ու գունատ: Անցնելու էր Արծվինի անիմաստ պայքարի հետ: Ո՞ւմ դեմ է պայքարում, մտածում էր Սոնան, ինչ է ուզում ապացուցած լինել: Երբ է կյանքն ընկալելու այնպես, ինչպես ընկալում ու ընդունում են բոլոր նորմալ մարդիկ: Երբ է հասկանալու, որ կյանքը այն չէ, ինչ մտածում կամ ուզում ես որ լինի: Կյանքը ասածը միայն մեկ անգամ է տրվում մեզ. ապրել է պետք, վայելել: Երբ է այդ մարդը հաշվի նստելու գոյություն ունեցող ճշմարտությունների հետ, արժեքների, որոնք ընդունված են հասարակության կողմից: Ոչ, մտածում էր Սոնան, ոչ, համոզվում էր հետզհետե, Արծվինը մեր օրերի մարդ չէ, նա երեկվանն էլ չէ, ոչ էլ վաղվանը. նա բոլոր ժամանակներից դուրս է...

Սոնան մոտեցավ պատուհաններին:

Մթնել էր արդեն:

Իսկ Արծվինը չկար:

Նույնիսկ չէր զանգահարում:

* * *

Կանգնեցնելով մեքենան սրճարանի մոտ, Արծվինը դուրս եկավ մեքենայից և ուղղվեց սրճարան:

— Օգնիր իջնեմ:

Արծվինը բռնեց նրա թևատակից և օգնեց իջնել աստիճաններով:

— Ես որտեղ եմ գտնվում,— հարցրեց անծանոթը, զարմացած նայելով շուրջը:

Արծվինը փորձեց բացատրել նրան, բայց նրա բացատրությունը ավելի շփոթեցրեց մարդուն:

— Առաջին անգամն եմ այս կողմերում,— այդպես էլ չպատկերացնելով, թե որտեղ է գտնվում, ասաց մարդը,— երբեք չեմ եղել,— հաստատեց նա:

— Ո՛ր եք ուզում գնալ,— հարցրեց Արծվինը:

— Շախմատի տուն,— ռեկտրված ասաց անծանոթը,— այստեղից շատ հեռու է:

— Ոչ,— ասաց Արծվինը:

— Չեք ուղեկցի,— հաղթահարելով երկչոտությունը, ասաց մարդը:

— Գնանք,— ասաց Արծվինը: — Այս կողմ:

— Իսկապես ինձ կուղեկցեք,— շտապելով Արծվինի հետևից, հարցրեց մարդը:

Արծվինը չլսեց նրա վերջին հարցը:

Փողոցով քայլեցին ներքև:

Կարճահասակ անծանոթը աշխատում էր հետ չմնալ Արծվինից: Նա արագ, արագ քայլում էր. երբեմն առաջ ընկնում, երբեմն ետ էր մնում, հայտնվում էր Արծվինի մեկ աջ, մեկ ձախ կողմում:

Լուռ քայլում էին:

Մարդաշատ փողոցով իջնում էին ցած:

Տարիներ առաջ այսպես քայլում էր հոր հետ: Հայրն այլևս չկա: Նա չի պատկանում այլևս ոչ ինքն իրեն, ոչ Արծվինին և ոչ էլ որևէ մեկին: Նա այլևս չկա: Անավարտ մնաց նա, և նրա գործերը նույնպես: Արծվինն էլ անավարտ մնաց: Երբեք չէր մտածել, թե այդքան ուժեղ է զգալու նրա բացակայությունը: Երբեք չէր մտածել, թե այդքան ուժեղ է զգալու նրա կարիքը: Հիմա էր զգում: Հիմա, երբ հայրը չկար և չէր լինելու երբեք: Հիմա էր հասկանում, թե ինչ է նշանակում էլ երբեք չլինելը: Զգում էր ամեն օր, ամեն ժամ, ամեն վայրկյան, որևէ առիթով, և առանց առիթի: Վերջերս շատ էր հիշում նրան: Անդիմադրելի պահանջ էր զգում մտովի վերականգնելու հորը: Վերականգնելու նրա դեմքը, ձեռքերը, աչքերը, ձայնի հնչողությունը... Երբ հիշողության մեջ արթնանում էր այդ ամենը, սկսում էր խոսել նրա հետ: Ժամեր շարունակ խոսում էր հոր հետ: Խոսում էր այն ամենի մասին, ինչը չհասցրեց ասել նրա կենդանության օրերին: Հայրը լուռ լսում էր: Երբեմն նա էլ էր խոսում: Այդպես շատ հազվադեպ էր լինում, բայց լինում էր: Հիմա երկուսով էլ **զարմանում էին**, որ կարողանում էին առանց վիճելու խոսել, զրուցել: Հոր կենդանության օրոք երբեք չէր ստացվում: Միշտ ինչ-որ մի բան խանգարում էր. խանգարում էին մարդիկ, որ հյուր էին գալիս կամ չէին գալիս, խանգարում էին գործերը, որոնք սկսվում էին ու չէին վերջանում, խանգարում էին հոգսերը, որ օրեցօր ավելանում էին, խանգարում էր ձմռան ձյունը, աշնան քամին, գարնան անձրևը, ամառվա շոգը... Խանգարում էր կյանքը: Հիմա, երբ հայրը մահացել էր, կարծես ինչ-որ

մի բան հավասարակշռվել էր, խաղաղվել: Ճիշտ է, հիմա հայրը կողքին չէր և նրա բացակայությունը շատ էր զգացվում, բայց ինչ-որ մի բան հավասարակշռվել էր: Չէ որ ոչ մի հայր մեռնելով չի մահացել իր որդու համար:

— Իզուր ես վիճում ինձ հետ,— մի անգամ ասել էր հայրը,— եթե քեզ թվում է, թե դու այլ բան ես ուզում կամ այլ մարդ ես, սխալվում ես, դու անում ես այն, ինչը ես երազել եմ, բայց չեմ հասցրել անել: Դու իմ շարունակությունն ես: Դու դա ես եմ նոր ժամանակի մեջ, ինչպես որ ես իմ հայրն եմ՝ մեկ այլ ժամանակում: Ես իմ հայրն եմ և քո որդին էլ մեր պապն է. մարդն այդպես է հաղթահարում ժամանակն ու տարածությունը, մարդն այդպես է իշխում հազարամյակների վրա: Իզուր ես վիճում ինձ հետ: Անտեղի ժամանակ ենք վատնում: Բայց, ես քեզ մի բան կասեմ, եթե տան պատը շատ ուղիղ լինի, մի օր անպայման կփլվի...

— Էս ի՞նչ ես ինձ տանում,— կտրուկ կանգնելով, վախեցած հարցրեց մարդը:

Արծվինը, որը տարվելով հիշողություններով, մոռացել էր կողքով քայլող մարդու մասին, նույնպես կանգնեց և նայեց մարդուն:

— Էս ի՞նչ ես ինձ տանում,— չթաքցնելով դժգոհությունը կըրկընեց մարդը:

— Շախմատի տուն, — մտաբերելով, թե ուր են գնում, ասաց Արծվինը:

— Շախմատի տունն անցանք,— բարկացած ասաց մարդը:

— Շախմատի տունը մնաց այն կողմում: Գնանք: Ուշանում ենք:

Նրանք շրջվեցին ու քայլեցին փողոցով վեր:

— Սպասիր,— հանկարծ ասաց մարդը: — Սպասիր:

Արծվինը կանգ առավ:

— Ոչ մի բան չեմ տեսնում: Չեմ տեսնում: Ոչ մի բան չեմ տեսնում... Դու այստեղ ես,— վախեցած հարցրեց նա:

— Այստեղ եմ,— ասաց Արծվինը:

— Ինձ մենակ չթողնես:

— Չեմ թողնի: Գնանք:

— Մի շտապիր, ճիշտ է, ուշանում ենք, բայց դու մի շտապիր: Այսօր շախմատի տանը իմ աշակերտին նվիրված երեկո է լինելու: Հանձարեղ տղա է: Իմ վերջին աշակերտն է: Ոչ մեկի հետ այդքան չեմ աշխատել: Ուշանում ենք: Ասաց մինչև իմ գալը չեն սկսի: Չեմ սիրում սպասեցնել: Վատ եմ զգում դրանից: չեմ կարող քայլել:

— Կարող եմ: Արդեն լավ եք տեսնում:

— Ես միշտ էլ լավ եմ տեսնում: Պարզապես երբեմն բոլորովին չեմ տեսնում:

Նրանք անցան կամուրջն ու մոտեցան շախմատի տանը:

— Հուզվում եմ,— ասաց մարդը: — Լավ բան չի հուզվելը: Շատ է խանգարում: Արագ չեմ կարող քայլել: Հիմա բոլորն ինձ են սպասում: Լավ բան չի սպասեցնելը:

Վազելով բարձրացան աստիճանները և մտան նախասրահ:

Նախասրահում մարդ չկար:

— Դահլիճում են, գնանք,— ասաց մարդը:

Մտան դահլիճ:

Լույսերը մարած էին: Միայն բեմում, ուր սեղաններ ու բազկաթոռներ էին դրված, աղոտ լույս էր վառվում:

— Էս ի՞նչ ես,— զարմացավ մարդը: — Ո՛ր ես...

— Երևի վերջացրել են ու գնացել,— ասաց Արծվինը:

— Ո՛նց թե վերջացրել են... հնց թե գնացել են... իսկ ես... Ոչինչ չեմ տեսնում... Ես ոչինչ չեմ տեսնում... Դու այստեղ ես...

— Այո, այստեղ եմ:

— Ինձ մենակ չթողնես:

— Չեմ թողնի:

— Չես խաբի:
 — Չեմ խաբի:
 — Նրա նման չե՞ս խաբի ինձ:
 — Ոչ, Նրա նման չեմ խաբի քեզ...
 — Իմ վերջին աշակերտն էր: Նրանով էի ապրում:
 — Երևի ճիշտը դա էր:
 — Իհարկե ճիշտը դա էր: Ինձ այստեղից դուրս տար:
 Դուրս եկան շենքից ու ծառուղով մտան զբոսայգի:
 — Քեզ էլ երևի շատ են խաբել,— ասաց մարդը:
 — Այո,— ասաց Արծվինը: — Շատ են խաբել:
 — Մեղավորը դու ես:
 — Այո: Ես եմ:
 — Ինչո՞ւ մարդիկ չեն կարող ապրել պարզ ու ազնիվ,— հարց-
 րեց մարդը:
 — Չգիտեմ,— պատասխանեց Արծվինը:
 — Երևի ճիշտը նրանք են:
 — Երևի:
 Երբ նրանք դուրս եկան զբոսայգուց, մարդը ասաց.
 — Արի մեռնենք, ամոթ է սովերների նման թափառել քա-
 ղաքում, իբր ապրում ենք: Մենք խանգարում ենք բարի մարդ-
 կանց:
 — Չեմ կարող,— ասաց Արծվինը:
 — Երևի շատ գործեր ունես,— տխրեց մարդը:
 — Ոչ,— ասաց Արծվինը: — Շատ պարտականություններ ունեմ:
 — Բախտդ բերել է: Ես արդեն ոչ մեկին պետք չեմ:
 Մարդը կանգնեց:
 Արծվինը նույնպես:
 — Շախմատ խաղում ես,— հարցրեց մարդը:
 — Այո,— ասաց Արծվինը:

— Ափսոս,— տխրեց մարդը,— թե չէ կսովորեցնեի... Ես գնամ,—
 ասաց նա:

— Չուղեկցեմ,— հարցրեց Արծվինը:
 — Ոչ: Ինձ հետ արդեն ոչ մի բան չի կարող պատահել: Մնաս
 բարով,— ասաց մարդը ու հեռացավ:
 Արծվինը նայում էր հեռացող մարդուն:
 Այդ մարդը հանկարծ կանգ առավ և շրջվեց դեպի Արծվինը:
 — Կյանքը ռևանշ է հեռանալուց առաջ,— գոռաց նա: — Չմո-
 ռանա: Բայց ես դրա համար արդեն ծեր եմ... ծեր եմ... ծեր եմ
 արդեն.. Դու չմոռանաս, չմոռանաս հանկարծ...

* * *

... Օրն սկսվել էր արդեն:

Օրն սկսվել է արդեն: Ես չեմ ուզում տեսնել այդ օրը, իսկ այն
 գալիս է, գալիս, մոտենում է այն: Օրն սկսվել է արդեն... Այն
 փնտրում է ինձ, և ես չեմ կարող խույս տալ նրանից: Կյանքում,
 անսպասելիորեն, վրա է հասնում այն օրը, երբ մենք ուրիշներին
 պետք չենք այլևս, երբ մենք չենք հետաքրքրում ուրիշներին,
 ինքներս մեզ: Չենք հուզում: Չենք ոգևորում: Չենք ցնցում: Այդ
 օրը կա կյանքում և այդ օրվանից հետո մեզանից չեն վախենում,
 մեր պատճառով չեն տխրում, մեզ չեն սիրում, նույնիսկ՝ չեն
 ատում: Այդ օրվանից հետո մոտենում է այն պահը, երբ պետք
 է մեռնես, երբ պարտավոր ես մեռնել: Քեզ մնում է մի բան՝ մեռնել:
 Դու պարտավոր ես մեռնել, քանի որ այլևս հույսեր չեն կապվում
 քեզ հետ, քանի որ քեզ սպառնալուց ու մաշելուց հետո մի կողմ են
 շարժվել, քանի որ դու ավելորդ ես արդեն: Եվ միայն քո մահը՝
 համր ու լուռ, կկարողանա փոքր-ինչ տեղաշարժ անել մարդկանց,
 հիշեցնել, որ ապրում ես դեռ, որ քայլում էիր դեռ, քանի որ նոր
 միայն մեռար, քանի որ դեռ երեկ վերջ տվիր կյանքիդ, քանի որ

այսօր է հոգեհանգիստդ և վաղն է լինելու թաղումը քո: Եվ նրանք կգան քո թաղմանը, չնայած վաղուց էին քեզ թաղել. կգան քո ընկերները, հարազատները, օտարներն ու ծանոթները: Նրանք գալու համար շատ պատճառներ ունեն... Նրանք կգան քեզ մոտ, կկանգնեն քո կողքին կամ քո գլխավերևում և դու, հեռվից, անասելի հեռվից, վարագուրված պատուհանների միջից, կտեսնես նրանց տխուր դեմքերը...և, տեսնելով նրանց՝ գլխիկոր կանգնած, քեզ կրկին խաբված կզգաս, կզգաս միայնակ: Քեզ խաբված կզգաս, վիրավորված ու անպատվված, որովհետև այդ վշտահար դեմքերի տակ ավելի շատ անտարբերություն կլինի, քան ցավ, որովհետև այդ վշտատեսք բոլի ներքո ավելի շատ զարմանք կլինի և դժգոհություն, քան կորուստ, ավելի շատ հիասթափություն կլինի, քան տրտմություն կամ վիշտ, քանի որ քեզ վաղուց մեռած համարելով՝ այսօր են թաղում: Եվ այդ ուշացած հուղարկավորությունը, ձևական ու ձանձրալի, նրանց շատ կտխրեցնի:

...Վարագուրված պատուհանների ու թրթռացող մոմերի միջից, դիտելով հուղարկավորությանդ մասնակիցներին, դու վերջին անգամ քեզ խաբված կզգաս...և կհասկանաս, որ քեզ վաղուց էին հանել բոլոր գրքերից, մատյաններից, սրտերից, կհասկանաս, որ քեզ վաղուց էին դուրս շարտել կյանքից, հիշողություններից, աշխարհից... դուրս էին շարտել, քանի որ այլևս հույսեր չէին կապվում քեզ հետ և սպասումներ չկային քեզանից, որովհետև դու արդեն տվել էիր նրանց այն ամենը, ինչ կարող էիր տալ և նրանք վերցրել էին այն ամենը, ինչը կարող էին վերցնել...

Կյանքը ռևանշ է հեռանալուց առաջ: Չմոռանաս:

Ռևանշ է նաև հեռանալուց հետո:

Քեռի Պողոսը տարիքն առած մարդ էր, ջինջ ու խաղաղ աչքերով: Այդ աչքերը շարունակում էին նայել աշխարհին միամիտ ու երազկոտ հայացքով: Քեռի Պողոսը վերադառնում էր ձկնորսութ-

յունից, ձկնորսությունը նրա տարրերն էր և միակ գործը, որը մնացել էր այն բազմաթիվ գործերից, որ հասցրել էր անել իր երկար կյանքի ընթացքում: Նա քայլում էր տուն՝ աշխատելով շատ չհեռանալ շենքերի պատերից, որոնց մեկ-մեկ հենվում էր, հենվում էր, որովհետև ոչ միայն շատ էր հոգնած, այլև գինովցած էր բավականին: Բռնելով սյուներից, ծառերից, մեկ-մեկ էլ միամիտ անցորդներից, «մի վազիր» խորհուրդ տալով նրանց, կյանքում շտապելու քիչ պատճառներ կան, ասելով, քեռի Պողոսը ինքն իրեն ուղեկցում էր տուն, և կհասներ, եթե ձանապարհին որևէ անախորժություն կամ նման անակնկալ չպատահեր: Երբ քեռի Պողոսը բարեհաջող բակ հասավ, մոտեցավ աղբյուրին՝ որն ինքն էր տեղադրել և այն է ուզում էր ջուր խմել, մոտեցավ կոկիկ հագնված մի երիտասարդ:

— Արծվինենց տունը ձր մեկն է,— հարցրեց այդ երիտասարդը:

Քեռի Պողոսը, որն արդեն կռացել էր աղբյուրի վրա ու հասցրել մի մեծ կում ջուր խմել, նայեց ձայնի կողմը՝ չկտրվելով ջրից:

— Չեք ասի որն է Արծվինենց տունը,— կրկնվեց հարցը:

Հաճույքը, որն անկասկած զգում էր քեռի Պողոսը ջրից, ինչ-որ ձևով փոխանցվեց երիտասարդին, որից նրա մոտ ծարավի անհաղթահարելի պահանջ առաջացավ:

Վերջացնելով խմելը, քեռի Պողոսը ուղղվեց:

— Հիմա ասա, ինչ որ ասելու ես,— ասաց քեռի Պողոսը:

— Ուզում եմ Արծվինենց տուն գնալ,— ասաց երիտասարդը,— չեմ կարողանում հիշել, թե որ մեկն էր, վաղուց չեմ եղել:

— Եթե վաղուց չես եղել, ինչ կարիք կա հիմա գնալու,— լվացվելով ու թաց փոք վարանոցը շփելով, ասաց քեռի Պողոսը:

— Այսօր նրա ծնունդն է,— ասաց երիտասարդը և չհամբերելով, որ քեռի Պողոսը վերջացնի լվացվելը, հարձակվեց աղբյուրի վրա:

- Կշնորհավորեմ: Շնորհակալություն:
- Չմոռանաս:
- Չեմ մոռանա:
- Ինչ իմանամ, քեզ նմանների վրա հույս դնել չի լինի: Գնա ուրիշ լճից բռնի. սրա խորհուրդները տես:
- Սահակը սեղմեց դարպասի վրայի զանգի կոճակը:
- Պատուհանների մեջ կանայք երևացին:
- Սահակն է,— ասաց Սոնան:
- Ես կբացեմ,— ասաց Մանեն:
- Լավ,— ասաց Սոնան ու մնաց պատուհանների մոտ կանգնած: Ուղղեց վարագույրներն ու հեռացավ պատուհաններից:
- Ինչպես թե Արծվինը տանը չի,— լսեց Սոնան ձայնը:
- Դեռ չի եկել,— ասաց Մանեն:
- Չի էլ գա, մտածեց Սոնան ու վախեցավ իր մտքից:

* * *

Արծվինը վերադարձավ սրճարան և ամբողջ երեկոն անցկացրեց այնտեղ: Հետո, երբ սրճարանը փակվեց, երկար ժամանակ քայլեց փողոցներով: Նա քայլում էր, մտածելով այն մասին թե ինչպես է կատարվում մարդու անկումը: Ինչո՞ւ, մտածում էր նա, քայլելով գիշերային դատարկ փողոցներով, ինչո՞ւ մենք չենք վշտանում, երբ մեկը մեր աչքի առաջ ցած է գլորվում: Ինչո՞ւ է այդպես...

Կար ժամանակ, երբ ես, հիմարս, ենթադրում էի, թե արդարացի է այն ամենը, որը շատերը համարում են ճիշտ կամ օգտակար: Բանից պարզվում է իրականում ամեն ինչ հակառակն է: Բանից պարզվում է, որ սուտ է այն ճշմարտությունը, որը շատերի շուրթերին է նստած: Կյանքի իմաստը մատչելի չէ շատ-շատերին, որովհետև այդ շատ-շատերը կենցաղային հոգսերից այն կողմ ոչինչ չեն կարողանում տեսնել, հասկանալ, ըմբռնել...

Արծվինը մոտեցավ մեքենային ու բացելով դուռը նստեց: Նրստելուց հետո միայն զգաց, որ հոգնած է: Աչքերն համառորեն փակվում էին, բայց ոչ թե նրանից, որ քնել էր ուզում. աչքերը հոգնել էին: Լինում է, երբ աչքերն ավելի են հոգնում, քան մարդը: Հոգնում են մարդուն շրջապատող տձևություններից, անձաշար-կություններից, ձևերի այլանդակություններից, գույների գորշությունից հոգնում են ու կարոտում սիրուն մի բանի, գեղեցիկ ձևերի, ուրախ գույների: Պատահում է, որ աչքերն ավելի են հոգնում, քան մարդը, կարոտում են ավելի:

...Անծայրածիր տարածությունը, որ բացվեց Արծվինի առաջ, կամաց-կամաց լցվում էր սպիտակ ամպերով: Աչքերը թախծոտ ժպտում էին ամպերին, քանի որ նրանք գիտեին, որ այդ ամպերը ծնվել էին Արծվինի անցյալից, նրա հիշողություններից, մոռացված երազանքներից: Ամպերը, որոնք հայտնվել էին փողոցի ծայրում՝ շենքերի արանքներում, հանդարտ ու անձայն սահեցին ներքև ու, կախվելով փողոցի սալաքարերի վրա, դանդաղ ձգվեցին-ծորացին դեպի մեքենան: Փողոցի ծայրում, որտեղից գալիս էին ամպերը, մարդիկ երևացին, բայց Արծվինը ոչ մի կերպ չկարողացավ ճանաչել նրանց, որովհետև հեռվում էին և մշուշով պաղացավ ճանաչել նրանց, որովհետև հեռվում էին և մշուշով պատած: Այդ մարդիկ ինչ-որ բան էին ասում, բայց Արծվինը ոչինչ չէր հասկանում, թեև հստակ լսվում էր, թե ինչ են ասում: Բառերը, որոնք հասնում էին Արծվինի ականջին, ծանոթ էին թվում և միևնույն ժամանակ անհասկանալի, անհասկանալի, որովհետև նա չէր հիշում այդ բառերի իմաստը: Նրա միտքը լարված աշխատում էր, տքնում, բայց ոչ մի բան չէր ստացվում. այդ բառերի իմաստը ընդմիջտ կորած էր Արծվինի համար:

Արծվինը չնկատեց, թե ինչպես փոքրիկ տղան հայտնվեց մեքենայի մոտ: Տղան կանգնել էր լապտերների լույսի տակ ու ձեռքով էր անում Արծվինին, կարծես թե կանչում էր իր մոտ: Արծվինը

դուրս եկավ մեքենայից ու քայլեց դեպի տղան: Արծվինը քայլում էր դեպի տղան, իսկ նա՝ լապտերների լույսի մեջ կանգնած, ժպտում էր ու ձեռքով անում Արծվինին: Քիչ հետո, երբ զգաց, որ ոչ մի կերպ չի հասնում տղային, Արծվինը հասկացավ, որ տարածությունը, որը բաժանում էր իրեն տղայից, անփոփոխ է մնում: Կարծես թե Արծվինը ոչ մի քայլ էլ չէր արել: Արծվինը արագացրեց քայլերը. ոչինչ չէր փոխվում: Ճիշտ է, մեքենան մնացել էր հեռավում, բայց տարածությունը՝ իր և տղայի մեջ եղած, չէր կրճատվում, նույնն էր մնում: Արծվինը սկսեց վազել, վազում էր որքան ուժ ուներ, արդեն շնչակտուր էր լինում, բայց ոչ մի կերպ չէր կարողանում գոնե մի փոքր մոտենալ տղային: Տղան հեռվից ժպտում էր ու ձեռքով կանչում Արծվինին: Հանկարծ, երբ նրա վազքը այնպիսի արագության էր հասել, որ թվում էր, թե էլ երբեք չի կարողանա կանգնել, Արծվինը զգաց, որ իր մարմնի համար զարմանալիորեն ցուրտ դարձավ, այդ տարօրինակ ցրտից Արծվինը չէր մրսում, բայց հստակորեն զգում էր, որ մարմնի համար սարսափելի ցուրտ է: Քիչ հետո, երբ սպիտակ ամպերից բացի ոչինչ չէր տեսնում շուրջը, ամեն ինչ դարձավ զարմանալիորեն տաք և Արծվինին թվաց, թե իր մարմինը սառեց և միևնույն ժամանակ հալվեց: Այդ պահից անսովոր թեթևություն զգաց և ոտքերը կտրվեցին գետնից... Համոզվելով, որ արդեն անարգելք թռչում է, Արծվինը ձեռքերը պարզեց կողք և սլացավ աստղային անհունով ցած, դեպի մթին քամիները... Քիչ անց, երբ արդեն բավական խորացել էր մթին քամիների մեջ, նրա կուրծքը պատռվեց-բացվեց, և Արծվինը տեսավ, որ այնտեղ՝ իր կրծքի ներսում, բյուրեղյա մոմեր են բոցկտում-վառվում... Քամին, որն արագ փախչում էր Արծվինի կողքով, չէր հասցնում մարել բյուրեղյա մոմերը, որովհետև նրանք ամեն պահը բոցավառվում էին ու բռնկվում... Եվ նրանց թրթռից աստղեր էին ծնվում ու սփռվում

շուրջը: Այդ թռչող աստղերից մթին անհունը լուսավոր էր դառնում... դառնում էր թափանցիկ...

...ԵՎ ԵՍ ԿԱՆՑՆԵՄ ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՈԼՈՐ ՀԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐՈՎ, ԵՎ ԵՍ ԿԱՆՑՆԵՄ ՏԻԵԶԵՐՔԻ ԲՈԼՈՐ ՀԱՎԻՂՆԵՐՈՎ, ԵՍ ԿՏԵՍՆԵՄ ԲՈԼՈՐԻՆ՝ ՕՏԱՐ ԵՎ ՀԱՐԱԶԱՏ, ՀԵՌՈՒ ԵՎ ՄՈՏ... ԵՍ ԿՏԵՍՆԵՄ ՆՐԱՆՑ, ՈՐՈՆՑ ԶԵՄ ՏԵՍԵԼ ԵՐԲԵՔ, ԵՍ ԿՏԵՍՆԵՄ ՆՐԱՆՑ, ՈՐՈՆՑ ՍԻՐԵԼ ԵՄ, ԱՏԵԼ, ՈՐՈՆՑ ՆԵՐԵԼ ԵՄ: ՊԱՏԺԵԼ, ՈՐՈՆՑ ՄԱՍԻՆ ՄՏԱԾԵԼ ԵՄ, ԿԱՄ ԶԵՄ ՄՏԱԾԵԼ,

ԵՍ ԿՏԵՍՆԵՄ ԵՎ ՆՐԱՆՑ, ՈՐՈՆՔ ԶԵՆ ԾՆՎԵԼ ԴԵՌ ԿԱՄ ՄԵՌԵԼ ԵՆ ՎԱՂՈՒՑ...

ԵՍ ԿԱՆՑՆԵՄ ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՈԼՈՐ ՀԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐՈՎ ԵՎ ԱՍՏ-ՂԱՅԻՆ ԲՈԼՈՐ ՀԱՎԻՂՆԵՐՈՎ ԵՎ ԿՏԵՍՆԵՄ ԻՆՁ...

* * *

Նյուշապուհ քաղաքի դղյակի ներքնատունը մռայլ էր ու խոնավ, մթին էր ու խավար:

Առանձնացնելով հայ քահանաներին, Գլակը պատվիրեց օրական երկու զարեհաց տալ և ջուր: Նա արգելեց որևէ մեկին մոտենալ բանտի դռներին և պահակներ կարգեց իր հավատարիմ մարդկանց: Քառասուն օր նա տանջեց քահանաներին, բայց նրանցից և ոչ մեկից թուլության խոսք չլսեց: Ավելին, այդ հայ մարդիկ շարունակում էին երգել իրենց սաղմոսները: Երգում էին գիշերը, երգում էին լուսաբացին, երգում էին կեսօրին և մայրամուտին: Եվ նրանց երգեցողության ձայները գալիս էին հինավուրց դղյակի հիմքերի տակից, կարծես երկրի ընդերքից և, ցնցելով դղյակի խունացած պատերը, մամռապատ ճեղքերից հարձակվում Գլակի վրա... Այդ երգեցողությունից պրծում չկար, և Գլակը չգիտեր, ինչպես լռեցներ նրանց: Լցվելով դղյակի ննջարաններն ու դահլիճները՝ երգեցողության հնչյունները թափվում էին դղյա-

կի պատուհաններից դուրս, կախվում քաղաքի վրա, և մարդիկ շվարած իրար էին նայում և նայում իրեն՝ Գլակին, մարդիկ Գլակից պատասխան էին սպասում, Նյուշապուհ քաղաքը Գլակից փրկություն էր աղերսում, իսկ Գլակ մոգպետը չգիտեր, թե ինչ աներ, ինչպես վարվեր: Եվ Գլակը ստիպված նորանոր տանջանքի ձևեր էր մտածում, միջոցներ գտնում, բայց այդ քահանաները տանջանքներից չէին խեղճանում, կտտանքներից չէին նվազում. ուրիշները նրանց փոխարեն շունչները վաղուց փչած կլինեին, իսկ նրանք շարունակ իրենց խենթ սաղմոսներն էին երգում և այդ երգերից նոր ուժ ստանում: Գլակը չէր կարող նրանց սպանել, հրաման չուներ սպանելու, որովհետև ինքը՝ մեծն Միհրներսեսին էր նրանց դատը դատելու, իսկ Միհրներսեսին չկար, նա դուրս էր եկել արքունի դռնից և դեռ շատ հեռու էր Նյուշապուհ քաղաքից: Նա որոշել էր ձմեռել Փայտակարանում: Բայց հնարավոր է արդյոք, մտմտում էր մոգպետաց մոգպետը, որ կես աման ջրով և երկու կտոր գարեհացով այսքան մարդ ապրեն քառասուն օր, այսքան տանջանքներ կրեն ու այդ ամենից հետո զիլ ձայնով երգեն, և այնպես երգեն, որ երգեցողության ձայները Նյուշապուհի պես մեծ քաղաքը խլացնեն, ավելին, հասնեն դաշտերը ու ձորերը լցվեն: Ինչպես կարող է նման բան լինել: Անպայման ինչ-որ մեկը կերակրում է նրանց, մտորում էր մոգպետը, անպայման ինչ-որ մեկը խնամում է նրանց, թե չէ այդ թշվառները ինչ ուժի տեր են. աստվածներ հո չեն: Աստվածներ հո չեն...

Առավոտյան Գլակը գնաց բանտ ու կնքեց բանտի դռները: Իր հավատարիմ ծառան միայն իրավունք ուներ բացելու և նշանակված պարենը տալու: Անցավ տասնհինգ օր, բայց երանելիները տազնապի կամ իրարանցման մեջ չընկան. նրանք մեծ համբերությամբ կրում էին իրենց չարչարանքները և անդադար սաղմոսներ երգելով կատարում ամենօրյա պաշտամունքը:

— Այդ մարդիկ, — տասնյոթերորդ օրը ասաց ծառան Գլակին, — այդ մարդիկ առանց մեծ զորության չեն, որովհետև եթե պղնձե մարմին էլ ունենային, նկուղի խոնավությունից արդեն քայքայված պիտի լինեին: Չեմ հիշում տեր, որ կապվածներից որևէ մեկը մի ամիս ժամանակ ապրած լինի այդ նկուղում:

— Ինչ զորություն կարող են ունենալ մոլորյալները, — հեգնեց Գլակը: Ավելի ուշ, երբ մթնել էր արդեն, Գլակը ծածկվեց մորթե թիկնոցով ու դուրս եկավ դղակից:

Մթին գիշեր էր, կարծես խավարը խավարով էր պատվել:

Գլակը մոտեցավ բանտին:

— Ո՞վ ես, — հարցրեցին մթության միջից:

— Ես եմ, Գլակը:

Գլակն աստիճաններով իջավ գետնի տակ և գաղտնարանի ձեխքից նայեց ներս: Այն ինչ տեսավ Գլակը՝ այդ գիշեր, ավելի խռովեց նրա հոգին, քան երազը, որից Գլակը պրծում չուներ: Գիշերային մթության մեջ, ներս նայելով այն պահին, երբ կալանավորները պաշտամունքից հետո հանգստանում էին, Գլակը տեսավ, որ յուրաքանչյուր կապվածի մարմինը լուսարձակվում էր վառված կանթեղի նման: Գլակը սարսափեց և երևի թե վախից իսպառ խելագարվեց, եթե ինքը Գլակը չլիներ: Ինչ է այս հրաշքը... Ինչ է այս հրաշքը, կրկնում էր շարունակ Գլակը և մտքին ոչինչ չէր գալիս: Անկարելի է, անկարելի է, որ սովորական մարդը այսպիսի լույսով լուսարձակի: Երևի մեր աստվածները իջել են այս խուցը, երևի նրանց փառավորությունն է լուսարձակում: Գլակը չէր կարողանում ուշքի գալ իր տեսած տեսիլքից: Մինչ Գլակը այս մտածմունքների մեջ էր, քահանաները վեր կացան իրենց տեղերից և սկսեցին հերթական պաշտամունքը: Դրանից նրանց լուսարձակումը ավելի ուժեղացավ և խավար նկուղը ողողվեց լույսով: Գլակին ծանոթ էր այդ լույսը և Գլակը գիտեր, թե այն

որտեղից էր գալիս, բայց Գլակը երբեք նման բան չէր տեսել, չէր էլ մտածում, թե երբևէ կտեսնի: Գլակը ապշել էր, շվարել, ապշել ու շվարել, որովհետև հայտնի մոգերից և ոչ մեկի վրա նա չէր տեսել նման հայտնություն, նույնիսկ չէր լսել:

— Ես նման բան չեմ տեսել: Չեմ լսել իմ նախնիներից որևէ մեկից, — շշնջում էր Գլակը: Նա ողջ մարմնով դողում էր և մինչև առավոտ, թմրած ու կիսամեռ, մնաց կանգնած իր թաքստոցում:

Առավոտյան, երբ լույսը բացվեց, Գլակը դուրս եկավ թաքստոցից, բայց մեկյան չգնաց՝ քայլեց քարափները տանող նեղ կածանով վեր: Դա առաջին դեպքն էր Գլակի կյանքում, երբ նա արեգակին դիմավորում էր ոչ թե մեկյանում՝ կրակի առաջ ծնկաչոք, այլ մեկյանից դուրս:

Գլակը գլխիկոր քայլում էր:

Քայլում էր՝ չնկատելով ոչինչ:

Քաղաքի փողոցներում մարդիկ գլուխ էին խոնարհում և զարմացած նայում հեռացող Գլակին:

Այդ օրը Գլակը դոյակ չվերադարձավ:

Չվերադարձավ նաև հաջորդ օրը և էլի մի քանի օր... Իսկ երբ լուսինը բոլորեց իր քսանութերորդ օրը, և Արեգակը մտավ Ձկան համաստեղություն, Գլակը դուրս եկավ ճգնավորի խցից ու քայլեց դեպի քարափները: Ըստ մոգական գիտությունների, այդ օրվա տերը Արշատապիսն էր, Գլակն այդ օրվան շատ էր սպասել, Գլակն ընտրել էր Արևի օրը՝ կիրակին, իսկ այն, որ մեծ լուսատուն՝ արդեն մտել էր Ձկան համաստեղությունը, ուժ ու հավատ էր ներշնչում ծեր մոգպետին իր հարցումն անելու համար: Գլակն ընտրել էր առավոտվա ուրբերորդ ժամը, ըստ մոլորակների գաղտնագրերի դա Արեգակի ժամն էր, ավելի նպաստավոր պահ հարցում կատարելու համար Գլակը չգիտեր, և չկար էլ: Առաջին անգամ էր Գլակը հարցում անելու իր համար: Կրոնավորի իր երկար ու ձիգ կյանքի

ընթացքում նա շատ անգամներ էր հարցումներ արել, շատ ու շատ անգամներ, Գլակի պատասխաններից ելնելով, արյաց զորավարները պատերազմի են դուրս եկել կամ հեռացել մարտի դաշտերից, իր հարցումներով ու մոգական կախարդանքներով Գլակը շատ մարդկանց էր փրկել ու կյանք տվել, իսկ շատ շատերի էլ անդամալույծ արել կամ ոչնչացրել: Մոգության մեջ Գլակն իրեն հավասարը չուներ, ինչպես չուներ հավասարը աստղագիտության ու երկրաչափության մեջ ամբողջ արյաց աշխարհում: Գլակն ավելին գիտեր, քան եգիպտացիք, նա ավելին գիտեր, քան հնդկացիք, քանի որ Գլակը գիտեր մի բան, որը չգիտեին ոչ հնդկացիք, ոչ եգիպտացիք, ոչ ասորիք, դա մոգության հզոր գիտությունն էր, որն իր մեջ էր վերցրել աշխարհի բոլոր գիտություններն ու կրոնները, տիեզերքի տեսանելի ու աներևույթ, չար ու բարի ուժերը, որը սովորել էր օգտվել այդ ամենից և ուղղություն տալ: Իզուր չէր, որ ամբողջ արյաց թագավորությունում և համայն աշխարհում համակրեն անունն էր կրում և անտեղի տեղը չէր, որ իր՝ Գլակի հետ հաշվի են նստում արևելքն ու արևմուտքը: Եվ եթե պետք էր լինում աստվածներից որևէ բան իմանալ, եթե պետք էր լինում աստվածների կարծիքն իմանալ կամ անմահ աստվածների համաձայնությունը ստանալ, արևելքն ու արևմուտքը Գլակին էին դիմում, և ամբողջ աշխարհում միայն Գլակն էր խոսում աստվածների հետ: Բայց երբեք Գլակը չէր խոսել աստվածների հետ իր մասին...

Հիմա Գլակը քայլում էր նեղ կածանով վեր՝ դեպի քարափները, որ կախված էին ձորի շուրթերից: Արդեն վեցերորդ օրն էր, որ այս ժամին, դուրս գալով խցից, Գլակը շրջանցում էր քաղաքամերձ պարիսպները և ուշադրություն չդարձնելով ճանապարհին հանդիպող մարդկանց, չնկատելով նրանց, շտապում էր լերկ քարափների կողմը: Այսօր նա հարցում էր անելու: Հարցումն անելու էր

իր համար, չնայած շատ լավ գիտեր, որ աստվածները կարող էին պատժել իրեն, որովհետև օրենքն արգելում էր մոգին անձնական հարցով դիմել անմահ աստվածներին. մոգը կապ էր աստվածների ու մարդկանց միջև և կապավորն ինքն իր մասին չպետք է հոգար: Բայց Գլակը էլ ուժ չունեի տանջվելու, նա այլևս ուժ չունեի տառապելու: Կարծես երազը քիչ էր, բանտում տեսած տեսիլքներն էլ ավելացան, կարծես հոգսերը քիչ էին, հայոց աշխարհի քահանաներն էլ ավելացան: Գլակը ստույգ ոչինչ չգիտեր նրանց աստծո մասին, նա շատ քիչ բան էր լսել նրանց կրոնի ու հավատի մասին, բայց Գլակը զգում էր, որ ինչ-որ հզոր ու անհասկանալի ուժ կար նրանց մեջ, ուժ, որի մասին ինքն անտեղյակ էր: Ո՞վ կբացատրեր իրեն՝ Գլակին այս ամենի իսկական բնույթը, ո՞վ, եթե ամբողջ արյաց աշխարհում միայն ինքն էր բացատրողը, միայն ինքն էր գուշակողը, միայն ինքն էր հմայողն ու կախարդողը. քանի որ ինքն էր միայն աստվածների իսկական զավակը: Գլակն ապրել ու ապրում էր աստծո անունով, որ դա Մեծ աստղն էր՝ Արեգակը, երբեք չէր կասկածել, և հնց կասկածեր, եթե դա իրոք այդպես էր, եթե այդպես էր եղել միշտ: Բայց այն գիշերվա տեսիլքը, քահանաների վրա իջած լույսը, և այն լույսը, որը նրանց մարմիններից էր ճառագում... Չէ որ գիշեր էր, չէ որ մութ էր ու խավար աշխարհի վրա, որտեղից այդ լույսը, որտեղից, եթե արեգակն ինքը խավարով էր պատված... Որտեղից: Այդ ինչ աստված է, որ ճառագում է խավարի մեջ, այդ ինչ աստված է, որ լուսավորում է առանց արևի լույսի... Գլակը սկսել էր կասկածել: Գլակը, որ համակոչն էր, մոգպետաց մոգպետ, Ապար աշխարհի դենպետ իշխանն էր և ճանաչված իմաստուն, որը ապրել ու գործել էր հավատի համար, որի հավատը երբեք չէր թուլացել, կասկածամտությամբ երբեք չէր նսեմացվել, այժմ, երբ մազերը ճերմակել էին գրապահոցներում անցկացրած անքուն գիշերներից, երբ իր կյանքի մեծ մասն ապրել

էր արդեն և մեծամեծ սրբերի դասին էր դասվում, սկսել էր կասկածել, և այդ չար որդը, որը կործանում էր Գլակին ներսից, հասցրեց նրան, որ ինքը՝ համակոչն Գլակը, հարցում անի աստվածներին, դիմի նրանց, խնդրի ու աղաչի օգնել իրեն, որովհետև այլևս չէր կարող ապրել երկմտանքի ու կասկածների մեջ, որովհետև այլևս չէր ուզում ապրել տարակուսանքի ու մոլորության մեջ, որովհետև այլևս չէր կարող և չէր ուզում այդպես ապրել: Ուզում էր պարզել նաև, թե օրեցօր հզորացող կասկածը ո՞ւմ էր վերաբերվում, ուզում էր պարզել. ինքը կասկածում էր իր հավատալու կարողության վրա, թե՛ այն աստվածների, որոնց հավատում էր, պետք էր ճշտել, կասկածում էր իր վրա որպես հավատացողի, թե՛ կասկածում էր աստվածների վրա որպես իսկական ու հզոր աստվածների: Այսօր, այն քարափների գլխին, ուր արդեն վեց օր է, ինչ գծված են մոգական շրջանները, Գլակը կիմանա, կիմանա ամեն ինչ. Գլակը կիմանա իր մասին, իր աստվածների, իր կյանքի ու մահվան, ամեն, ամեն ինչ այսօր կիմանա, այսօր ամեն ինչ կպարզվի, այսօր ամեն ինչ կբացահայտվի:

Քարափները գնալուց առաջ Գլակը լոգանք ընդունեց: Մոգերից երկուսը, որոնց հայտնի էր սրբազան գաղտնիքը, օծեցին Գլակին. օծեցին ոտքերը, օծեցին ձեռքերը, օծեցին մարմինը: Հետո, երբ արևը վառեց Սև սարի մեջքը, Գլակին ծիսական զգեստներ հագրին և Գլակը դուրս եկավ փողոց, քայլեց մեհյան: Մեհյանում նա աղոթքներ շնչաց վառվող ատրուշանների առաջ. նա աղոթքն ուղղեց աշխարհի չորս կողմերին, որպեսզի աշխարհի բոլոր կողմերում լսեն իրեն ու արդարացի լինեն:

...Արևն անշարժացել էր Ապար աշխարհի լեռների վրա:

Գլակը քայլում էր դեպի քարափները, ուր օրեր առաջ գծել էր իր մոգական շրջանները: Նրա ձեռքերն ու ոտքերը մերկ էին, դեմքը ծածկված էր սպիտակ կտավով, որն առջևի մասից վեր էր

ցցվում խույրի նման: Սպիտակ դիմակալը ամրացված էր գլխին դրված օձաձև ոսկե օղակով, օձն իր գլուխը ցցել էր առաջ: Օձի գալարվող մարմնին գաղտնագրեր էին գրված, միայն ձեռնադրվածներից ընտրյալները գիտեին այդ ծածկագրերի իմաստը: Այդ ծածկագրերի մեջ էր թաքնված աշխարհի մեծագույն գաղտնիքը՝ կյանքի իմաստը: Գլակն այդ ծածկագրերից միայն երեքը գիտեր. ավելին չգիտեր աշխարհի վրա ապրող և ոչ մի մարդ: Նա, ով իմանար բոլորը, կտիրեր աշխարհին և տիեզերքի թագավորը կդառնար և մոլորակներից շատերը կխոնարհվեին նրա առաջ, բայց այդպիսի մեկը չկար, և չէր եղել, և չէր լինելու: Հին մագաղաթներում Գլակը կարդացել էր, որ կյանքի ու աշխարհի մեծագույն գաղտնիքը հայտնի է մարդկանց, բայց այն բաժանված է աշխարհի չորս մասերի մեջ, որոնք իրար երբեք չեն հանդիպում: Աշխարհի չորս ծայրերում ապրող ձեռնադրվածներից լավագույնները տասներկու ծածկագրերից կարողանում էին կարդալ միայն երեքը և նրանք իրավունք չունեին այդ գաղտնիքը որևէ մեկին հաղորդելու, եթե չունեին կարգադրություն ընդհանուր ժողովի: Հին մագաղաթներում Գլակը կարդացել էր նաև, որ տիեզերական համաժողով է լինելու, որ այն լինելու է Հայաստան երկրում, բայց նույնիսկ ամենահին մագաղաթներում չկար գրված, թե երբ էր այն լինելու: Այդ ժողովի օրը, աշխարհի չորս ծայրերից, հավաքվելու էին բոլոր ձեռնադրվածները և, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրը կարող էր երբ ծածկագիր կարդալ, այդ օրը կկարդացվեր բոլոր տասներկու ծածկագրերը և մարդկությունը կլսեր ու կիմանար աշխարհի մեծագույն գաղտնիքը՝ կյանքի իմաստը: Իմանալով այն՝ տիեզերական ժողովը որոշելու էր՝ ապրել, թե վերջ դնել մարդկային կյանքին, որովհետև այն, ինչը կարդալու էին գաղտնագրերի մեջ, սոսկալի էր լինելու:

Հիմա, կիզի արևի տակ քայլելով դեպի քարափներին գծված մոգական շրջանները, Գլակը հույս ուներ իմանալու իրեն, միայն

իրեն՝ Գլակին վերաբերող գաղտնիքը: Այսօր, երբ լրանում էր նախապատրաստությունների յոթերորդ օրը, Գլակը քայլում էր դեպի ձորի շուրթերից կառչած քարափները և չգիտեր, կվերադառնար այնտեղից, թե ոչ... Ամբողջովին սպիտակ հագած, դեմքը ծածկած սպիտակ փանդամով, ոտաբոբիկ ու գլխաբաց, Գլակը քայլում էր քարքարոտ արահետով: Նա ուշադրություն չէր դարձնում ոտքերից կառչող փշերին, ինչպես ուշադրություն չէր դարձնում բոլոր այն մարդկանց, որոնք հանդիպում էին ճանապարհին, նա ուշադրություն չէր դարձնում նաև քարերին պառկած օձերին, որոնք անհանգիստ \$22ացնում էին ու նիզակների պես ձիգ ձգվում: Գլակը քայլում էր դեպի քարափները և աշխարհում ոչինչ գոյություն չունեի նրա համար, աշխարհն էլ գոյություն չունեի: Ողջ տիեզերքում միայն Գլակն էր ու աստվածները, որոնց մոտ և գնում էր Գլակը: Ոչ ոք չգիտեր, կվերադառնար Գլակը այնտեղից, թե՛ ոչ, ոչ ոք չէր կարող իմանալ դա, քանի որ դա միայն աստվածներին էր հայտնի և Գլակը պատրաստ էր հանդիպել նրանց, կանգնել նրանց հայացքի առաջ: Գլակը մահից չէր վախենում: Ոչ ոք չգիտե, թե ինչ բան է մահը, սակայն բոլորը սարսափում են դրանից՝ մտածելով, որ դա մեծագույն չարիք է, բայց, հնարավոր է, խորհում էր Գլակը, որ դա մեծագույն պարգև է... Իմ հոգին այդ մասին ոչինչ չի ասում ինձ: Նա լռում է: Բայց ես՝ Գլակս, այլևս չեմ կարող լռել: Չեմ կարող այլևս: Եվ չեմ ուզում:

Հասնելով տեղ, Գլակը շրջվեց դեմքով արևելք ու մնաց այդպես կանգնած: Երբ նա զգաց, որ պատրաստ է արդեն, երբ զգաց, որ աշխարհիկ և ոչ մի միտք չկա իր մեջ, երբ զգաց, որ ձայնը հստակ ու կայուն է դառնում, աղաղակեց.

— Հզոր լուսատու... հզոր լուսատու... դու, որ ստեղծում ես միշտ նոր աշխարհներ, դու, որ չգիտես ոչ անցյալ և ոչ էլ ապագա, դու, ում ներկան հավերժությունն է, օգնիր Գլակին և թույլ տուր, նրան, որ հարցում անի աստվածներին... Ոգիներ... Ոգիներ...—

կանչեց Գլակը,— հանուն ճշմարիտ և հավերժակյաց աստղի, որ Արեգակն է, այս նշաններով սուրբ ու ահեղ, հանուն կենդանի կրակի, որ միակ կենսատուն է մեր, կանչում եմ ձեզ այստեղ, ես՝ Գլակս, ահա ես, որ գուշակող եմ ու անվեհեր, ես, որին աստվածները կյանք են շնորհել ու իմաստություն պարգևել, կոչ եմ անում ձեզ ու հմայում, երևացեք ինձ... երևացեք ինձ... Հավատացեք ու լսեցեք: Հանուն աստղի, որ Արեգակն է, երևացեք ինձ, ինձ՝ Գլակիս, որ ծերացել եմ ու սպիտակել աղոթքներից, օգնեցեք ինձ...

• Գլակը սպասում էր: Սպիտակ դիմակալի տակից նա զգում էր, թե ինչպես են իջնում իր վրա արևի ճառագայթները, թե ինչպես են այդ սուրբ ճառագայթները ջերմացնում հոգին: Գլակը սպասում էր: Այդպես էր պետք: Գլակը պատրաստ էր այսպես կանգնած սպասել իր բոլոր օրերը, նա կսպասեր իր բոլոր արշալույսները, միայն թե աստվածները չմերժեին իրեն, միայն թե աստվածները լսեին իրեն, միայն թե աստվածները նկատեին: Գլակը սպասում էր: Մարմինը, հայացքը, հոգին, ողջ էությունը արևելք ուղղած՝ սպասում էր:

Սկզբում նրա ծածկված կոպերի տակ կարմիր օղակներ հայտնվեցին, հետո, երբ այդ օղակները հստակացան, Գլակի փակ աչքերի առջև ծիրանագույն տարածք բացվեց, այդ տարածքը հետզհետե լցվեց մեծ ու փոքր օղակներով: Հիմա նրանք ոչ միայն կարմիր էին, այլև առկայծում էին ծիածանի ողջ երանգներով, այդ պսպղացող օղակները մոտենում էին ու հեռանում, հայտնվում էին ու անհայտանում: Նրանք խառնվում էին իրար և նրանց միացումներից նորանոր օղակներ էին ծնվում: Գլակը շունչը պահած սպասում էր: Նա սպասում էր այն պահին, երբ այդ մանր ու մեծ, իրար մեջ կորչող ու իրարից ծնվող օղակների մեջ կհայտնվի այն մրակը, որը բոլորից մեծը կլինի, բոլորից հստակն ու հզորը, որը ոչ

մեկին չի միանա և որի հայտնվելուց հետո մյուս բոլոր օղակները կհեռանան ու կկորչեն: Այն կհայտնվի ծիրանագույն տարածքի խորքերից և հանդարտ կսահի դեպի Գլակը, կգա ու կկանգնի Գլակի մոտ, իր մեջ կառնի Գլակին, բայց, մինչև Գլակին մոտենալը, այդ վառվող օղակի կենտրոնում հազիվ նշմարելի գունդ կհայտնվի: Վառվող օղակը, որի ներսում պտտվում է գունդը, տիեզերական կյանքի խորհրդանշն էր, դա այն երեք ծածկագրերից մեկն էր, որն հայտնի էր Գլակին, միայն այդ նշանի հայտնվելուց հետո Գլակն իրավունք ուներ մտնել մոգական շրջագծերից ներս: Հիմա Գլակը սպասում էր և հույս ուներ, որ աստվածները չէին մերժի իրեն, նա հույս ուներ, որ աստվածները կտեսնեին իրեն, իրեն՝ Գլակին, որն ամբողջ կյանքում նրանց էր ծառայել, որն ամբողջ կյանքը նրանց համար էր ապրել: Այժմ Գլակը լուռ սպասում էր: Քիչ հետո Գլակը տեսավ հեռվում առկայծող աստղին, աստղը մի պահ կանգնեց տեղում և սահեց առաջ: Գլակը խոր շունչ քաշեց: Շնորհակալ եմ, շշնջաց Գլակը կրկին: Աստղը սահելով առաջանում էր: Քիչ հետո այն բռնկվեց և կրակե օղակի ձև ստացավ: Շարժվեց Գլակի վրա: Գլակի սիրտն սկսեց անհանգիստ բաբախել: Նրա շուրթերը չորացան և Գլակը իրար սեղմեց չորացած շուրթերը. մոխրահամ առավ իր շուրթերից, կոկորդում ինչ-որ բան էր հավաքվում, բայց Գլակը վախենում էր այն կուլ տալ, երազն էր հիշել, հիշել էր ինչպես էր այրվում, ինչպես էր մոխրանում... հանկարծ Գլակի մարմնով սարսուռ անցավ. հազարավոր սուր ու մանր ասեղներ ծակոտեցին մարմինը: Ծակոցները գնալով ուժեղանում էին, իսկ երբ նրանք շատ հզորացան, Գլակը զգաց, որ ինչ-որ էական մի բան փորձում է դուրս գալ իր մարմնից... Ու դուրս եկավ, և Գլակը կորցրեց Գլակին: Նա դարձավ անկշիռ ու միևնույն ժամանակ անասելի ծանր: Գլակը հասկացավ, որ արդեն գտնվում է աստղի կենտրոնում, որ օղակված է նրանով, զգաց նաև

աստղի հպումը: Գլակն օրորվեց տեղում, քանի որ ինչ-որ քամի առաջացավ շուրջը և Գլակին թվաց, թե այդ քամին, որն աննշան սվվոց էր հանում, իր մարմնից էր փչում... Այդ պահին տիեզերքը Գլակով էր սկսվում և Գլակով վերջանում, Գլակով էր միանում ու բաժանվում իրականն ու անիրականը: Հետո... ամեն ինչ լուսավառվեց ու ողողվեց ավելի հզոր լույսով...

— Շնորհակալ եմ,— շնջաց Գլակը,— շնորհակալ եմ,— լսեց Գլակն իր ձայնը և անշնչացած ընկավ քարափների: Նրա քունքից արյուն էր կաթում, բայց Գլակը ոչինչ չէր զգում, ոչինչ չէր տեսնում, Գլակը լքել էր իր մարմինն ու հեռացել, և չգիտեր, կվերադառնա՞ր արդյոք ետ, թե՞ ոչ... և ոչ ոք չգիտեր...

Առավոտվա աստղը երևաց երկնքում...

Անդեմք մարդը կանգնած էր գետափին ու լուռ աղոթք էր շնջում: Իր աղոթքների մեջ նա աղոթում էր նաև այն խենթ մոգպետի՝ Գլակի համար, որի մասին խորհել էր ամբողջ գիշեր: Ինչո՞ւ էր հիշել այդ խենթ մոգպետին, ինչո՞ւ նրան չէր մոռանում այսքան տարիներ, չէ՞ որ Գլակն արդեն փոշի էր դառել, չէ՞ որ նա այնտեղ է արդեն...

Աղոթում էր:

Աղոթում էր և զգում, թե ինչպես է հոգին թեթևանում աղոթքից:

Միայնակ կանգնած էր աստղերի տակ: Աղոթում էր...

Աղոթում էր բոլոր նրանց համար, որ արդեն չկան, բոլոր նրանց, որ չծնվեցին, նրանց, որոնք նոր պիտի ծնվեին: Աղոթում էր չորացող գետերի, մեռնող ծովերի, հանգչող աստղերի, ամենի համար...

Այդ աղոթքներից երկինքն հառաչեց:

Տնքաց:

Պապանձվեց:

Իսկ Հայաստան երկրում, լեռների մեջ ծալված մի կիսավեր եկեղեցում ժամկոչը ծեր զարմանքից ապշեց, երեք անգամ խաչակնքեց ու դուրս վազեց:

— Հայր սուրբ... Հայր սուրբ, մոմերը հանկարծ բոցավառվեցին, վառվեցին հանկարծ... աստված վկա, բոցավառվեցին...

— Նորից խենթացար, խենթացար նորից:

— Վկա է աստված, բոցավառվեցին...

Հիմա, երբ աղոթեց արծավ, հանգստանալ էր պետք, բայց հանգստանալ այնպիսի մի տեղում՝ որևէ քարափի տակ, որջում, քարանձավում, որ ոչ մի մարդ իրեն չհանդիպեր, ոչ մի կենդանի էակ իրեն չտեսներ. դեմք չուներ նրանց երևալու համար, հոգին էր միայն մնացել:

Կեսգիշեր էր:

Հյուրերն արդեն եկել գնացել էին: Սկզբում ամեն ինչ լավ էր ընթանում: Ճիշտ է, Արծվինը դեռ չէր եկել, բայց հյուրերն արդեն հավաքվել ու տոնում էին, բոլորն էլ ուրախ տրամադրություն ունեին, չէ՞ որ ծնունդի էին եկել: Ո՞ւմ մտքով կանցներ, որ Արծվինը այդպես էլ չէր գալու: Ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ Արծվինը չէր մասնակցելու իր ծնունդին: Ուրախանում էին, կատակում: Վաղուց իրար չէին տեսել, դրա համար էլ հիմա, երբ միասին էին, ուրախացել էին: Վաղուց իրար չէին տեսել, հետաքրքիր էր զրուցելը: Անցած գնացած դեպքեր էին հիշում: Կատակում: Հիշեցնում էին, երբ որևէ մեկը մոռացած էր լինում: Պարզվում է, կարելի է ամբողջ կյանքը վերականգնել. հավաքել ընկերներին և նրանց հիշողությամբ վերականգնել անցածը, նույնիսկ վերապրել... Իհարկե, այդ ամբողջ պատմությունների ու կատակների ընթացքում, խոսում էին նաև Արծվինի մասին, նրանից էլ էին դեպքեր հիշում ու պատմում. չէ՞ որ Արծվինն էլ էր մասնակից այդ ամենին:

Հետո, երբ շատ սպասեցին, երբ արդեն անհարմար էր հյուրերին սպասեցնելը և, երբ բոլորն արդեն քաղց էին զգում ու անհամբեր էին դառել, հատկապես գինու սիրահարները, որոշեցին սկսել մինչև Արծվինը կգար: Միևնույն է, պետք է գար: Չէ որ պետք է գար: Չէ որ չի լինում, որ մարդն իր ծնունդին չի գալիս: Ո՞ւմ մտքով կանցնեի, որ չէր գալու: Ով կարող էր ենթադրել: ...Երգեցին: Շատ երգեր հիշեցին ու երգեցին: Երգելուց ոչ միայն թեթևացած են զգում, այլ մի տեսակ թարմություն է իջնում վրադ: Կարծես ներսումդ կուտակված հոգսն ու թախիծը, դժգոհությունն ու անբավարարվածությունը երգի հետ դուրս է թռչում քեզանից, օտարվում, դառնում հեռավոր մի բան, որն այդ պահին ոչ մի կապ չի ունենում քեզ հետ... Լավ բան է երգելը: Լավ կլինեի, որ հաճախակի երգեին: Պարեցին: Ճիշտ է, ինքը երբեք ինքնամոռացության պահեր չունեցավ, ինչպես լինում էր տարիներ առաջ, երևի այն ժամանակ շատ էր երիտասարդ, իհարկե, շատ էր երիտասարդ, ճիշտ է, չկարողացավ ամբողջ սրտով ու հոգով երգել ու պարել, որովհետև Արծվինին էր սպասում, և դա հասկանալի էր ու բնական, բայց երգեց ու պարեց: Իսկ ինչ աներ: Հյուրերին զբաղեցնել էր պետք և բացի այդ, ծնունդ էր ու մարդիկ ուրախանալ էին ուզում: Ուրիշ ինչի համար են մարդիկ ծնունդ գնում: Ուրախացավ: Ուրախացրեց: Վաղուց նման պահեր չէր ունեցել: Բոլորն էին ուրախանում: Բայց Արծվինը չկար: Ուշանում էր: Արդեն շատ էր ուշանում: Ժամերն անցնում էին, իսկ նա չէր գալիս: Չէր զանգահարում: Երևի եթե գինովցած չլինեին կամ տարված իրենց փոքրիկ ուրախություններով, ավելի շուտ գլխի ընկնեին, որ Արծվինը ոչ թե ուշանում է, այլ չի գալիս: Հաստատ, ավելի շուտ գլխի կընկնեին, բայց խմում էին, երգում ու պարում: Բայց ինչո՞ւ չխմեին, չպարեին, չերգեին, չէ որ այսօր իրենց ընկերոջ՝ Արծվինի, ծնունդն էր: Ճիշտ է, Արծվինը չէր գալիս, չէր

զանգահարում, ուշանում էր, բայց քիչ գործեր կարող էր ունենալ տղամարդը, մտածում էին՝ գործով է ընկել, ուր որ է կգա: Իսկ Արծվինը չէր գալիս: Ժամերն անցնում էին, հյուրերը գալիս էին, գնում, իսկ Արծվինը չկար: Արդեն հոգնել էին թե երգելուց, թե պարելուց. ինչ որ չափով հոգնել ու ձանձրացել էին նաև իրարից: Միշտ այդպես է լինում. մարդն ամեն ինչից էլ ի վերջո հոգնում է, ձանձրանում: ...Հետո, հիմա չէր հիշում թե ով, ասաց, որ հնարավոր է Արծվինին որևէ բան պատահած լինի, թե չէ, այսքան չէր ուշանա, այլապես վաղուց արդեն այստեղ կլինեի: Ով էր ասողը, այժմ չէր մտաբերում: Վահրամն էր երևի, գուցե Սահակը, չէր հիշում, ասենք դա արդեն էական չէր, ինչ-որ մեկն ասել էր, որ կարող է նրա հետ դժբախտություն է պատահել և արդեն էական չէր, պատահել էր իրոք որևէ բան, թե՛ ոչ, ինչպես կարևոր չէր արդեն, թե որքանով էր դա հավանական: Չէ որ ամենահավանականը դժբախտություններն ու անհաջողություններն են այս աշխարհում: Բայց, այնուամենայնիվ, ի՞նչ ասաց, թե նրան դժբախտություն է պատահել, չէր հիշում, ոչ մի կերպ չէր կարողանում մտաբերել: Ասենք, դա արդեն կարևոր չէր: Տարօրինակն այն էր, որ երբ ասվեց այդ միտքը, երբ արտասանվեցին այդ բառերը, չգիտես ինչու, բոլորին անհերթել թվաց, թվաց անհիմն, բայց ինքն անմիջապես հասկացավ, որ ճիշտ են ասել, որ ինչ-որ բան անշուշտ պատահել է: Ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց ասվածին: Երևի արդեն շատ էին գինովցած, երևի արդեն շատ էին ուրախ ու թմրած, որպեսզի կարողանային հիշել, որ աշխարհը լիքն է ամնատարբեր դժբախտություններով: Նրանք գալիս են հանկարծակի, նրանք ամենուր սպասում են մեզ և վրա հասնում անսպասելի, հաշվի չնստելով ոչ մեր տրամադրության և ոչ էլ վիճակի հետ: Կյանքում ամեն ինչ հանկարծակի է լինում: Որքան էլ նախապես պատրաստվես: Միևնույն է: Ինչ որ լինում է մեզ հետ, լինում

է հանկարծակի, անկախ մեր կամքից, ցանկություններից, երազանքներից... Ե՞րբ ասվեցին այդ բառերը և ո՞վ ասաց, չէր հիշում, բայց այդ պահից հետո ամեն ինչ փոխվեց: Փոխվեց իր համար: Մյուսները քիչ հետո մոռացան: Քիչ հետո նրանք նորից երգում էին ու պարում: Միայն ինքը սկսեց անհանգստանալ, ավելին, կորցրեց իրեն, մատնվեց խուճապի և, չնայած չորս կողմից պն ում էին ու համոզում, որ ոչ մի բան էլ չի պատահել, որ ոչինչ էլ չէր կարող պատահել, միևնույն էր, ինքը գիտեր, որ կատարվել էր ամենասարսափելին, որ կատարվել էր մի բան, որն ուղղելը կամ հերքելը անհնար էր լինելու: Անհնար էր լինելու, եթե նույնիսկ Արծվինին ոչ մի բան էլ պատահած չլիներ: Այսօր՝ նրա ծննդյան օրը, կատարվեց մի բան, որից ինքը վախեցել էր միշտ, մի բան, որից սարսափել էր, որը գիտեր, որ լինելու էր մի օր: Հիմա, երբ հյուրերն իրենք իրենց ճանապարհում էին, քանի որ ինքը վատ էր զգում, թույլ, հոգնած ու ջարդված, երբ ինքը նրանց ճանապարհելու փոխարեն, պառկած էր պարտեզում դրված բազկաթոռի մեջ, չէր կասկածում, որ Արծվինի հետ ինչ-որ բան է կատարվել, եթե նույնիսկ այս պահին Արծվինը կանգներ իր առաջ՝ ողջ ու անվնաս, միևնույն է, կատարվել է, իրենց՝ իր և Արծվինի հետ է կատարվել, բայց եթե մինչև վերջ անկեղծ լինենք, այն, ինչը որ կատարվել էր, կատարվել էր վաղուց: Ոչ ոք չգիտեր այդ մասին, երևի դրա համար էլ չէին կարողանում հավատալ: Միայն ինքը գիտեր... Մրսում էր: Կեսգիշեր էր արդեն: Լավ է, որ Մարիամն ու Վահրամը մնացին: Լավ է, որ նեղությանդ ժամանակ մարդիկ կան կողքիդ. երջանկության ժամանակ է, որ նրանք ավելորդ են դառնում:

— Ցրտեց,— ասաց Սոնան:— Ժամը քանիսն է:

— Տասներկուսը,— ասաց Վահրամը:

— Հիմա զանգերը կխփեն,— Սոնան փորձեց բարձրանալ, բայց ոչինչ չստացվեց, ինչ-որ թուլություն իջավ վրան, և նա մնաց բազկաթոռին պառկած,— ահա, խփեց, լսում եք,— հարցրեց Սոնան:

— Ոչ, ոչինչ չի լսվում:

— Ես լսում եմ, ահա, նորից խփեց, չեք լսում:

— Դրանք ուրիշ արձագանքներ են,— ասաց Վահրամը:

— ...հինգ ...վեց...

— Ես ոչինչ չեմ լսում:

— յոթ... ութ... հիմա ժամը կմեռնի...

— Ինձնով ամեն ինչ հարություն կառնի, ասել է նա,— շնչաց Մարիամը:

— Միամտություն:

— Նա կարող էր իրեն նման բան թույլ տալ:

Երևի նրա մեծությունը միամտության մեջ էր, մտածեց Սոնան: Լավ է, որ Մարիամն ու Վահրամը մնացին իր հետ: Նրանք դեռ հույս ունեն, որ Արծվինը կգա: Կամ այդպես են ձևացնում ինձ մխիթարելու համար: Ինչո՞ւ են ծառերն այսպես ցնցվում:

— Ի՞նչու են ծառերն այսպես ցնցվում,— հարցրեց Սոնան:

— Քամուց է,— ասաց Վահրամը:

Ոչ, մտածեց Սոնան, քամուց չեն: Նրանք էլ են տխրում, սպասում: Ո՞ւմ են սպասում: Ես խղճում եմ նրանց: Շատ եմ խղճում, բայց միայն խղճալը երևի քիչ է: Իհարկե քիչ է: Հիմա գիտեմ, որ քիչ է:

— Ինչ-որ ձայներ եմ լսում,— ասաց Սոնան:

— Թռչուններն են,— ասաց Վահրամը:

— Ոչ, դրանք ուրիշ ձայներ են: Ես հստակ լսում եմ, որ այդ ձայները մոտենում են...

— Քամին է խշշացնում տերևները...

— Հնարավոր է...

Իհարկե, մտածեց Սոնան, այդ ձայները քամուց չեն: Ոչ էլ տերևներից: Բայց մարդկային ձայներ էլ չեն: Գալիս են: Նրանք մոտենում են... մոտենում են աննկատ: Ինչ-որ բան են շնչում,

է հանկարծակի, անկախ մեր կամքից, ցանկություններից, երազանքներից... Ե՞րբ ասվեցին այդ բառերը և ո՞վ ասաց, չէր հիշում, բայց այդ պահից հետո ամեն ինչ փոխվեց: Փոխվեց իր համար: Մյուսները քիչ հետո մոռացան: Քիչ հետո նրանք նորից երգում էին ու պարում: Միայն ինքը սկսեց անհանգստանալ, ավելին, կորցրեց իրեն, մատնվեց խուճապի և, չնայած չորս կողմից պն ում էին ու համոզում, որ ոչ մի բան էլ չի պատահել, որ ոչինչ էլ չէր կարող պատահել, միևնույն էր, ինքը գիտեր, որ կատարվել էր ամենասարսափելին, որ կատարվել էր մի բան, որն ուղղելը կամ հերքելը անհնար էր լինելու: Անհնար էր լինելու, եթե նույնիսկ Արծվինին ոչ մի բան էլ պատահած չլիներ: Այսօր՝ նրա ծննդյան օրը, կատարվեց մի բան, որից ինքը վախեցել էր միշտ, մի բան, որից սարսափել էր, որը գիտեր, որ լինելու էր մի օր: Հիմա, երբ հյուրերն իրենք իրենց ճանապարհում էին, քանի որ ինքը վատ էր զգում, թույլ, հոգնած ու ջարդված, երբ ինքը նրանց ճանապարհելու փոխարեն, պառկած էր պարտեզում դրված բազկաթոռի մեջ, չէր կասկածում, որ Արծվինի հետ ինչ-որ բան է կատարվել, եթե նույնիսկ այս պահին Արծվինը կանգներ իր առաջ՝ ողջ ու անվնաս, միևնույն է, կատարվել է, իրենց՝ իր և Արծվինի հետ է կատարվել, բայց եթե մինչև վերջ անկեղծ լինենք, այն, ինչը որ կատարվել էր, կատարվել էր վաղուց: Ոչ ոք չգիտեր այդ մասին, երևի դրա համար էլ չէին կարողանում հավատալ: Միայն ինքը գիտեր... Մրսում էր: Կեսգիշեր էր արդեն: Լավ է, որ Մարիամն ու Վահրամը մնացին: Լավ է, որ նեղությանդ ժամանակ մարդիկ կան կողքիդ. երջանկության ժամանակ է, որ նրանք ավելորդ են դառնում:

— Ցրտեց, — ասաց Սոնան: — Ժամը քանիսն է:

— Տասներկուսը, — ասաց Վահրամը:

— Հիմա զանգերը կխփեն, — Սոնան փորձեց բարձրանալ, բայց ոչինչ չստացվեց, ինչ-որ թուլություն իջավ վրան, և նա մնաց բազկաթոռին պառկած, — ահա, խփեց, լսում եք, — հարցրեց Սոնան:

— Ոչ, ոչինչ չի լսվում:

— Ես լսում եմ, ահա, նորից խփեց, չե՞ք լսում:

— Դրանք ուրիշ արձագանքներ են, — ասաց Վահրամը:

— ...հիմա ...վեց...

— Ես ոչինչ չեմ լսում:

— յոթ... ութ... հիմա ժամը կմեռնի...

— Ինձնով ամեն ինչ հարություն կառնի, ասել է Նա, — շշնջաց

Մարիամը:

— Միամտություն:

— Նա կարող էր իրեն նման բան թույլ տալ:

Երևի նրա մեծությունը միամտության մեջ էր, մտածեց Սոնան: Լավ է, որ Մարիամն ու Վահրամը մնացին իր հետ: Նրանք դեռ հույս ունեն, որ Արծվինը կգա: Կամ այդպես են ձևացնում ինձ մխիթարելու համար: Ինչո՞ւ են ծառերն այսպես ցնցվում:

— Ի՞նչու են ծառերն այսպես ցնցվում, — հարցրեց Սոնան:

— Քամուց է, — ասաց Վահրամը:

Ոչ, մտածեց Սոնան, քամուց չեն: Նրանք էլ են տխրում, սպասում: Ո՞ւմ են սպասում: Ես խղճում եմ նրանց: Շատ եմ խղճում, բայց միայն խղճալը երևի քիչ է: Իհարկե քիչ է: Հիմա գիտեմ, որ քիչ է:

— Ինչ-որ ձայներ եմ լսում, — ասաց Սոնան:

— Թռչուններն են, — ասաց Վահրամը:

— Ոչ, դրանք ուրիշ ձայներ են: Ես հստակ լսում եմ, որ այդ ձայները մոտենում են...

— Քամին է խշշացնում տերևները...

— Հնարավոր է...

Իհարկե, մտածեց Սոնան, այդ ձայները քամուց չեն: Ոչ էլ տերևներից: Բայց մարդկային ձայներ էլ չեն: Գալիս են: Նրանք մոտենում են... մոտենում են աննկատ: Ինչ-որ բան են շշնջում,

ինչ-որ բան են շնչում: Իմ մասին են շնչում, Արծվինի... Կանգնեցին: Ինձ են փնտրում... Ինձ են փնտրում: Շարժեցին: Գալիս են... գալիս են այստեղ...

— Գալիս են...— հանկարծ գոռաց Սոնան,— գալիս են այստեղ... մոտենում են... Կանգնեցրեք նրանց, լսում եք, կանգնեցրեք նրանց... Ես չեմ ուզում նրանց հետ գնալ... Չեմ ուզում...

— Սոնա, ինչ եղավ բեզ...

— Օգնիր:

— ...ընկնում եմ... ընկնում եմ... ընկնում եմ...

Սոնան ուշաթափվեց: Հետո Սոնային տեղափոխեցին սենյակ: Մարիամը ծածկեց նրան և մնաց մոտը նստած: Սոնայի մարմինը երբեմն ցնցվում էր թույլ ու անուժ: Մարիամը գրկել էր նրան, փորձում էր հանգստացնել: Սոնան արդեն ուշքի էր եկել, բայց դեռ ոչինչ չէր հասկանում, չէր ընկալում: Աչքերը հառել էր ինչ-որ մի կետի, բայց ոչինչ չէր տեսնում: Միայն զգում էր, զգում էր, որ իրեն գրկել են, թե ով էր իրեն գրկողը, չէր ճանաչում: Թույլ էր, շատ թույլ ու անսովոր թեթև: Ոչ մի մտքի վրա չէր կարողանում կենտրոնանալ, գլխում խառնաշփոթ էր ու միևնույն ժամանակ դատարկություն: Աղմուկ կար ականջներում: Այդ աղմուկը խլացնում էր ամեն ինչ:

— Լավ էր չգնացինք,— շնչաց Մարիամը:

— Այո,— ասաց Վահրամը,— լավ էր չգնացինք:

Ավելի լավ կլիներ, եթե եկած չլինեինք, մտածեց Վահրամը: Այդպես ավելի լավ կլիներ: Ընդամենը մի քանի ժամ առաջ, մտածում էր Վահրամը, այս սենյակում խնդություն էր, հիմա սենյակից մահվան հոտ է գալիս: Ամեն ինչ երևում էր մռայլ ու մահաբեր, և անհնար էր պատկերացնել, թե ժամեր առաջ այստեղ մարդիկ էին երգում: Ուրախանում ու կատակում: Նույնիսկ սեղանին դրված շշերն ու բաժակները, սպասքեղենն ու ամանեղենը, որ

ժամեր առաջ զնգում էին ու ուրախ աղմկում, փայլվում մարդկանց ձեռքերի մեջ ու սրտեր ջերմացնում, հիմա անկենդան ու մռայլ ընկած էին սեղանին և կարծես այդ ճոխ սփռոցին դիակ էր դրված: Ճիշտ է, այդ ամենը դեռևս շարունակում էր պսպղալ ու փայլել, հատկապես երբ դիմացի պատը լուսավորվում էր փողոցով սլացող մեքենաների լուսարձակներից, բայց հենց այդ րոպեական փայլատակումներն էլ ավելի տեսանելի ու զգալի էին դարձնում իրերից եկող մահվան սառնությունը և ուրախ զրնգոցների, երգերի փոխարեն Վահրամը մահվան ձայներ էր լսում: Ճիշտ է, իրականում այդ ձայները չկային կամ չէին կարող լինել, և Վահրամը դա հստակ գիտակցում էր, ինչպես գիտակցում էր, որ մեր մտքերն ու զգացողությունները ինչ-ինչ ճանապարհներով հաղորդվում են իրերի աշխարհին: Այդ անկենդան ու անշունչ առարկաները անմիջապես զգում են ու ընկալում մեր ներքին վիճակը, դառնում մեր տրամադրությունների կրողն ու հայելին: Թերևս այս ամենը ոչ մի տրամաբանության մեջ չի տեղավորվում, մտորում էր Վահրամը, բայց բազմիցս նկատել եմ, որ մեզ շրջապատող իրերը, հատկապես նրանք, որոնց հետ ավելի ես կապված, անմիջապես իրենց վրա են վերցնում մեր լավ կամ վատ վիճակները. ինձ հետ տխրում է գրասեղանը, տխրում է գրամեքենան, մատիտը, թղթերը, հատկապես չգրված, նրանք մռայլվում են, դեղնում ու ճմռվում, հեռախոսի ապարատը ամեն անգամ տարբեր տեսք է ստանում, կախված նրանից, թե ով է զանգում կամ ֆինչ է ասում, իսկ երբ օրերով չի զանգում... Հնարավոր է, մտածում էր Վահրամը, որ առարկաներն էլ հոգի ունեն. նման մի բան նրանք էլ ունեն: Իրերը միայն գեղեցիկ ու տգեղ չեն, միայն օգտակար կամ անպետք չեն: Նրանք հոգի ունեն կամ նման մի բան, որովհետև երբ և ինչ էլ պատրաստի մարդն, մեջն անպայման

հոգի է դնում, աննշան, չնչին, բայց անպայման կոնի նման մի բան...

— Ես քնել էի,— հարցրեց Սոնան, երբ վերջնականապես ուշքի եկավ:

— Այո, սիրելիս,— ասաց Մարիամը,— քնած էիր:

— Ինչ ամոթ է,— ասաց Սոնան,— ձեզ շատ չարչարեցի այսօր:

— Հիմար բաներ մի ասա,— ասաց Մարիամը,— բոլորս էլ մի փոքր ննջեցինք:

— Արծվինը դեռ չի եկել:

— Դեռ չի եկել:

— Ուրեմն էլ չի գա,— ասաց Սոնան: — Այսօր կարծես սովորականից ցուրտ է: Եկեք թեյ խմենք: Այո, թեյ խմենք: Իսկույն կտաքանանք:

Սոնան փորձեց բարձրանալ թախտից, բայց շատ թույլ էր զգում, չստացվեց:

— Ես կպատրաստեմ,— ասաց Մարիամը:

— Գիտե՞ս ինչ ասաց Արծվինը երեկ,— ասաց Սոնան, երբ Մարիամը դուրս եկավ սենյակից: —...Իհարկե չգիտես: Ձեր ուրախությունները իմ ուրախությունները չեն, ասաց: Հասկանում ես, Վահրամ: Լսում եք, մեր ուրախությունները նրա ուրախությունները չեն: Իմ ճանապարհները ձեր ճանապարհները չեն, ասաց, և ոչ ոք չի կարող ինձ հետ գալ, եթե դա տրված չէ նրան: Հասկանո՞ւմ ես, ինչ է ասում, հասկանո՞ւմ ես: Ով ինձ հետ չէ, իմ դեմ է: Ճիշտ էր ասում, ով ինձ հետ չէ, իմ դեմ է... Այո, այդպես է իրականում: Ապրում ես մարդու հետ, և հետզհետե թվում է, թե արդեն գիտես նրան, թվում է, թե հասկացել ես արդեն, մտածում ես, թե օրերի հետ ավելի ես ճանաչել, հույս ունես, թե միասին պարած օրերը մոտեցնում են մարդկանց, դարձնում հարազատ... Իսկ մի գեղեցիկ օր հանկարծ պարզում ես ինքդ քեզ համար, որ նույն անծանոթն

եք մնացել: Մնացել եք օտար, ինչպիսին էիք մինչև իրար հետ ծանոթանալը, նույնիսկ ավելի օտար եք դարձել, օտար քան առաջ, երբ անտեղյակ էիք իրարից... Արծվինը երբեմն նամակներ էր գրում: Շատ հազվադեպ էր գրում, բայց գրում էր: Երբեք պատասխաններ չէր ստանում, բայց գրում էր: Անորոշությունն ու կասկածը ինձ հանգիստ չէին տալիս: Երևի սկսել էի խանդել: Չգիտեմ: Չգիտեմ, խանդ էր, գաղտնիք իմանալու ցանկություն, թե վախ, վախ, որը զգում է կինը, երբ վտանգի հոտ է առնում: Դժվար է ասել: Ասենք, դա արդեն էական էլ չէ: Մի օր, երբ Արծվինը գործուղման էր, սկսեցի քրքրել նրա դարակները: Երբեք մտքովս նման բան չէր անցել, չէի կարծել, թե ընդունակ կլինեի նման արարքի: Մենք վատ գիտենք մեզ: Այո, մենք մեզ չենք ճանաչում: Շփոթված էի ու ինքս ինձ վրա զարմացած, բայց քրքրում էի: Քրքրում էի ամեն տեղ՝ գրասեղանը, դարակները, գրապահարանը, գրքերի հետևը, գրքերը, թղթերը... Փնտրում էի: Այնքան էի տարված իմ գործով, որ չնկատեցի դռների միջից ինձ հետևող երեխային, որը գետնին թափվող գրքերի, թղթերի ու իրերի աղմուկից արթնացած ու վախեցած վազ էր տվել Արծվինի աշխատասենյակը և, չհասկանալով, թե ինչ է կատարվում, զարմացած հետևում էր ինձ: Երբեք չեմ մոռանա նրա զարմացած, սարսափած և միևնույն ժամանակ հանդիմանող հայացքը... Այս պահին էլ աչքիս առաջ է: Նրա քնաթաթախ աչքերում վախ կար և նողկանք, զարմանք կար և ատելություն, ատելություն, որի մասին նա հազիվ թե գաղափար ունենար այդ տարիքում: Չէ որ ատելության զգացումը մենք տարիներ հետո ենք ձեռք բերում: Տարիներ հետո այն դառնում է մեր ուղեկիցը, թերևս միակը: Նկատելով նրան, ես մի պահ վարանեցի, չէի կարողանում կողմնորոշվել, բայց այդ անորոշության պահը շատ կարճ տևեց, դուրս կորի, գոռացի երեխայի վրա, շարունակելով գետնին թափել գրք-

քերն ու ամսագրերը, որոնց հետևում հույս ունեի գտնել այն, ինչը փնտրում էի...

— Սոնա, ինչու ես այդ ամենը պատմում,— հարցրեց Վահրամը:

— ... Ես միշտ ծաղրել եմ խանդող կանանց, երևի այն պատճառով, որ երբեք չէի խանդել: Այդ օրը խանդս սահման չունեի, այն ավելին էր, քան սովորական խանդը... Խանդն այնքան էլ մեծ մեղք չէ, ավելի ահավոր բաներ կան աշխարհում: Ինչ-որ է, վերջապես գտա...

— Սոնա, հարկավոր չէ, վաղն ինքդ ես զղջալու:

— Գիտեմ, գիտեմ, բայց այսօր ուզում եմ մինչև վերջ անկեղծ լինել, այսօր, բայց ոչ վաղը: Այսօր և հետո երբեք: Այսօր ճշմարտության պահանջ եմ զգում: Միշտ էլ զգացել եմ, բայց երբեք չեմ համարձակվել: Մեր մեջ վախ կա ճշմարտության հանդեպ, այդ վախը ստիպում է մեզ ստել, ստիպում է խաբել ու ձևացնել: Ստիպում է խաղալ: Ես հոգնել եմ խաղալուց, հոգնել եմ կեղծելուց: Հոգնել եմ ինքս ինձանից: Իմ մարմնից, դեմքից, աչքերիս գույնից, ձայնից, կյանքից: Իսկ կյանքում, երբ շատ ես հոգնում, երբ այնքան ես հոգնում, որ անհնար է դառնում կեղծելը, խաբելն ու ստելը, ճշմարտությունն ասելու պահանջ ես զգում, որովհետև այս անգամ էլ փորձում ես ճշմարտությունից կառչել, նրանով պաշտպանվել, նրանով մխիթարվել, նրանով խաբվել, նրանով փրկվել... Ճշմարտությունը վատ թիկնապահ է: Նա դահիճ է, թիկնապահի համագզեստով: ...Ես գտա այն, ինչը փնտրում էի: Այդ օրը ես ոչինչ չհասկացա: Հետո էլ, դեռ երկար ժամանակ, ոչինչ չէի հասկանում: Ավելի ուշ՝ մոռացա, ստիպեցի մոռանալ, որովհետև չէի ուզում մտածել այդ մասին, ինչպես չենք ուզում մտածել մեզ սպասվող մահվան մասին: Կյանքում ամեն ինչ տրվում է կորուստների գնով: Առանց դառնության մեզ ոչինչ չի տրվում: Հատկապես ճշմարտությունը: Այդ օրը ես դառնություն

չապրեցի, ավելին, նույնիսկ ուրախ էի, փոքր-ինչ շփոթված, բայց գոհ: Գոհ էի, որովհետև, երբ գտա նամակներից մի քանիսը, հասկացա, որ դրանք հասցեագրված չեն որևէ կնոջ: Դրանք հասցեագրված չէին որևէ մեկին: Դրանք նամակներ չէին, չնայած դրված էին ծրարների մեջ: Այդ օրը, առաջին օրը, ինչ-որ հանգրստություն իջավ վրաս, խաղաղվեցի: Ինձ բավարարված էի զգում, ուրախ և անհոգ: Հետո, հետո միայն սարսափն ինձ պատեց, երբ հասկացա, որ դրանք իրենց մեջ ավելի ահավոր վտանգ են թաքցնում, քան եթե գրված լինեին որևէ մեկին, նույնիսկ՝ որևէ կնոջ... «Նահապետին» — այդպես էին սկսվում այդ անհասցե նամակները: Նահապետին...: Այդպիսի մարդ երբեք չի եղել, Վահրամ, այդ Նահապետը երբեք միս ու արյուն չի ունեցել: Նա մի՞՞ք էր, երազ... Այս նամակները կարող էին հասցեագրված լինել մեզանից յուրաքանչյուրին, եթե մենք ավելին լինեինք, քան կանք, եթե Արծվիներ մեր մեջ գտներ այն, ինչը փնտրում էր Նահապետի մոտ: Նահապետ...

Նահապետ... Ես չգիտեմ...

Ես չգիտեմ, լսում եմ ինձ արդյոք գետերը, ես չգիտեմ, հասցնում է քամին ձայնս լեռներին, տեսնում եմ ինձ արդյոք չորացող ծառերը, բայց ես վստահ եմ, որ նրանք ինձ կհասկանային:

Կհասկանային, եթե շատերի փոխարեն նրանց տրված լիներ լսելու առավելությունը:

Կհասկանային, եթե շատերի փոխարեն նրանց տրված լիներ տեսնելու առավելությունը:

Կհասկանային, եթե հոգի ունենային շատերի փոխարեն, եթե սիրտ ունենային կամ խիղճ:

Ես չգիտեմ, ես չգիտեմ, թե խոսքս ում ուղղեմ, ես չգիտեմ ում մեղադրեմ, ումից պահանջեմ և ում դեմ կռվեմ:

Շուրջս միայն աղմկում են:

Մարդիկ միայն աղմկում են, աղմկում են միայն...
 Կյանքն ինձ մոլորեցնում է, Նահապետ:
 Կյանքն ինձ մոլորեցնում է ամեն առավոտ: Ամեն առավոտ
 և ամեն օր ես մոռանում եմ ինձ և իմ անունը:
 Տարիներն անցնում են:
 Այդ տարիներն իրենց հետ ոչինչ չեն բերում:
 Նրանք մաշում են մեզ, սպառում, ոչնչացնում ...
 Ես անզոր եմ տարիների առաջ:
 Ես անզոր եմ կյանքն անիմաստ դարձնող մարդկանց առաջ...
 Ես անզոր եմ նրանց սուտ արժեքների առաջ...
 Հոգնել եմ:
 Հոգնել եմ միայնակ ապրելուց:
 Հոգնել եմ քաղքենու ամենակարողությունից:
 Հոգնել եմ իմ անզորությունից:
 Հոգնել եմ:
 Հոգնել եմ չարուց:
 Հոգնել եմ բարուց:
 Հոգնել եմ...
 Տարիները թռչում են, անհետանում: Տարիները տանում են
 իրենց հետ և մեզ: Մենք մոռանում ենք անցած տարիները,
 կամ չենք անդադառնում դրանց: Մենք աշխատում ենք չանդ-
 րադառնալ այդ տարիների հետ եկած անհաջողություններին,
 պարտություններին, կորուստներին: Նրանք, այդ անհետացած
 տարիները, հետզհետե կորցնում են իրենց իմաստը: Նրանք
 դառնում են օտար ու անհասկանալի: Այսօր թվում է, թե դրանք
 չեն եղել...
 Անցած տարիների հետ ամեն ինչ պարզ է. նրանք չեն եղել:
 Չենք եղել և մենք:
 Նահապետ,

Նահապետ, սարսափելին ու անխուսափելին դեռ չապրած տա-
 րիներն են: Չապրած, բայց ապրելիք: Եվ իրար հաջորդող դեպքե-
 րը, դեպքեր, որոնք դառնում են մեր կյանքի պատմությունը: Այդ
 անմիտ պատմությունները օտարացնում են ինձ ինձանից, իմ
 կյանքից: Այդ պատմությունները գալիս են մեզ ոչնչացնելու,
 նվաստացնելու, ծաղրելու, ստորացնելու, սպառնելու և սպանելու
 համար: Եվ մենք անզոր ենք: Անզոր ենք ոչ միայն անցյալի
 հանդեպ, քանի որ այն չենք կարող փոխել, շտկել կամ նորից
 սկսել, անզոր ենք նաև ապագայի հանդեպ, ապագա, որը միշտ
 մնում է թաղված անորոշ կռահումների, կասկածելի ու անհիմն
 երազների մեջ, իսկ ներկան գոյություն չունի, այն անցյալը հերքե-
 լու, մոռանալու և ապագայի հարվածներին նախապատրաստվելու
 ու դիմադրելու միամիտ փորձ է, ձախողված իր անհեթեթությամբ:
 Սարսափելին ու անխուսափելին չապրած տարիներն են...

Չապրած, բայց ապրելիք:

Երջանկությունը, որին մարդիկ շարունակ փնտրում են, որին
 խելակորույս ձգտում են ու տենչում, ինքն իր հետ անխռով
 ապրելու մեջ է և աշխարհին որևէ բան տալու, թողնելու: Այդ որևէ
 բանը քո կյանքն է, սիրտդ է, հոգիդ...

Նայեցեք երկնքի թռչուններին, չէ որ դուք ավելին եք, քան նրանք:

Ես շրջում եմ մարդկանց մեջ, և իմ շուրջը փլատակներ են,
 ավերակներ...

Մարդկային ավերակներ...

....Նայեցեք երկնքի թռչուններին, չէ որ դուք ավելին եք, քան
 նրանք:

Նահապետ, շուտով ես կանցնեմ աշխարհի բոլոր ճանապարհ-
 ներով, աստղային բոլոր շավիղներով, ես կտեսնեմ բոլորին՝
 օտար ու հարազատ, հեռու ու մոտ...

Չյուն էր գալիս:

Կանգնած հյուրանոցի սպասարահում, Արծվինը նայում էր դուրս:

Ձյուն էր գալիս: Ամբողջ գիշեր ձյուն էր եկել: Այս տարի շուտ եկավ ձյունը: Այստեղ, Դիլիջանում, ծառերի տերևները դեռ չէին հասցրել չորանալ, դեռ չէին հասցրել դեղնել ու կարմրել: Քամին դժվարությամբ էր նրանց պոկում ձյուղերից, քամին էլ դեռ կարգին ուժ չէր հավաքել: Քամին ծուլորեն հայտնվում էր սարի հետևից ու անաղմուկ լցվելով ձորը, իջնում դաշտերը, մտնում գյուղ: Այստեղ, հանդիպելով տներին ու մանրիկ փողոցներին, քամին ձյուղավորվում էր, փշուր-փշուր լինում, որպեսզի կրկին ինքն իրեն գտնի, ինքն իրեն միանա, որպեսզի անցնելով գյուղի տների, պարտեզների ու ծառատիկ փողոցների միջով դուրս գա դաշտերը, ու անցնելով հովիտը, հասնի անտառին, բայց մինչև անտառ մտնելը, այս անգամ արդեն ոռնալով ու սուլելով, պտտվի հյուրանոցի բարձրահարկ շենքի շուրջը, չխկչխկացնի ապակե պատուհանները, բաց ու խուփ անի դռներն ու պատուհանները, ու նոր միայն մտնի անտառ, ուր սվավացնելով տերևներն ու բարախիկ ձյուղերը, խառնվի ծառերին, լուծվի նրանց լուրջանը, սսկվի:

Ձյուն էր գալիս: Գալիս էր մեծ-մեծ փաթիլներով:

Երբ դուրս եկավ քաղաքից, եղանակն ամպամած էր ու մռայլ, բայց ոչինչ չէր տեղում: Մինչև Ծաղկաձոր ամպամած էր ու մռայլ: Սևանից արդեն բարակ անձրև էր մաղում, երբ հասավ Դիլիջանի լեռնանցքին՝ մուգ կապույտ երկնքից ձյուն էր թափվում: Հիմա կանգնած էր հյուրանոցի սպասարահի հսկայական պատուհանի մոտ ու դուրս էր նայում: Հետևում էր ձյան փաթիլներին, թե ինչպես խոշոր փաթիլները իրար վրա նստելով կամաց-կամաց սպիտակեցնում էին կանաչ մարգագետինը: Արդեն մի քանի ժամ է, ինչ այսպես կանգնած նայում էր: Երբ ձյան առաջին փաթիլները հասան գետինն, անմիջապես հալվեցին: Նրանցից ոչ մի հետք

չմնաց: Հալվեցին ու անհետացան: Կարծես երբեք չէին եղել: Հետո շատ ու շատ նոր փաթիլներ եկան նրանց հետևից, ճիշտ է, նրանք նույնպես հալվեցին, բայց ինչ-որ հետք նրանցից մնաց: Կանաչ մարգագետինը մի տեսակ մգացավ ու թարմացավ: Քանի որ փաթիլները գալիս էին անընդհատ ու համառորեն, մարգագետինը սկսեց տեղ-տեղ սպիտակել: Այդ սպիտակ կղզակները հետզհետե մեծացան ու թել-թել կապվեցին իրար: Այժմ, ամբողջ մարգագետինը, սկսած հյուրանոցի ապակե պատուհանի եզրից, ամբողջովին ձյունով էր ծածկված:

Ձյուն էր գալիս: Ձյան հետ՝ արյան հոտ: Արյան հոտը գնալով ուժեղանում էր, դառնում անտանելի: Արծվինը զարմանում էր, որ սրահի ծայրում նստած զույգը դա չէր զգում: Սրահում ուրիշ մարդ չկար: Ինքն էր, որ կանգնած հսկա պատուհանի մոտ դուրս էր նայում և այն երկուսը, որ նստած սրահի ծայրում ոչինչ չէին նկատում: Անտառի եզրին ինչ-որ մարդ հայտնվեց: Նա արագ-արագ քայլեց դեպի հյուրանոցի շենքը և մոտեցավ ապակե պատուհանին: Արծվինը միանգամից չհասկացավ, թե ինչ է ուզում իրենից ապակու այն կողմում հանկարծակի հայտնված մարդուկը: Այդ մարդուկը, որը գլխին երկար ականջներով կաշվե գլխարկ էր դրել, չէջոտ հայացքը հառել էր Արծվինի վրա և ինչ-որ բան էր ասում՝ մազոտ ու կոշտ բռունցքով թխկացնելով ապակին: Արծվինը ուզում էր հասկանալ, թե ինչպես և որտեղից հայտնվեց այդ մարդուկը, ինչպես հայտնվեց, որ ինքը չնկատեց: Մարդուկը գնալով անհամբեր էր դառնում և հիմա, մազոտ բռունցքներով, ուժգընդորեն հարվածում էր պատուհանի ապակուն՝ սևեռուն նայելով Արծվինին: Նրա համբերությունը հատնում էր, նա այլալված դեմքով նայում էր Արծվինին ու գլխով ցույց տալիս պատի կողմը, ինչ-որ բաներ մոթմոթալով, որը Արծվինը չէր լսում, մարդուկը ետ ու առաջ էր անում ձյուների մեջ: Նա հաստատ ինչ-որ բանից

անչափ վրդովված էր ու զայրացած: Հանկարծ, շարունակելով մոթմոթալ, մարդուկը մի կողմ շարտեց գլխարկն ու մորթե կարճ թևքերով ժլետոր ու մոտեցավ պատուհանին: Կանգնեց Արծվինի դեմ դիմաց և ձեռքերով հասկացրեց, որ ուզում է սիգարետը վառել, բայց լուցկի չունի: Ճիշտ է, այս ամենը տարօրինակ էր թվում Արծվինին, բայց Արծվինը գրպանից հանեց լուցկու տուփը և փորձեց հասկացնել մարդուկին, որ ցավոք չի կարող տալ, քանի որ ապակու այս կողմում է կանգնած, Արծվինը նույնիսկ լուցկին հպեց ապակուն՝ ավելի հասկանալի դարձնելու համար իր ասածները: Մարդուկը մեկնեց ձեռքն ու վերցրեց լուցկու տուփը: Նա այդ արեց շատ հանգիստ ու սովորական: Արծվինն էլ ոչ մի արտառոց բան չզգաց, երբ ձեռքից վերցրին լուցկու տուփը, միայն ձեռքը, որում լուցկու տուփն էր, քանի որ մնացել էր ապակուն հենած, սկսել էր սառնություն զգալ: Լուցկին վերցնելուց հետո մարդուկը վառեց սիգարետը: Վառելու ընթացքում հայացքը չկտրելով Արծվինից, ուղիղ նայում էր նրա աչքերի մեջ: Չեչոտ դեմքի մեջ թաքնված աչքերը չարախնդում էին: Արծվինը հանկարծ հասկացավ, ավելի շուտ, զգաց, որ իրեն խաբեցին, բայց թե ինչում, չկարողացավ գլխի ընկնել: Խաբեց, մտածում էր Արծվինը, խաբեց, բայց ինչում, ինչում...

Մարդուկն ուժգնորեն խփեց ապակուն, ապա լկտի ու նենգ ժպտալով, ցուցամատը տնկեց պատի կողմը:

Արծվինը նայեց պատի կողմը ճիշտ այն պահին, երբ պատը պայթեց: Պայթյունի ալիքը մի կողմ շարտեց մարդուկին և փշուր-փշուր արեց պատուհանի ապակիները: Երբ սև փոշին նստեց սպիտակ ձյան վրա և ամեն ինչ հստակացավ, Արծվինը ձեռքով թափ տվեց վրայից ապակու կտորները և քայլեց պատուհանից դուրս՝ դեպի պատի փլատակները: Արծվինը չէր հասցրել մոտենալ փլատակներին, երբ պատի հետևից դանդաղ ընթացող

գնացքի ձայներ լսվեցին: Ձայները մոտենում էին... Այս կողմերով երբեք գնացք չի անցել, զարմացավ Արծվինը ու մոտեցավ պատի մեջ բացված խոռոչին: Մտավ խոռոչից ներս ու անհայտացավ: Պատից այն կողմ, ծառերի բների արանքներից նա տեսավ փոքրիկ մի շոգեքարշ, որի հետևից տախտակամած էր կցված: Շոգեքարշը ծուխ էր հանում ու սուլելով մոտենում: Արծվինը երբեք չէր մտածել, որ այս կողմերում գնացքի գծեր կան, որ անտառով գնացքներ են գնում: Նա երբեք և ոչ մի անգամ այս կողմերում գնացքի ձայն չէր լսել, բայց գնացքը գալիս էր, դա պարզ երևում էր, այն սուլում էր ու ծուխ արձակելով մոտենում: Տըտըկ, տըտըկ... տըտըկ... մոտենում էր գնացքը՝ քարշ տալով իր հետևից փոքրիկ տախտակամածը: Երբ գնացքը դուրս եկավ ծառերի հետևից, Արծվինը տեսավ, որ տախտակամածի վրա մարդիկ կան կանգնած: Քանի որ բավականին հեռու էին, Արծվինը չէր կարողանում տեսնել, թե ինչ մարդիկ են: Տախտակամածը դանդաղ մոտենում էր, տըտըխկ, տըտըխկ... տըտըխկ...

Չյուն էր գալիս:

Այս տարի շուտ եկավ ձյունը: Անտառի ծառերը դեռևս կանաչ էին, ճիշտ է, որոշ տերևներ հասցրել էին դեղնել ու կարմրել, բայց հիմնականում անտառը դեռևս կանաչ էր: Կանաչ էին ծառերը, կանաչ էին խոտերը, կանաչ էին թփուտները, այսօր այդ ամենը ձյան տակ էր մնացել: Սպիտակել էր: Սպիտակել էին ծառերը, սպիտակել էին թփերը, սպիտակել էին խոտերը:

Արծվինը կանգնել էր պատի փլատակների մեջ և նայում էր մոտեցող տախտակամածին, որի վրա, կարծես թե, երկու մարդ էր կանգնած: Արծվինը վազեց տախտակամածին ընդառաջ, հիմա տախտակամածն այնքան էր մոտեցել, որ Արծվինին պարզ երևում էին վրան կանգնածները:

— Մարիա... Մարիա... — ճանաչելով կնոջը, գոգաց Արծվինը և վազեց դեպի մոտեցող տախտակամածը:

Մարիան նրան չէր նայում, կարծես թե չէր նկատում: Մարիան կանգնած էր պատառուտված շապիկով և երկու ձեռքերով իրեն էր սեղմել փոքրիկ մերկ տղային:

— Մարիա...

Տախտակամածը հավասարվեց Արծվինին ու անցավ առաջ: Արծվինը կառչեց տախտակամածից, փորձեց կանգնեցնել այն, անջատել շոգեքարշից, բայց ոչինչ չստացվեց, և նա ստիպված եղավ վազել հեռացող տախտակամածի հետևից:

— Սպասիր, սպասիր, Մարիա... — կառչած տախտակամածից, գոռում էր Արծվինը:

Մարիան լռում էր: Նա նույնիսկ չէր նայում Արծվինին:

— Մարիա... Մարիա... ղվ է այս տղան, Մարիա... ինչո՞ւ ես լռում, ղվ է այս տղան, Մարիա, հասկանում ես, ես պետք է իմանամ, թե ով է այս տղան, դու պարտավոր ես ինձ ասել, թե ով է այս տղան, ես պետք է դա իմանամ, Մարիա... Մարիա, վերջ տուր համառությանդ, դրա ժամանակը չէ, հասկանում ես, դրա ժամանակը չէ, դու ինձ լսում ես, լսում ես, Մարիա, ինչո՞ւ է նա ինձ նման... նա շատ է ինձ նման... Մարիա..., իմ տղան է, ասա, իմ տղան է... չես ուզում խոսել... բայց... դու իրավունք չունես ինձանից թաքցնելու, ինձանից թաքցնելու իրավունք չունես, լսում ես, չունես... չունես... Մարիա, ինձ զուր տեղը մի կատաղեցրու: Լավ: Շատ լավ: Հիմա կխոսես... կխոսես հիմա, կստիպեմ, որ խոսես... — Արծվինը բաց թողեց տախտակամածը և ոտքերով փորփրելով ձյան շերտը, սկսեց քար փնտրել կամ որևէ մի բան, որով հնարավոր լիներ խփել կնոջը: — Հիմա, հիմա դու կխոսես, դու սիրում ես, երբ քեզ խփում են ես դա վաղուց եմ հասկացել... Դու հաճույք ես ստանում, երբ քեզ խփում են, դա քեզ հնարավոր-

րություն է տալիս մեղադրել մարդկանց և դժգոհել կյանքից, դա քեզ հնարավորություն է տալիս խեղճ նահատակ ձևանալ, նահատակի դերը քեզ մոտ լավ է ստացվում, բոլորը հավատում են դրան, որովհետև այդ մի բանը քեզ մոտ իրոք լավ է ստացվում... բայց ես նահատակներին չեմ սիրում, հատկապես քեզ նման նահատակներին: Հիմա, հիմա դու կխոսես... — հանկարծ Արծվինը տեսավ, որ շոգեքարշը դուրս գալով գծերից ընթացավ դեպի ձորը՝ իր հետ քարշ տալով տախտակամածը, — Մարիա... Մարիա... թռեք, Մարիա...

Արծվինը պառկել էր սպիտակ դաշտի եզրին, քարափների մոտ ու գալարվում էր ձյան մեջ՝ բռնկեցներով հարվածելով գետնին: Նա դեմքը թաղել էր ձյան տակ և ոչինչ չէր ուզում տեսնել: Նա ստիպում էր իրեն չնայել քարափների կողմը, որտեղից քիչ առաջ ձորն ընկավ տախտակամածը՝ իր հետ տանելով Մարիային և նրան, այն փոքրիկ, մերկ տղային, իր տղային: Որ իր տղան էր, Արծվինն արդեն չէր կասկածում: Բայց ինչո՞ւ էր այդ կինը թաքցրել իրենից նրա գոյությունը: Ինչո՞ւ ոչինչ չէր ասել այսքան ժամանակ: Եթե իմանար, չէր հեռանա: Չէ որ հեռացավ նրանից, որովհետև երեխա էր ուզում: Չէ որ դրա համար բաժանվեցին: ...Երբ փոքր էր, երբ դեռ դպրոց էլ չէր գնում, արդեն ուզում էր երեխա ունենալ, շատ էր ուզում, ուզում էր, որովհետև մտածում էր նրա համար գնել բոլոր այն խաղալիքները, որոնցից զրկված էր եղել, տեսել էր միայն ուրիշների մոտ: Մտածում էր, որ իր տղային կառնի այն ամենը, որից զրկված էր եղել, երբ այդպես էր մտածում, իրեն ոչ միայն սփոփված էր զգում, այլ գաղտնի հպարտանում էր ու ուրախանում: Եթե երջանիկ պահեր ունեցել էր մանկության տարիներին, ապա այդ պահերը մեծ մասամբ կապված էին նման մտքերի ու երազանքների հետ: Երևի ուրիշ երջանիկ պահեր էլ էր ունեցել, այժմ ոչ մի բան չէր հիշում, եթե չէր հիշում, ուրեմն չէր

ունեցել, եթե մանկությունից հիշելու բան չէր մնացել, ուրեմն մանկություն էլ չէր ունեցել, կամ, եթե ունեցել էր, ապա այնքանով, որքանով մարդը ստիպված է այդ տարիքն էլ անցնել, եթե իր, Արծվինի կամքը լիներ, կուզեր միանգամից հասակն առած ծնվել, բայց այս կյանքում ոչ մի բան ցանկությամբ չի լինում, ոչ մի բան չի կատարվում այնպես, ինչպես երազել ես, ինչպես կուզեիր, որ լիներ: Հիմնականում լինում է հակառակը: Հիմնականում լինում է այն, որից ամենից շատ ես խուսափում: Հիմնականում այդպես է լինում: Հակառակը: Ըստ երևույթին, կյանքը մեր երազանքների հակառակ պատկերն է... և եթե ուզում ես կյանքում չհուսախաբվես, ոչինչ չկորցնես, նախապես պետք է արգելես քեզ որևէ երազանք ունենալ, եթե ուզում ես ապրել անտեղյակ ու անգիտակ աշխարհի նենգ ստորություններից, մոլորություններից, դավաճանություններից, խաբեություններից ու կորուստներից, պետք է մեկընդմիջտ արգելես քեզ որևէ բան երազելուց, և ոչ միայն քեզ, բոլոր նրանց, ում հետ ապրելու ես...

Չյուն էր գալիս:

Ամբողջ գիշեր ձյուն էր եկել: Այս տարի շատ շուտ եկավ ձյունը: Արծվինը պառկած էր ձյան մեջ և չէր ուզում բարձրանալ գետնից: Նա գլուխը թաղել էր ձյան տակ և կիսաբաց աչքերի առաջ սպիտակ պատ էր կանգնած: Նա ոչինչ չէր տեսնում, բացի այդ սառը սպիտակությունից: Սպիտակ սառնության մեջ փոքրիկ խոռոչ էր առաջացել, դա իր, Արծվինի շնչառությունից էր, նրա մարմնից դուրս եկող ջերմությունից: Ես այսպես կհալեցնեմ աշխարհի ամբողջ ձյունը, մտածում էր Արծվինը, թող ինչքան ուզում է ձյուն գա: Ես այսպես կհալեցնեմ աշխարհի բոլոր սառույցները, թող որքան ուզում են սառցակալեն: Կհալեցնեմ իմ շնչառությամբ, իմ ջերմությամբ... Լավ է, որ դեռ շնչում եմ: Այդ մեկը իսկապես լավ է: Ճիշտ է, շատերը կուզեին, որ ես այլևս չշնչեի, ես կարող եմ

նույնիսկ մեկ-մեկ թվել նրանց անունները, բայց ես դեռ շնչում եմ, որքան էլ նրանք փորձում են թաքնվել ինձանից, միևնույն է, ես ճանաչում եմ նրանց և ես գիտեմ, թե ովքեր են նրանք: Կարող եմ մեկ-մեկ թվել նրանց անունները: Լավ է, որ գիտեմ նրանց բոլորի անունները: Նշանակում է այնքան էլ շատ չեն նրանք, իմ մահը ցանկացողները: Սա իրոք որ լավ է: Դա ինձ հուսալու հնարավորություն է տալիս, և ինչո՞ւ ես չեմ կարող այդ հանգամանքը համարել երջանկություն կամ նման մի բան: Ես երջանիկ մարդ եմ: Երջանիկ եմ, որովհետև դեռ հույսեր ունեմ կյանքի հանդեպ, ինձ շրջապատող մարդկանց հանդեպ, ինքս իմ հանդեպ... Այո, այնուամենայնիվ ես երջանիկ մա՞րդ եմ: Երբ հրաժարվում ես ամեն ինչից, անմիջապես երջանիկ մարդ ես դառնում: Օրերի հետ կյանքը հասկանալի է դառնում, իսկ երբ որևէ բան հասկանալի է դառնում, արդեն սարսափելի չէ...

Քաղաքը քնած էր:

Մթին խավարով էր պատված Նյուշապուհ քաղաքը և այդ անթափանց խավարի մեջ հազիվ ուրվագծվում էին դղյակի մռայլ պարիսպները իրենց թեք աշտարակներով:

Քնած էր քաղաքը: Պարիսպների տակ, մարող խարույկների մոտ կույզ եկած քնել էին նաև գիշերապահ նետաձիգները: Մի ուրիշ անգամ Գլակը նրանց գլխատել կտար կամ ինքն իր ձեռքով սրախողխող կաներ, բայց հիմա, երբ անցնում էր ծխացող խարույկների մոտով, աղոթում էր մտքում, որ հանկարծ չարթնանան: Գլակը վախենում էր ոչ թե նրանից, որ այս ուշ ժամին իրեն կտեսնեն բանտի պարիսպների տակ, ոչ, Գլակն ամենուր և ամեն-ժամ հայտնվելու իրավունքն ուներ, չէ որ ինքն էր երկրի դենպետ իշխանը, չէ որ բոլորի համար արյաց աշխարհի մոգպետաց մոգպետ էր, չէ որ դեռ ոչ ոք չգիտեր, թե ինչ ասացին իրեն անմահ

աստվածները քարափի գլխին, ոչ, Գլակն իրեն նկատելուց չէր վախենում, նա վախենում էր այլ բանից, նա վախենում էր նետաձիգներին պատժելու պարտականությունից: Հիմա, երբ գաղտագողի մոտենում էր բանտի դռներին, մտքում աղոթում էր աստծուն, որ նետաձիգները հանկարծ չարթնանան, որ չնկատեն իրեն, չտեսնեն, որովհետև Գլակն արդեն չէր կարող իր նմանին, որին կյանք աստվածն էր տվել, սպանել կամ սպանելու հրաման արձակել: Հասնելով տեղ, Գլակը կանգնեց դռան մոտ և ճեղքերից նայեց ներս:

Հայոց աշխարհի քահանաները քնած էին: Նրանք պառկած էին նկուղի տիղմոտ գետնին և նրանց գլխավերևում լուսե պսակ էր երևում:

Գլակը մտքում շնչաց եպիսկոպոսի անունը, որն իմացել էր իր պահակներից: Շնչաց երկրորդ անգամ:

Սահակը քնած տեղը շարժվեց, բայց չարթնացավ:

Գլակը նորից կանչեց նրան, բայց այնքան ցածր ու անձայն, որ ինքն էլ չլսեց իր ձայնը:

Սահակը շարժվեց ու արթնացավ: Նա նայեց շուրջը, բայց բացի իր քնած ընկերներից ոչինչ չնկատեց ու չտեսավ:

Գլակը նայում էր Սահակին և չգիտեր, ներս մտնի, թե՞ հեռանա: Նա տանջվում էր երկմտանքի մեջ, երբ եպիսկոպոսը հարցրեց.

— Ո՞վ ես:

— Ես հենց ինքն եմ,— շնչաց Գլակը,— ուզում եմ ներս մտնել և ձեզ տեսնել:

— Ներս արի,— ասաց Սահակ եպիսկոպոսը:

Գլակը ներս մտավ:

Քիչ հետո, երբ ինքն իրեն տիրապետել սկսեց, Գլակը պատմեց Սահակին այն ամենի մասին, որ կատարվել էր իր հետ. նա պատմեց իր երազի մասին, քարափներին կատարած հարցումի

մասին, տեսած տեսիլքների, լուսավոր պսակների մասին: Գլակը շարունակ պատմում էր, կարծես մահը վրա էր հասել և վախենում էր չհասցնել ամեն ինչ մինչև վերջ պատմել: Գլակը պատմում էր և զգում, թե ինչպես է հոգին թեթևանում, թե ինչպես է այն խաղաղվում ու մաքրվում, նոր լույսով լցվում, հզորանում:

— Աստված,— խոսեց նրան լսելուց հետո Սահակը,— ասաց թող լույս լինի և լույս եղավ, և նրա զորության շնորհիվ այդ լույսը ողողեց տիեզերքը, այսօր, այդ նույն զորության շնորհիվ, լույս ծագեց նաև քո խավարած մտքի մեջ և կուրացած հոգուդ աչքերը բացվեցին... Անսպառ է նրա մեծահոգությունը իր ստեղծածների վրա և, իբրև հայր, նա գութ ունի մեր վրա: Փառք քեզ աստված, թող միշտ եղիցի անունը քո:

— Բայց, ո՞վ է նա,— շնչաց Գլակը,— ...Ով է մեր բոլորի աստվածը, և ինչպե՞ս և որտե՞ղ գտնեմ նրան:

— Ճմարտապես աստված էր և ճմարտապես մարդ դարձավ: Ոչ մարդ դառնալիս աստվածությունը կորցրեց և ոչ էլ աստված լինելով աղավաղեց մարդկայինը: Միշտ նույնը մնաց...: Ուղարկիր, տեր, քո լույսն ու ճմարտությունը նրան...

Բոլորը, որ արթնացել էին արդեն, ոտքի կանգնեցին և իրենց խոսքն ուղղեցին աստծուն, ասելով.

— Ուղարկիր, տեր, քո լույսն ու ճմարտությունը նրան ով շատ մեղքեր գործեց...:

— ...Տերն է իմ լույսը, նա է իմ կյանքը, ես ումից պիտի վախենամ: Տերն է իմ կյանքի ապավենը, ես ումից պիտի դողամ... Այսուհետև իմ թշնամիները բազմաթիվ են լինելու... բայց երանի նրանց, որ հալածվում են տիրոջ համար... երանի նրանց, որ հալածվում են ճմարտության համար,— Գլակը ծնկաչոք աղոթում էր, նա զարմանում էր, թե ինչպես են իր շուրթերից հնչում անծանոթ աստծուն ուղղված բառերը, չէր հասկանում, թե դրանք

որտեղից են հայտնվում, այդ բառերը իրենք իրենց էին ծնվում: Հանկարծ, Գլակի՝ աչքի առաջ, նկուղը լուսավորվեց, ողողվեց լույսով: Գլակը գիտեր, որ գիշեր է վաղուց, բայց չզարմացավ այդ ամենից, չվախեցավ, չսոսկաց, ինչպես առաջին անգամ, երբ իր թաքստոցից տեսավ նկուղում կատարվող հրաշքը, ընդհակառակը, ինչ-որ ուժ զգաց իր մեջ, այդ անսովոր ուժից Գլակի հոգին հագեցավ, լցվեց սիրով ու ջերմությամբ: Գլակը աչքերը հառեց լույսի վրա և աչքերը չփակվեցին, չնայած համատարած մթության մեջ լույսի շիթը հզոր էր երևում ու շլացնող: Հետո, Գլակի խնդացող աչքերի առաջ, այդ լուսեղեն շիթը սանդուղքի վերածվեց, այն հասնում էր մինչև երկինք, ճեղքելով աստղերի մեջ եղած խավարը: Սանդուղքով խումբ-խումբ զորքեր էին բարձրանում և բոլորի տեսքը նոր էր ու չքնաղ, հզոր ու սքանչելի: Ինչ հրեշտակներ են, մտածեց Գլակը և մոտեցավ աստիճաններին: Գլակը փորձեց բարձրանալ աստիճաններով, բայց ոչինչ չստացվեց, որովհետև նրա ձեռքերի մեջ աստիճանները հալվեցին ու աներևույթացան, բայց Գլակը հասցրեց տեսնել աստիճանների վերևում կանգնած երեք մարդկանց և նա անմիջապես ճանաչեց նրանցից մեկին, որովհետև վաղուց գիտեր նրան, դա հայոց զորավարն էր՝ սուրբ Վարդանը: Նրա ձեռքին դափնեպսակ կար և նա խոսում էր իր մոտ կանգնած մարդկանց հետ, նրանցից մեկը Արտակն էր, մյուսը՝ Խորենը, Գլակը նրանց մասին լսել էր միայն, չէր տեսել երբեք: «— Ահա,— ասում էր սուրբ Վարդանը՝ նայելով ներքև,— հասավ ժամը, որ նրանք էլ խառնվեն մեր խմբին... և որին չէինք էլ սպասում, նույնպես եկավ, և երևաց, և նրա զինվորներից մեկը դարձավ... Ինչպես հավատացիր, թող այնպես լինի քեզ հետ,— նայելով Գլակին, ասաց զորավարը,— որովհետև, երբ գա ժամը, քո խոսքերով պիտի արդարանաս և քո խոսքերով պիտի դատապարտվես: Ով կարող է տանել, թող նա տանի...

Այսուհետ մի հոգա վաղվա օրվա մասին, որովհետև վաղվա օրը ինքն իր մասին կհոգա. բավական է օրվա համար իր չարը: Այսուհետ, թշնամիների բազում են լինելու: Քո տեր աստծուն պիտի չփորձես...

Առավոտյան, երբ լույսը դեռ նոր էր բացվել, Գլակը քանդեց կալանավորների կապանքները և տարավ նրանց իր ապարանքը: Լվաց և սրբեց նրանց բանտի աղտեղություններից, հետո վերցրեց այդ կեղտաջուրը և ածեց իր մարմնին... Այնուհետև Գլակ մոգպետը, որն այդ աշխարհի դեմպետ իշխանն էր, և որին էր հանձնված հայ քահանաներին տանջամահ անելու նվաստ գործը, իր տան սրահներից մեկում ջրավազան պատրաստել տվեց և հայ քահանաներից սուրբ մկրտություն ընդունեց:

— Այս մկրտությունը թող իմ մեղքերի լվացումը լինի ինձ համար... և սուրբ հոգով վերստին ծնունդ ու նորոգում...

• Եթե ես այսօր հրաժեշտ տամ կյանքին, իմ հրաժեշտ տված կլինեմ կամ ինչին, մտածում էր Արծվինը՝ ձյունների մեջ պառկած:

Ո՞ւմ հրաժեշտ տված կլինեմ:

Կ՞ա արդյոք այդպիսի մեկը:

Եղել է արդյոք այդպիսի մեկը...

Ովքեր են այն մարդիկ, որոնք այս կամ այն առումով կարևոր դեր են խաղացել կյանքում, և վերջապես, որոնք են իր կյանքի կարևոր դեպքերը, եղել են արդյոք այդպիսիք: Կյանքի կարևոր դեպքերը: Երևի դա իր ծնունդն էր կամ իր մահն էր լինելու...

Հիմա, երբ պառկած էր ձյունների մեջ և զգում էր, թե ինչպես է սառնությունը սողոսկում մարմնից ներս, հիմա, երբ պառկած էր անծայրածիր դաշտում՝ հեռու քաղաքներից ու մարդկանցից, հիմա, երբ միայն քամու ձայնն էր լսվում ամենուր և երբ իր կողքին բացի իր մտքերից, երազանքներից, տառապանքներից ու կո-

որտեղից են հայտնվում, այդ բառերը իրենք իրենց էին ծնվում: Հանկարծ, Գլակի 'աչքի առաջ, նկուղը լուսավորվեց, ողողվեց լույսով: Գլակը գիտեր, որ գիշեր է վաղուց, բայց չզարմացավ այդ ամենից, չվախեցավ, չսոսկաց, ինչպես առաջին անգամ, երբ իր թաքստոցից տեսավ նկուղում կատարվող հրաշքը, ընդհակառակը, ինչ-որ ուժ զգաց իր մեջ, այդ անսովոր ուժից Գլակի հոգին հագեցավ, լցվեց սիրով ու ջերմությամբ: Գլակը աչքերը հառեց լույսի վրա և աչքերը չփակվեցին, չնայած համատարած մթության մեջ լույսի շիթը հզոր էր երևում ու շլացնող: Հետո, Գլակի խնդացող աչքերի առաջ, այդ լուսեղեն շիթը սանդուղքի վերածվեց, այն հասնում էր մինչև երկինք, ձեղքելով աստղերի մեջ եղած խավարը: Սանդուղքով խումբ-խումբ գորբեր էին բարձրանում և բոլորի տեսքը նոր էր ու չքնաղ, հզոր ու սքանչելի: Ինչ հրեշտակներ են, մտածեց Գլակը և մոտեցավ աստիճաններին: Գլակը փորձեց բարձրանալ աստիճաններով, բայց ոչինչ չստացվեց, որովհետև նրա ձեռքերի մեջ աստիճանները հալվեցին ու աներևոյթացան, բայց Գլակը հասցրեց տեսնել աստիճանների վերևում կանգնած երեք մարդկանց և նա անմիջապես ճանաչեց նրանցից մեկին, որովհետև վաղուց գիտեր նրան, դա հայոց զորավարն էր՝ սուրբ Վարդանը: Նրա ձեռքին դափնեպսակ կար և նա խոսում էր իր մոտ կանգնած մարդկանց հետ, նրանցից մեկը Արտակն էր, մյուսը՝ Խորենը, Գլակը նրանց մասին լսել էր միայն, չէր տեսել երբեք: «— Ահա,— ասում էր սուրբ Վարդանը՝ նայելով ներքև,— հասավ ժամը, որ նրանք էլ խառնվեն մեր խմբին... և որին չէինք էլ սպասում, նույնպես եկավ, և երևաց, և նրա զինվորներից մեկը դարձավ... Ինչպես հավատացիր, թող այնպես լինի քեզ հետ,— նայելով Գլակին, ասաց զորավարը,— որովհետև, երբ գա ժամը, քո խոսքերով պիտի արդարանաս և քո խոսքերով պիտի դատապարտվես: Ով կարող է տանել, թող նա տանի...

Այսուհետ մի հոգա վաղվա օրվա մասին, որովհետև վաղվա օրը ինքն իր մասին կհոգա. բավական է օրվա համար իր չարը: Այսուհետ, թշնամիների դաժնում են լինելու: Քո տեր աստծուն պիտի չփորձես...

Առավոտյան, երբ լույսը դեռ նոր էր բացվել, Գլակը քանդեց կալանավորների կապանքները և տարավ նրանց իր ապարանքը: Լվաց և սրբեց նրանց բանտի աղտեղություններից, հետո վերցրեց այդ կեղտաջուրը և ածեց իր մարմնին... Այնուհետև Գլակ մոգպետը, որն այդ աշխարհի դենպետ իշխանն էր, և որին էր հանձնված հայ քահանաներին տանջամահ անելու նվաստ գործը, իր տան սրահներից մեկում ջրավազան պատրաստել տվեց և հայ քահանաներից սուրբ մկրտություն ընդունեց:

— Այս մկրտությունը թող իմ մեղքերի լվացումը լինի ինձ համար... և սուրբ հոգով վերստին ծնունդ ու նորոգում...

Եթե ես այսօր հրաժեշտ տամ կյանքին, իմ հրաժեշտ տված կլինեմ կամ ինչին, մտածում էր Արծվինը՝ ձյունների մեջ պառկած:

Ո՞ւմ հրաժեշտ տված կլինեմ:

Կ՞ամ արդյոք այդպիսի մեկը:

Եղել է արդյոք այդպիսի մեկը...

Ովքեր են այն մարդիկ, որոնք այս կամ այն առումով կարևոր դեր են խաղացել կյանքում, և վերջապես, որոնք են իր կյանքի կարևոր դեպքերը, եղել են արդյոք այդպիսիք: Կյանքի կարևոր դեպքերը: Երևի դա իր ծնունդն էր կամ իր մահն էր լինելու...

Հիմա, երբ պառկած էր ձյունների մեջ և զգում էր, թե ինչպես է սառնությունը սողոսկում մարմնից ներս, հիմա, երբ պառկած էր անծայրածիր դաշտում՝ հեռու քաղաքներից ու մարդկանցից, հիմա, երբ միայն քամու ձայնն էր լսվում ամենուր և երբ իր կողքին բացի իր մտքերից, երազանքներից, տառապանքներից ու կո-

րուստներից ուրիշ ոչ մի բան չկար, իրեն ավելի քիչ էր միայնակ զգում, քան բոլոր այն օրերին, որ տարիներ էին դարձել, երբ ստիպված էր եղել ապրել շրջապատված օտար մարդկանցով, երբ ստիպված էր եղել հայտնվել այս կամ այն անհեթեթ պատմության մեջ, որը երբեք իրենը չէր համարել, չնայած այդ պատմություններն ի վերջո դարձել էին իր կյանքի պատմությունները, որոնցից արդեն հոգնել էր, ձանձրացել: Բայց ինչպես պատահեց, որ ինքը դուրս մնաց կյանքից, դարձավ ավելորդ, ինչպես պատահեց, որ իր ձգտումները, ծրագրերն ու երազանքները ոչ թե փշուր-փշուր եղան՝ բախվելով կյանքին, այլ ոչ մեկի մոտ և ոչ մի անգամ արձագանք չգտան, այդ ինչպես կատարվեց: Տեսնես երբևանից սկսվեց այդ օրը, որ քայլից հետո այն սկիզբ առավ, որ մտքից ծնվեց, որ դեպքից... Այդ օրը երբ սկսվեց, տեսնես, այդ օրն ինչ օր էր տեսնես.. Երևի այդ օրը սկսվեց դպրոցում... Դպրոցում սկսվեց երևի այդ օրը...

Երբ դպրոցի դիրեկտորը ներս մտավ, բոլորը ոտքի կանգնեցին: Դիրեկտորը կարծես թե ոչինչ չէր նկատում: Նա արագ քայլերով մոտեցավ գրատախտակին ու կանգնեց նրա առաջ: Ուսուցիչը, որն իրեն, չգիտես ինչու, վիրավորված էր զգում, զզվանքով նայեց աշակերտներին ու մոտեցավ կարճահասակ դիրեկտորին, կախվեց նրա ականջի վրա ու ինչ-որ բան փսփսաց: Դիրեկտորը գլուխը արագ-արագ տմբտմբացրեց: Չգիտես, իր ասածներից թե իրենից գոհ, ուսուցիչը շրջվեց դեպի աշակերտները և արհամարհանքով լի հայացքը հռռեց Արծվինի վրա: Աշակերտներից մի քանիսը փորձեցին նստել, բայց զգալով իրենց վրա ուսուցչի թունոտ հայացքը, մնացին տեղներում կանգնած:

Դիրեկտորը ծոցագրպանից հանեց փոքրիկ գրքույկն ու սկսեց արտագրել գրատախտակին գրվածը:

Ուսուցիչը, որը տարիքն առած, ալեխառն մագերով հաղթան-դամ տղամարդ էր, այնպես էր պահում իրեն, կարծես մեծ հերոսություն էր արել և համեստորեն ու մեծահոգաբար սպասում էր պարգևի կամ շքանշանի: Նա շքանշաններ շատ ուներ և նախատնական օրերին նրա փարթամ կուրծքը ծածկվում էր ամենատարբեր մեդալներով ու շքանշաններով: Այդ օրերին, երբ նա հպարտ-հպարտ քայլում էր միջանցքներով, ամբողջ դպրոցը լցվում էր մեդալների տարօրինակ զնգոցներով, կարծես մի ամբողջ վաշտ շքերթի էր ելել: Այդ զնգոցները հայտնվում էին ամենաանսպասելի տեղերում ու հանկարծակի, իսկ ուր որ հայտնվում էին, ամեն ինչ լռում էր ու անշարժանում: Նույնիսկ ամենաչար ու անկարգ աշակերտները սարսափում էին այդ զնգոցներից: Բոլորը գիտեին, որ ընկեր Մարտիկյանը, այդպես էր ուսուցչի անունը, պատերազմին չէր մասնակցել և ռազմաճակատում չէր կռվել, մնացել էր թիկունքում և ամբողջ պատերազմի ընթացքում ինչ-որ պաշտոն էր ունեցել, որի մասին առանձնապես ոչինչ չէին խոսում, երևի չգիտեին, թե դա ինչ պաշտոն էր, բայց քանի որ այդքան մեդալներ ու շքանշաններ էր ստացել, բոլորն էլ մտածում էին, թե թիկունքում կատաած նրա գործերը անպայման մեծ նշանակություն են ունեցել, այլապես այդքան մեդալներ նրան չէին տա: Դպրոցում ընկեր Մարտիկյանից հիմնականում խուսափում էին, ճիշտ է, ժպտալով էին խուսափում, բայց խուսափում էին, և դա դպրոցի աշակերտները տեսնում էին ու հասկանում: Ոչ ոք նրա մասին չէր խոսում. դասատուները զգուշանում էին, աշխատում շրջանցել, աշակերտները չէին սիրում և, քանի որ չէին սիրում, զզվում էին ու ատում: Միայն մի անգամ, տարիներ առաջ, երբ Արծվինենց դասարանը առաջին, թե երկրորդ տարին էր սովորում, հայ գրականության մի կին դասատու, որը երկար տարիներ Սիբիրում էր ապրել, թե նման մի տեղ, մանկխորհուրդի ժողովներից

մեկի ժամանակ բացեիբաց ասել էր, որ Մարտիկյանների նման մարդիկ իրավունք չունեն դպրոցում աշխատելու, որ նրա նմաններին չի կարելի վստահել նոր սերնդի դաստիարակման գործը, որովհետև, ասել էր այդ ուսուցչուհին, նրա նման մարդիկ ոչ միայն չեն սիրում կյանքը, այլ ատում են ամեն մի նոր բան: Մարտիկյաններին չի կարելի վստահել պատմության դասավանդման գործը, այն էլ հայ ժողովրդի պատմության, քանի որ այդ մարդիկ ոչինչ չգիտեն իրենց ազգի պատմությունից, նրա տառապանքներից, կորուստներից, այդ ամենը նրանց համար դատարկ բաներ են, ավելին, նրանք փորձում են խեղաթյուրել պատմական իրողությունները, դեպքերն ու անցքերը, մեկնաբանելով դրանք միայն իրենց համար ընդունելի սկզբունքներով, Մարտիկյանների ժամանակները անցել են, վերջում ասել էր գրականության ուսուցիչը, որը երկար տարիներ Սիբիրում էր ապրել, ուր թաղելով իր հարազատներին, մեն-մենակ հայրենիք էր վերադարձել: Մարտիկյանների ժամանակները անցան, ասել էր ուսուցչուհին, և բոլորս գիտենք, թե ինչ թանկ նստեցին մեզ վրա այդ ժամանակները: Մարտիկյանը, ինչպես պատմվում էր դպրոցում, այդ օրը շատ հակիրճ էր խոսել, ընդհանրապես իրեն շատ կոռեկտ էր պահել, նա պարզապես ասել էր, որ իր նմանների ժամանակները երբեք չեն անցնում, իսկ ինչ վերաբերում է գրականության դասատու ընկեր Ռշտունուն և նրա անպատասխանատու ելույթին, ապա այդ հարցով պետք է լուրջ զբաղվել, և որքան շուտ, այնքան լավ բոլոր ներկաների համար: Այսքանն էր ասել: Գրականության ուսուցիչը արդեն վաղուց դպրոցում չէր աշխատում և ոչ ոք չգիտեր, թե ուր գնաց նա, իսկ այս պատմությունը, որը լեզենդի նման դասարանից դասարան էր փոխանցվում, սերնդից սերունդ, բոլորին ստիպում էր զգուշանալ Մարտիկյանից և դպրոցում այն կարծիքն էր տիրում, թե Մարտիկյանին պետք է հարգել, եթե չես ուզում որևէ

հիմար պատմության մեջ ընկնել: Ճիշտ է, այդ հարգանքը ավելի շուտ ծպտված զգվանք էր, քողարկված ատելություն, բայց դա դուր էր գալիս Մարտիկյանին, չնայած նա պետք է որ զգար ու հասկանար այդ ամենը, քանի որ տարիքն առած մարդ էր: Երևի նա այն մարդկանցից էր, որոնք նախընտրում են, որ իրենցից վախենան, որոնք սարսափն ու ատելությունը ընդունում են որպես խորը հարգանքի նշան: Ավելի լավ է վախենան ու սարսափեն, քան թե հարգեն կամ սիրեն, մտածում են մարդկանցից ոմանք, հատկապես այն մարդիկ, որոնց ոչ հարգել կարելի է և ոչ էլ սիրել, որոնք միայն զգվանք ու նողկանք կարող են առաջացնել: Ըստ ընկեր Մարտիկյանի դասավանդած պատմության, հայ ժողովրդի պատմությունը սկսվում էր 1920 թվականից, իսկ մինչ այդ ոչինչ չէր եղել, եթե նույն

սուտ ու սխալ, որոնք միայն խայտառակել էին մեր ազգը աշխարհի առաջ: Այլ կերպ, ըստ նրա, հնարավոր էլ չէր, որովհետև միայն քսան թվականից մենք կազմավորվեցինք որպես իր ուղին գիտակցող ժողովուրդ, բախտներս բերեց, որ շուտ հրաժարվեցինք մեր մի քանի մոլորություններից, որոնք դարեր շարունակ կապված էր պահում մեր աչքերը, որոնց պատճառով այն աստիճան խավարասեր էինք դարձել, որ ոչ մի կերպ չէինք համաձայնվում տեսնել, թե որտեղից է ճառագում փրկարար լույսի շողը, որն ի վերջո պատճառ դարձավ մեր բոլորիս փրկությանը: Որոշ քմահաճ թեչքներից հետո հայ ժողովուրդը Մարտիկյանի օգնությամբ հայտնվում էր վաթսունական թվականների մեջ և վստահ քայլերով իր եղբայրական ժողովուրդների հետ քայլում էր դեպի բոլորի պայծառ ապագան, կոմունիզմը, որն արդեն քանի տարի է, ինչ անհամբեր սպասում էր մեզ ամենամոտ հորիզոններից մեկում:

— Դուք ինչ կարծիքի եք, ընկեր Մարտիկյան,— ավարտելով արտագրելը, հարցրեց դիրեկտորը,— ո՞վ գրած կլինի:

— Ով գիտե, նա էլ գրել է,— հակիրճ ու բազմիմաստ ասաց Մարտիկյանը:

— Հասկանալի է,— ասաց դիրեկտորը, խորհրդավոր տըմբ-տըմբացնելով գլուխը:

— Գրաճանաչությունը իր մեջ շատ վտանգներ ունի թաքցրած, այս հարցի շուրջը մենք դեռ շատ խորհելու բան ունենք,— պատկառանքով ասաց Մարտիկյանը,— չեմ հասկանում, թե այդ աղբ-յուրները որտեղից են ձարում, չէ որ մեզանում արգելված են դրանց հրապարակումները: Պատկերացնում եք,— շեշտակի նա-յելով դիրեկտորին, հարցրեց Մարտիկյանը,— պատկերացնում եք, թե ինչ տեղի կունենար, եթե հրատարակվեին այդ անհեթեթու-թյունները: Նացիոնալիզմը կխեղդեր մեզ, դրանից պրծում չէր լինի: Երևույթին մենք պարտավոր ենք քաղաքական դիրքերից նայել:

— ...Այո: Իհարկե... — ասաց դիրեկտորը, որը հանկարծ հասկա-ցավ երևույթի քաղաքական աստառը, իսկ այն, որ այդ երևույթը տեղ էր գտել իր դպրոցում, հղի էր ամենաանցանկալի հետևանքներով: Դա ավելի էր բարդացնում գործը: Ճիշտ է, դիրեկտորը երիտասարդ էր, բայց աչքի էր ընկնում խորաթափանցությամբ ու ճիշտ ժամանա-կին կողմնորոշվելու շնորհքով: — Այո,— վճռական ասաց նա,— դուք ճիշտ եք ըմբռնել կատարվածի իմաստը: Ձեզ ով թույլ տվեց նստել,— կարմրատակած ու քրտնած, գոռաց նա աշակերտների վրա:

Աշակերտները նորից ոտքի կանգնեցին:

— Երևի ինքներդ կասեք, թե ով է գրել,— դիմեց դիրեկտորը աշակերտներին:

Բոլորը լուռ էին:

Լռությունը գնալով ծանրանում էր, դառնում անտանելի:

— Չեք ուզում ասել,— կատաղեց դիրեկտորը: — Չեն ուզում ասել,— դիմեց նա Մարտիկյանին, կարծես օգնություն սպասելով նրանից:

— Չեն ուզում պատկերացնել երևույթի քաղաքական նշանակու-թյունը,— ասաց Մարտիկյանը,— երեխա են ձևանում, մտածում են, եթե ասեն, ուրեմն մատնած կլինեն իրենց ընկերոջը: Նա, ով գրել է, ձեզ ընկեր չի կարող լինել, նմանների հետ ընկերություն չեն անում:

— Սրանց տեսեք, հերոսներ են ձևանում, չեն ուզում ասել, թե ով է գրել:

— Երևի վախենում են,— ասաց Մարտիկյանը:

— Սրանք վախեցող պտուղներից չեն,— դժգոհ ասաց դի-րեկտորը: — Հերոսներ են երևակայում իրենց: Դուք գոնե ըմբռնում եք գրածների իմաստը... Սա թշնամական պրովոկացիա է... — այստեղ դիրեկտորը ծոցագրպանից հանեց փոքրիկ գրքուկը և տենդագին թերթելով բացեց անհրաժեշտ էջը և թափահարելով գլխավերևում, սկսեց գոռգոռալ,— ...Ով է այն սրիկան, որը գրում է, իբր մենք 1915 թվականին երեք միլիոն զոհ ենք ունեցել... Սա խայտառակ սուտ է, ճիշտ չեմ ասում, ընկեր Մարտիկյան:

— Ճիշտ եք ասում: Ծայրից ծայր դեզինֆորմացիա է, փաստերի ինքնակամ խեղաթյուրում: Հազիվ թե մեկ միլիոնի հասներ, այդ-բան էլ չէր լինի: Երեք միլիոն...

— Լսեցիք, մեկ միլիոնի էլ չի հասնում: Տեսեք, թե ինչ է գրում. «Մենք ոչ մի իրավունք չունենք մոռանալու մեր անմեղ նահա-տակներին, մենք պարտավոր ենք վառ պահել նրանց հիշատակը սերունդների մեջ և պարտավոր ենք վրեժխնդիր լինել մանկանց թափված արյան համար, եթե մեր մեջ նրանց արյունն է, ում անապատներում տանջամահ արին, և ոչ թե նրանց՝ ովքեր մորթե-ցին...»

— Ինչ կարիք կա նորից կարդալու,— ասաց Մարտիկյանը:

— ...Կռվի կոչ է անում,— կատաղությունից գլուխը կորցրած, արդարացավ դիրեկտորը:

— Այն էլ ում հետ,— վրդովված ասաց Մարտիկյանը,— ում հետ, մեր դարավոր հարևանի: Դուք գիտեք, որ թուրքական կառավարությունը առաջիններից մեկն էր, որ ընդունեց Խորհրդային Հայաստանի անկախությունը, իսկ այդ դաշնակները, այդ մեծամիտ ստահակները, մինչև այսօր էլ չեն ընդունում մեզ: Թուրքերից են կպել...

— Իսկ դուք գիտեք, որ Թուրքիան կարող էր չընդունել մեր անկախությունը, գիտեք, որ կարող էր չընդունել, իհարկե չգիտեք: Դուք ինչ գիտեք որ: Ի՞նչ գիտեք: Գիտեք, թե դաշնակները ինչ բերին մեր գլխին, գիտեք, գիտե՞ք՝ ինչո՞ւ եք լռում, ինչո՞ւ եք լռում, ինչո՞ւ են լռում, պատասխանեք, պատասխանեք, սրանք ինձ կըսպանեն...

— Հանգստացեք,— ասաց Մարտիկյանը: — Ամեն ինչ կպարզենք: Նման հարցերը այստեղ չեն լուծվում:

— Տեսեք, թե ինչ է գրում,— նորից կատաղեց դիրեկտորը,— տեսեք, թե ինչ է առաջարկում: Եկեք, գրում է, մեր դպրոցում հուշ երեկո կազմակերպենք նվիրված եղեռնի սուրբ նահատակներին... Սա կոչ է, ընկեր Մարտիկյան, սա իսկական բունտ է...

— Նացիոնալիզմի բացահայտ դրսևորում,— հակիրճ ասաց Մարտիկյանը:

— Հասկանո՞ւմ եք ինչ է ուզում...

— Իհարկե հասկանում եմ,— պատասխանեց Մարտիկյանը: — Դրա համար էլ ձեզ տեղյակ պահեցի: Աննշան բանի համար ձեզ չէի անհանգստացնի:

— Ո՞վ է գրել,— կարճ ու կտրուկ հարցրեց դիրեկտորը:

Բոլորը լուռ էին:

Հայացքները հառել էին գրատախտակի կողմը և քարացած կանգնել:

Քար լռության մեջ ինչեց ընդմիջման զանգը: Ոչ ոք չհամարձակվեց տեղից շարժվել: Միջանցքը լցվեց աղմուկ-աղաղակով: Ինչ-որ մեկը մի քանի անգամ փորձեց բացել դասասենյակի դուռը, բայց քանի որ ընկեր Մարտիկյանը զանգը հնչելուն պես կախվել էր բռնակից, չհաջողվեց դուռը բացել: Քանի որ դրսից շարունակում էին քաշքշել, դուռը մի քանի անգամ կիսաբաց եղավ, այդ պահերին միջանցքից դասասենյակ թափանցեցին երեխաների ուրախ ճիչերն ու բացականչությունները: Դուռը բացելու մի քանի փորձ էլ եղավ, բայց Մարտիկյանը հերոսաբար կառչել էր բռնակից: Ամեն անգամ, երբ փորձում էին բացել դուռը, նա ողջ մարմնով ցնցվում էր, բայց աշխատում էր ցույց չտալ: Քրտնել էր ու կարմրել:

Միջանցքում նորից հնչեց զանգը:

Քիչ հետո աղմուկները դադարեցին, ամեն ինչ կրկին թաղվեց լռության մեջ:

— Ուրեմն, ո՞վ է գրել,— ատամների արանքից \$22ացրեց դիրեկտորը:

Այդ ժամանակ, թողնելով դռան բռնակը, Մարտիկյանը քայլեց դեպի աշակերտները: Նա անցնում էր շարքերի միջով ու զննող աչքերը հառում աշակերտների վրա: Վերջապես, նա կանգնեց Արծվիսի մոտ:

— Երևի դու կասես, թե ով է գրել,— հարցրեց նա:

— Այո, կասեմ,— ասաց Արծվիսը, հայացքը չփախցնելով Մարտիկյանի թավ ունքերի տակ թաքնված մանր աչքերից: — Ես եմ գրել:

Մարտիկյանը կտրուկ շրջվեց և քայլեց դեպի դիրեկտորը: Ինչ-որ վիրտուոզ բան կար նրա շրջադարձի մեջ, երևի դա գալիս էր գործը փայլուն ավարտելու գիտակցությունից: Մարտիկյանը ինչ-որ բան շշնջաց դիրեկտորի ականջին: Դիրեկտորը, ականջը վեր ցցած, տմբտմբացրեց գլուխը:

— Բոլորը կարող են նստել,— դիմեց աշակերտներին Մարտիկյանը,— բացի սրանից,— ասաց նա, գլխով ցույց տալով Արծվին,— նա կգա մեզ հետ:

Բայց, չգիտես ինչու, ոչ ոք չնստեց: Բոլորը մնացին տեղերում կանգնած:

— Կարող եք նստել,— ասաց Մարտիկյանը: — Ասացի նստեք,— զսպելով իրեն, կրկնեց Մարտիկյանը:

Մեկ երկուսը նստելու փորձ արեցին, բայց, հաղթահարելով րոպեական տատանումը, մնացին տեղերում կանգնած:

Լուռ նայում էին գրատախտակի կողմը:

— Խլացել եք,— գոռաց դիրեկտորը,— խլացել եք...

— Խլացել ենք,— ասաց ինչ-որ մեկը:

— Խուլ ենք,— լսվեց մեջտեղի շարքի վերջից:

— Ինչ... ինչ...,— ճչաց դիրեկտորը՝ փորձելով որոշել, թե որտեղից եկան ձայները: — Խլացել եք, ուրեմն... խլացել եք...,— փորձեց գոռալ դիրեկտորը, բայց ձայնը խզվեց:

— Այո,— ասաց ինչ-որ մեկը,— խուլ ենք:

— Այո,— ասացին մի քանիսը, խլացել ենք... խուլ ենք: Խլացել ենք... խուլ ենք:

Հետո ձայները միախառնվեցին իրար, դարձան ավելի համարձակ ու զիլ:

— Խլացել ենք... խուլ ենք..., խլացել ենք... խուլ ենք...

Դպրոցական ընդհանուր ժողովը անցավ վերին աստիճանի կազմակերպված ու հետաքրքիր: Շատերին հատկապես դուր էր եկել վերջում ցուցադրված ներկայացումը: Այդ հիանալի բեմադրության ողջ ծանրությունը իրենց վրա էր վերցրել գերազանցիկների ու ակտիվ կոմերիտականների ջանասեր խմբակը: Ճիշտ է, երբեմն թվում էր, թե նրանց համերգային համարներում շատ են լոգոնգներն ու պայծառ ներկային ուղղված կոչերն ու բացական-

չությունները, բայց ընդհանուր առմամբ շատ զվարճալի էր նայելը: Անկեղծ ու միամիտ բան կար այդ ինքնամոռաց կանչերի ու բացականչությունների մեջ: Ինչ-որ տեղ ականջ էր շոյում, որովհետև ինչ էլ որ արտասանեն երեխաները, ճշմարիտ է թվում, ազնիվ ու մաքուր, քանի որ հավատով են ասում ամեն ինչ: Ինչ իմանալին երեխաները, որ միշտ չէ, որ ճիշտ են մեծահասակների կոչերը, ինչ իմանալին, թե ուր են տանում իրենց ավագ ընկերները, նրանց խելամիտ լոգոնգները, կոչերն ու կանչերը...

Ամեն ինչ գերազանց էր կազմակերպված: Դա միանգամից աչքի էր ընկնում: Դահլիճը լեփ-լեցուն էր: Երբեք այն այդքան լիքը չէր եղել: Բացի դպրոցի ուսուցչական կազմից, մասնակցում էին նաև ժողկրթբաժնի ներկայացուցիչներ, դպրոցի դիրեկտորներ, շրջանային և քաղաքային կոմերիտմիության պատասխանատու ընկերներ: Բոլորն էլ գոհ մնացին համադպրոցական հավաքից, որովհետև իսկապես այն շատ լավ էր կազմակերպված և շատ սահուն անցավ, հատկապես համերգային մասը: Բոլորն էլ այդ կարծիքին էին: Նույնիսկ Արծվինը, որ նստած պատուհանի գոգին, նայում էր դուրս:

Գարուն էր և հաճելի էր մարմնի վրա զգալ փոշոտ պատուհաններից ներթափանցող արևի մեղմ ճառագայթների տաքությունը: Համընդհանուր ժխորի ու իրարանցման մեջ գարնանային այդ ճառագայթները մի տեսակ ջերմացնում էին հոգին, հույսով ու հավատով լցնում սիրտը: Պատուհաններից դուրս ամենուրեք տարածվել էր բողբոջների բույրը, արթնացող հողի հոտը, թռչունների չընդհատվող ծվլոցը: Հետո ինչ, որ հանեցին կոմերիտմիության շարքերից: Հետո ինչ, որ առաջարկությունը արեց իր ընկերը, չէ որ չառաջարկել չէր կարող: Հետո ինչ, որ առաջարկությունն անցավ միաձայն և վերջում էլ երկար ծափահարեցին: Ճիշտն ասած, այդ ծափահարությունների իմաստը այդպես էլ անհասկանալի մնաց:

Երևի առանց ծափահարությունների ժողովներ չեն լինում, այն էլ համադպրոցական: Երևի ինքն էլ պիտի ծափահարեր... Հետո ինչ, որ հանեցին իրենց շարքերից: Ինչ կա որ, այդպես էլ է լինում: Երևի արժանի չէր այդ շարքերում մնալուն, երևի դեռ պատրաստ չէր դրան, երևի դեռ չի հասցրել գիտակցել թե ինչ շարքեր են դրանք և ուր են գնում այդպես շարվեշարան... Կյանքում, բանի դեռ ապրում ես, ամեն ինչ էլ կարող է պատահել քեզ հետ: Այդպես է պարզվում: Եվ ընդհանրապես, եթե որևէ բան կյանքում տեղ ունի, եթե այն կարող է կատարվել ինչ-որ մեկի հետ, ուրեմն ինչու այն չի կարող պատահել հենց քեզ հետ, չէ որ դու էլ ինչ-որ մեկն ես կյանքում: Ամենա սարսափելին թերևս մահը չէ, բանի որ այն միանգամից վերջ է դնում բոլոր ճիշտ կամ սուտ պատմություններին. մահն ամեն ինչի վերջն է: Ամենասարսափելին այն անհեթեթ պատմությունների անվերջ շարանն է, որոնցից ոչ մի կերպ չես կարողանում խուսափել: Ոչ մի կերպ չես կարողանում պաշտպանվել նրանցից, կանխել կամ կասեցնել: Մենք անօգնական ենք կյանքի հանդեպ, որովհետև անկարող ենք կասեցնել նրա անմիտ ընթացքը: ...Հետո ինչ, որ հանեցին իրենց շարքերից, մտածում էր պատուհանի գոգին նստած: Գարուն է կրկին և երկնքի կապույտից նոր կյանք է իջնում աշխարհին և հեռու-հեռվից, փայլատակող լեռնագագաթներից, սպիտակ ամպեր են ծնվում ու նոր առվակներ հոսում հալչող սառցադաշտերից: Այդ սպիտակ ու անբիծ ամպերն իրենց հետ նոր հույսեր են բերում ու նոր երազներ... Իսկ սառցադաշտերից կաթիլ առ կաթիլ ծնվող առվակները, որ հիմա թույլ կարկաչում են հզոր սառույցների տակ ու ձորն իջնում, ժամանակի հետ գետեր են դառնում և այդ գետերն են, որ դաշտեր են ջրում, անապատներ զովացնում: Հետո ինչ, որ հանեցին իրենց շարքերից: Այնքան էլ պարզ չէ, թե այդպես շարվեշարան ուր են գնում և այդպես գնալով ուր կհասնեն...

Հիմա, երբ պառկած էր ձյունների մեջ և զգում էր, թե ինչպես է սառնությունը սողոսկում իր մարմնից ներս, հիմա, երբ քամին դաշտերի երեսից հավաքած ձյունը վրան էր լցնում, ձգտելով ծածկել դաշտերի միակ սև բիծը, հիմա, երբ այն հեռավոր գարունից շատ տարիներ էին անցել ու դեպքեր կատարվել, հիմա մտածում էր, որ գարնանային այդ օրը նույնպես սկիզբ դրեց իր մենավորությանը, օտարվածությանն ու ավելորդությանը: Հիմա, երբ կողքին բացի իր երազանքներից, կորուստներից, տառապանքներից ու չարաշարաններից ոչ մի բան չուներ, մտածում էր, որ երևի այդ օրվանից ամեն ինչ սկսվեց, բայց մտածում էր նաև, որ այդ օրը չէր լինի, եթե Արծվինը ինքը չլիներ, եթե Արծվինը Արծվին չլիներ:

Չյուն էր գալիս:

Այս տարի շուտ եկավ ձյունը:

Հիմա, երբ իր մարմնի վրա զգում էր ձյան ծանրությունը, հիմա, երբ արդեն չէր զգում իր մարմնի գոյությունը, երբ այն չկար, նրան թվում էր, թե ամբողջ կյանքն ապրեց այսպես՝ առանց մարմնի, առանց ոտքերի, առանց ձեռքերի, հիմա թվում էր, որ ոչ թե կյանքն էր անիրական, մտացածին, որը ոչ մի կերպ չէր համապատասխանում իրեն՝ Արծվինին, այլ ինքը, ինքն էր, ոչ իրական, մտացածին, ինքն էր, որ չէր համապատասխանում այդ կյանք ասածին. որովհետև կյանքը կյանք էր մնում, որովհետև այդ կյանք ասածը գնալով ավելի հստակ կերպարանք էր ընդունում, ավելի որոշակի էր դառնում, կոնկրետանում, իսկ ինքը լուծվում էր այդ ամենի մեջ, մաշվում ու հալչում, իսկ ինքը օրերի հետ կամաց-կամաց անհետանում էր, ջնջվում: Հիմա, երբ անթարթ աչքերի առաջ ձյան շերտի տակ թափանցող կաթնավուն լույսն էր միայն երևում, կամ երևի դա ուրիշ լույս էր արդեն, ուզում էր, որ հոգին դուրս գար մարմնից, թռչեր ու գնար, որովհետև չէր ուզում,

որ հոգին էլ սառչեր, սառցակալեր, որովհետև միշտ միայն դրանից էր վախեցել..., բայց հոգին չէր լքում իրեն, չէր լքում նրա փայտացած մարմինը, որովհետև այդ սառած ու փայտացած մարմնից դուրս հոգին տեղ չուներ ամբողջ աշխարհում, որովհետև այդ մարմնի մեջ էր ծնվել, այդ մարմնի հետ տառապել, տանջվել, որովհետև այդ կույզ եկած ու կծկված մարմնի հետ էր ապրելու կամ մեռնելու, և դաշտերի մեջ ընկած այդ մարմինն էր հոգու սկիզբը, նրա վերջը... որովհետև մենք պարտավոր ենք ապրել, եթե նույնիսկ չենք ուզում, եթե նույնիսկ չենք կարող. մեր մահով տանջանքներն ու տառապանքները չեն վերանում, նրանք գումարվում են մեզանից հետո ապրող մեր սիրելիների, հարազատների, ընկերների ու բարեկամների տանջանքներին ու տառապանքներին. ավելացնում նրանց տանջանքներն ու տառապանքները...:

Չյուն էր գալիս:

Այս տարի շուտ եկավ ձյունը:

Չյունածածկ լեռները, բազմած հովիտների ու հարթավայրերի խավար փեշերին, անտարբեր փոթորկող քամիների աղմուկին, տիրաբար իշխելով անսահման տարածքները, մխրձվել էին գիշերային երկնակամարի աստղային մարմնի մեջ ու քարացել:

Դրանք օտար լեռներ էին...

Այդ լեռները իրենը չէին: Նրա լեռները հեռու էին շատ: Մարդը քայլում էր դանդաղ ու մտազբաղ: Դժվար էր և երևի թե անհնար, հասկանալ կամ ըմբռնել խավարի մեջ քայլող մարդու դեմքի արտահայտությունը: Եվ գիշերային մթին խավարը չէր դրա պատճառը: Այդ մարդու դեմքը ոչինչ չէր արտահայտում. և ոչինչ էլ չէր կարող արտահայտել. խավարում քայլող մարդը դեմք չուներ. նա անդեմք էր... Երբ պիտի լինի, խորհում էր նա, երբ պիտի լինի, որ ազատվեմ այս թանձր ու ձանձրալի մարմնից, երբ պիտի լինի, որ

իմ տգիտությունը կատարյալ գիտության հասնի, երբ պիտի լինի, որ մահս տեսնեմ, երբ պիտի լինի, որ ես էլ միանամ սուրբ նահատակներին, տեսնեմ Ղևոնդին, տեսնեմ Սահակին, տեսնեմ Վարդանին և բոլոր նրանց, որ հիմա չկան, որ ընկան դաշտում կամ եկեղեցու մեջ սրախողխող եղան, երբ պիտի ինձ էլ վերցնես նրանց մոտ, և որ մեղքիս համար ինձ էլ նրանց հետ քեզ մոտ չտարար... Աստված իմ, աստված իմ, ինչո՞ւ թողեցիր ինձ: Լսիր ինձ, աստված և, ինչպես սուրբն է գոռացել աղոթքով, սիրտ տուր զրկվածիս: Արդ ես, հետինս քո զինվորներից, որ տասնյակ տարիներ քո ճամփան եմ հարթել, որ շարունակ տվել եմ, և փոխարենը ոչինչ չեմ սպասել, որ տասնյակ տարիներ ծառայել եմ նրանց, որ քո անվան համար նահատակ դարձան, ես, որ արյուն եմ թափել քո փառքի համար, որ Մեծն Խոստովանողի համբավ եմ ստացել, ես, որ քրիստոնյա աշխարհում, և ոչ միայն քրիստոնյա, այլև՝ հեթանոս, սուրբ եմ համարվում, ում ամեն կողմից աղաչում են, կանչում, ում սպասում են Հայոց աշխարհում, քեզ չեմ հասկանում: Չեմ հասկանում Քեզ, չեմ հասկանում մարդկանց, չեմ հասկանում ինձ: Չեմ հասկանում Քո գործերը՝ աշխարհի վրա կատարվող: Չեմ հասկանում քո չարն ու բարին... Այդ ինչպես եղավ, որ մարդիկ փակեցին իրենց աչքերը, որպեսզի երբեք չտեսնեն աչքերով, այդ ինչպես եղավ, որ մարդիկ կողպեցին իրենց սրտերը, որպեսզի երբեք սրտերով չիմանան... Այդ ինչպես եղավ: Այդ ինչպես եղավ, որ երբ լույս եկավ աշխարհի, մարդիկ խավարն ավելի սիրեցին, այդ ինչպես եղավ... Այսօր աշխարհը չի կարող քեզ ատել, բայց ինձ ատում է, քանի որ ես եմ վկայում, որ նրա գործերը չար են: Ես եմ վկայողը, քանի որ ես եմ ապրում աշխարհում և մարդկանց մեջ, քանի որ ես եմ տանջվողը, տառապողը ու կորցնողը աշխարհի ու մարդկանց հետ, ես, նվաստ, հետինս քո զինվորներից, և ես իմ փառքը ուրիշին չեմ տա, չեմ տա և քեզ... Ներիր ինձ, աստված,

քանի որ բերանը սրտի ավելացածից է խոսում... Ներիր ինձ, տեր, և սիրտ տուր զրկվածիս, և հույս տուր ու հավատ: Ես ինչ սրտով մտնեմ Հայաստան, ես ինչ խոսքով կանգնեմ ժողովրդիս առաջ, ինչ ասեմ նրանց, որ խոսքիս են սպասում, ո՞ր տանեմ նրանց, որ իմ գալստյանն են սպասում: Ներիր ինձ, աստված, և ինչպես սուրբն է գոռացել անապատում, սիրտ տուր զրկվածիս, այլապես ինչպես փշերից խաղող քաղեմ ես, և տատասկներից թուզ: Քեզ հետ եմ, տեր իմ, բոլոր օրերում: Երբ պիտի թողնեմ խեղանդամ ու մաշված մարմինս տձև ու քեզ մոտենամ, կանգնեմ քո առաջ, Քեզ պատմելու շատ բան ունեմ, Տեր...: Երբ Դենշապուհը տեղեկացավ ու լսեց ծեր Գլակի արարքների մասին, մեծ երկյուղի մեջ ընկավ, մտածելով գուցե իրեն էլ այդ գործի մեջ խառնեն: Նա հրամայեց Գլակ մոգպետին կալանավորել ու կապկպել, ինչպես հայ քահանաներին, և հրամայեց բոլոր կապվածներին Նյուշապուհ քաղաքից դուրս բերել ու բանակի մեջ, որ անապատումն էր, պահել: Մեզ բոլորիս կրկին անապատ տարան:

... Մեզ բոլորիս կրկին անապատ տարան:

— Ոչ ոք չլսի այս բանը, — պատասխան տվեց արքայից արքան, երբ Դենշապուհը պատմեց վերջացրեց: — Մեզ համար ամենից վատն այն է, որ ոչ թե մի չնչին մարդ է հակվել դեպի նրանց կրոնը, այլ մի համակոչեն, ով ամբողջ վերին աշխարհում երևելի ու սուրբ էր համարվում: Գլակն ավելի տեղյակ է մեր կրոնից, քան մեր աշխարհի բոլոր վարդապետները, եթե պայքարի մեջ մտնենք նրա հետ, գուցե խորխուլվելով հիմքից, քանդի մեր կրոնը:

— Մեր կորուստների պատճառը հայերն են իրենց վարդապետների նոր վարդապետությամբ: Նրանք մոլորեցրին մեր մեծ մոգպետին, — ասաց Դենշապուհը:

Մարդիկ, որոնք ոչ շղթաներից են վախենում, ոչ տանջանքներից երկյուղ կրում և ոչ էլ հարստությունը բանի տեղ դնում,

և վերջապես, որը բոլոր չարիքներից ամենավատթարն է, մահը գերադասում են անհավատ կյանքից, այդ ո՞վ է, որ կարող է նրանց դիմադրել, — մտմտաց արքայից արքան: — Հրով ու հոգով ենք մկրտված, ասում են հայերը, և արդ մոխրի ու փոշու մեջ չենք թաթախվի: Մոխրի ու փոշու, հասկանում ես, թե ինչ են ասում: Մեր հավատի ուխտը ոչ թե մարդու հետ է, այլ աստծո, որն անհնար է քանդել ու հեռանալ, ոչ այժմ, ոչ հետո և ոչ էլ հավիտյանս հավիտենից: Ինչ որ երկինքն ու երկիրը չեն կարող խախտել, թող մարդկանցից ոչ ոք չհանդգնի խախտել... Հասկանում ես, թե ովքեր են հայերը: Այդ ո՞վ է, որ կարող է նրանց դիմադրել: Զուր տեղը դուրս եկանք նրանց դեմ: Ով պատասխան կտա երկրիս ավերման համար: Ով... Վասակին ինձ մոտ բերեք: Բերեք Վասակին, որ թագ էր ուզում, ես կթագադրեմ նրան: Վասակին արքունիք բերեք... Եթե այդ խենթ մոգպետին բանակի մեջ սրախողխող անենք, ուր բազմաթիվ քրիստոնյաներ կան, նրա ոսկորները կտարածեն ամբողջ երկրով մեկ և խռովություններից մենք աչք չենք բացի: Այդ ժանտ ծերունուն կանչիր քո առաջ, եթե սիրով համաձայնվի և զոջալով հրաժարվի քրիստոնյաների կախարհություններից, մեծարիւր նրան պատվելով և թող ոչ ոք չիմանա նրա նախատինքը, եթե չհամաձայնի և չկամենա ականջ դնել քո խոսքերին, նրա վրա բազմաթիվ մեղադրանքներ դիր, որպեսզի վնասակար համարվի արքունի գործերի մեջ, հրապարակավ դատաստան արա և աքսորիր Կուրանից և Մակկուրանից էլ այն կողմը: Թող նրան գցեն մի վիրապի մեջ և թող մեռնի թշվառության մեջ: Այլակրոն հայերի կյանքը շուտով կարճիր այս աշխարհից, որպեսզի մեր երկրի կրոնը չսասանեն: Եթե ճարտար մոգպետին աշակերտ դարձրին, տգետ մարդիկ ինչպես կարող են նրանց դեմ կանգնել: ...Իսկ Վասակին արքունիք բերեք:

Դենշապուհը եկավ առջան, նստեց բանակից տասներկու փարսախ հեռու և իր մոտ բերել տվեց Գլակ մոզպետին: Դենշապուհի հետ էին նաև Զնիկան՝ արքունի մարզպետը և Մովան անդերձապետը՝ մոզպետաց մոզպետի կողմից:

Արդաց աշխարհի երեք իշխանները սկսեցին իրենց դատը:

— Քո վերաբերյալ իրավունք ստացա ոչ միայն խոսքերով հարցնել, այլև ամեն տեսակ տանջանքներ տալու, — ասաց Դենշապուհը Գլակ մոզպետին, — քանի դեռ քեզ ձեռք չեմ տվել, ընդունիր մեծարանքները և արհամարհիր անարգանքները ու խղճա քո պատվական ծերությունը: Հեռացիր քրիստոնեությունից, որ ի բնե չունեիր, և նորից դարձիր մոգությանը, չէ որ շատերիս համար մեծ վարդապետ էիր:

— Մի գթա ինձ, — խոսեց Գլակը, որն ավելի էր ծերացել վերջին օրերին, — ինչ իրավունք որ ստացել ես իմ վերաբերյալ, այնպես էլ արա:

Նույն այդ օրվա գիշերը մեզ վերցրին անապատից և ծածուկ կերպով տարան ավելի հեռու, մի դժնդակ տեղ: Ոչ ոք չտեսավ մեր մթին անցումը. ոչ բանակում գտնվող հայերը, ոչ մյուս քրիստոնյաները և ոչ էլ հեթանոսները: Մեր վրա նշանակված զինվորներին հրամայել էին զգուշությամբ անցնել բանակի միջով, որպեսզի ոչ ոք չիմանար, թե որ ճանապարհով էինք գնալու մեր մահվան տեղը: Երբ հասանք մի ամալի տեղ, որ բոլորովին զուրկ էր բուսականությունից և

մայեցին դահիճներին կապել մեր ոտքերն ու ձեռքերը և երկու-երկու լծվելով, քարշ տալ մեր մարմինները ապառաժ տեղերով. ոչ մի առողջ տեղ չմնաց մեր մարմինների վրա...

...ԵՎ ՄԵԶ ՇՐՋԱՊԱՏԵՑԻՆ ԲԱԶՄԱԹԻՎ ՇՆԵՐ ԵՎ ՉԱՐԵՐԻ ԺՈՂՈՎԸ ՊԱՇԱՐԵՑ ՄԵԶ... ԿՈՏՐԵՑԻՆ ՈՏՔԵՐՆ ՈՒ ՁԵՌՔԵՐԸ ՄԵՐ ԵՎ ՄԵՐ ԲԵՐԱՆՆԵՐԻ ՓՈԽԱՐԵՆ ՄԵՐ ՈՍԿՈՐՆԵՐԸ ԱՂԱՂԱԿԵՑԻՆ... ԱՐԴԱՐՆԵՐԸ ՇԱՏ ՆԵՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒՆԵՆ...

— Ասում եմ ձեզ, — կատաղած գոռում էր Դենշապուհը, — ասում եմ ձեզ, ինչպես բոլոր չարչարանքների ու ավերումների պատճառ եղաք, այսօր էլ պատճառ եղեք ձեր կյանքի: Ասում եմ ձեզ, ձեզ համար ապրելու ոչ մի ճար չկա, բացի այն, որ երկրպագություն տաք արեգակին և կատարեք թագավորի կամքը, ինչպես սովորեցրել է Մեծ Զրադաշտը: — Եվ որովհետև մեզանից և ոչ մեկից թուլության կամ աղերսի խոսք չլսեց, մռնչաց հուսահատ կատաղությունից և հնելով սուրը հարձակվեց երանելիների վրա և մի հարվածով կտրեց եպիսկոպոսի աջը.

— Քաջալերվեք... — ասաց Սահակ Ռշտունյաց եպիսկոպոսը:

— Մոտեցիր և ընդառաջ գնա սրին, — ասաց սուրբ Ղևոնդ երանելի Հովսեփին, — մոտեցիր և ընդառաջ գնա սրին, որովհետև աստիճանով դու բոլորից բարձր ես: Եվ հայ վարդապետները, մեկը մյուսի հետևից, շարքով կանգնեցին: Դահիճները կտրում էին երանելիների պարանոցները և գցում եպիսկոպոսի առաջ, իսկ եպիսկոպոսը աղաղակում էր ընդ աստված.

— ՏԵՐ ՀԻՍՈՒՍ, ԸՆԴՈՒՆԻՐ ՄԵՐ ԲՈԼՈՐԻՍ ՀՈԳԻՆԵՐԸ... ԵՎ ԽԱՌՆԻՐ ՄԵԶ ՔՈ ՍԻՐԵԼԻՆԵՐԻ ԳՆԴԵՐԻՆ...

Այդ գիշեր նահատակվեցին բոլորը:

Սահակը՝ Ռշտունյաց եպիսկոպոսը,

Սուրբ Հովսեփը՝ Վայոց ձորից,

Ղևոնդ երեցը՝ Վանանդից,

Մուշեղ երեցը՝ Աղբակից,

Արշին երեցը՝ Բագրևանդից,

Սամվել երեցը՝ Այրարատից,

Գլակ մոզպետը՝ Նյուշապուհ քաղաքից...

Այնուհետև Դենշապուհը հրամայեց իր սպասավորներին թաքցնել երանելիների մարմինները, մինչև արքունի զորքն անցնի

գնա, որպեսզի այլակրոնները չգան ու չվերցնեն ոսկորները և բաժանելով տարածեն ամբողջ աշխարհով մեկ: Երբ երեք օր անցավ, մեծ սարսափ պատեց բոլորին, իսկ չորրորդ օրը, լուսաբացին պահակներից երկուսը դիվահարվեցին, որովհետև այդ օրվա կեսգիշերին ահեղ ձայներ լսվեցին, երկրաշարժի դղրոցի նման, երկիրը դողաց պահակների ոտքերի տակ և երկնքից կայծակներ թափվեցին նրանց շուրջը, և պահակները տեսան բոլոր սպանվածներին կանգնած, առույգ ու անվնաս... Այդ օրվա լուսաբացին խելագարված պահակները կոտորեցին միմյանց Ապար աշխարհի մեծ անապատում, Նյուշապուհ քաղաքի սահմանների մոտ, Հրոտից ամսի քսանհինգին: Այդ դեպքից հետո, երբ բանակն արդեն վաղուց գնացել էր, դահճապետը մեզ իր մոտ կանչեց: Նա ուզում էր տեսնել սուրբ սպանվածների աշակերտներին:

— Ովքեր եք, — հարցրեց դահճապետը:

— Ծնողներս անունս Մովսես են դրել, նրա անունը Խորեն է, ըստ մեր շնորհատու կարգի Քրիստոսի ծառաներն ենք և այն երանելիների աշակերտները, որոնց սպանեցիք անապատում:

— Ով է ձեզ այստեղ բերել, — հարցրեց դահճապետը:

— Նրանց հետ ենք եկել, — ասաց Մովսեսը:

— Ինչո՞ւ:

— Մեր աստվածատուր օրենքը պատվիրում է սիրել հոգևոր մեծերին, ինչպես սուրբ ծնողների և ծառայել՝ իբրև հոգևոր տերերի:

— Արդ, ձեզ մահվանից փրկվելու հնար չկա, բացի արեգակին երկրպագելուց և մեր կրոնի պատվերները կատարելուց:

— Եթե նրանց գործերը քեզ վատթար են թվում, մերը կրկնապատիկ համարիր, որովհետև նրանք խոսքով էին հրամայում, իսկ մենք գործով կատարում էինք հրամայվածը:

— Կտրեք սրանց լեզուները, — գոռաց դահճապետը, — որպեսզի այլևս չկարողանան պիղծ բաներ խոսել, կտրեք և ականջները, որպեսզի մխիթարանքի խոսք չլսեն երբևէ: Կապեք ձիերին և քարշ տվեք քար ու քարափների մեջ այնքան ժամանակ, որ երեսները մաշվեն ու դեմք չմնա, որ ամենասիրելի մարդն անգամ խորշի նրանցից, զգվի ու սարսափի: Այդ ամենն անելուց հետո բաց թողեք նրանց, թող թափառեն ուր կկամենան:

Եվ այդպես արեցին մեզ հետ...

...Մեր մարմինները սրբվեցին ու օծվեցին քարշ գալով գետնին և որքան այլանդակ դարձանք մեր հողեղեն մարմնով, այնքան գեղեցկացավ ու սքանչացավ մեր հոգին այդ համր մարմնում: Լճերը ուրախությամբ ու սիրով ընդունեցինք մեր անձերի վրա այդ չարչարանքները, քանի որ զրկվել էինք մեր ուսուցիչների հետ նահատակվելու երկնային բախտից, քանի որ ովքեր մի անգամ աշակերտել են ճշմարտությանը և զգացել իրենց հոգու վրա լույսի շողերը, այլևս երբեք ետ չեն դառնա: Մեզ համար ծանր չէր թվում ձեռքերի ու ոտքերի երկաթե կապանքները, այլ ավելի այն՝ որ արժանի չեղանք հավասարվելու քաջ նահատակներին: Աստված իմ, աստված իմ, ինչո՞ւ թողեցիր ինձ... Ինչո՞ւ ինձ էլ նրանց հետ քեզ մոտ չտարար: ...Ներիր ինձ, տեր, և սիրտ տուր զրկվածիս, և հույս տուր ու հավատ, այլապես ինչպես փշերից խաղող քաղեմ ես և տատասկներից թուզ...

...Առավոտվա աստղը երևաց երկնքում:

Ծնկաչոք աղոթք էր անում: Իր աղոթքների մեջ հիշեց նաև Խորենին, որի հետ միասին կրեց Սպասավորման քսան տարիների ծանրությունը. երբ հասան Բաբելաց երկիրը, մի գավառ, որ Շահուզ էր կոչվում, սուրբ Խորենը մեռավ, խիստ դաժան կյանքով էին ապրում այն շոգ երկրում. արդեն անցել էին Մեշովն ու Քաշկար երկրները, Ասորեստանն ու Խուժաստանը. հետո ստիպված եղավ

մենակ քայլել աշխարհի ճանապարհներով. ստիպված եղավ մենակ ծառայել աստծուն ու մարդկանց: Բայց Խորենը միշտ իր հետ էր, ինչպես իր հետ էին այդ ամբողջ տարիներին Սահակը, Ղևոնդը, Հովսեփը և բոլոր նրանք, որ ընկան միջնաշխարհում կամ օտարության մեջ: Եվ հիմա, երբ բոլոր ճանապարհները թողած, Հայաստան տանող ճանապարհին էր կանգնած, մենակ չէր, իր հետ էր Սահակը, Ղևոնդն էր իր հետ, Հովսեփն ու Վարդանը... Հիմա, երբ աղոթք էր անում, աղոթում էր նրանց ձայներով և նրանց անունից: Աղոթում էր և զգում, թե ինչպես է հոգին հզորանում աղոթքից, թեթևանում:

Նրա աղոթքից երկինքն ամաչեց, հառաչեց, տնքաց, հավետ պապանձվեց և Աստվածը, որ երկնքում էր ապրում, վշտից խենթացավ, խենթացավ, որովհետև Նա, որը պատճառ էր դարձել մեր արարմանը, անշուշտ, իբրև հայր, գուր ուներ մեզ վրա: Իսկ Հայաստան երկրում, լեռների մեջ ծաղկած մի եկեղեցում կիսավեր, ժամկոչը ծեր զարմանքից ապշեց, երեք անգամ խաչակնքեց ու դուրս վազեց...

— Բոցավառվեցին, հայր սուրբ, մոմերը նորից բոցավառվեցին...

— Նորից խենթացար, խենթացար նորից:

— Վկա է աստված, բոցավառվեցին...

Լուսացավ:

Լուսացավ, որովհետև դեռ չի եղել, որ չլուսանա: Արդյոք այդքան կարևոր է, որ ինչ-որ մեկը կիսի վիշտդ, տառապանքներդ ու չարչարանքներդ. կարևոր չէ, որովհետև չի կարող լինել այդպիսի մեկը: Կարող ես լինել միայն ինքդ, այն էլ ոչ միշտ, որովհետև տարիների հետ օտարանում ես ոչ միայն աշխարհից, մարդկանցից, այլ նաև ինքդ քեզնից: Դա ամենամեծ դժբախտությունն է: Սարսափելի, քան մահը:

Լուսացավ:

Չկա գիշեր, որ չլուսանա, ասում են մարդիկ: Մարդկանց երբեմն հաջողվում է ճիշտ բաներ ասել: Ինչ-որ բաներ, այնուամենայնիվ, մարդկանց հաջողվում է: Այդպես էլ չեկավ: Հիմա, երբ լույսը բացվել էր արդեն, պարզ երևում էր, որ էլ չէր գա: Արդեն համոզված էր, որ էլ երբեք չէր տեսնելու նրան, չէր տեսնելու, եթե նույնիսկ Արծվինի հետ ոչինչ չէր պատահել, եթե նույնիսկ ողջ էր ու առողջ: Չէր տեսնելու... Բայց արդյոք եղել էր այդ մարդը, արդյոք ապրել էր նրա հետ, ապրել էր նրա հետ, թե նրա մտքերի, տառապանքների, տանջանքների, որից ինքն էլ էր տառապել, տանջվել, որոնցից հոգնել էր, ձանձրացել, արդյոք այդ մարդը, որն իր ամուսինն էր եղել, գոյություն էր ունեցել, թե դա մղձավանջ էր, որը ոչ մի կերպ չէր վերջանում, որը օրեր շարունակ ձգվում էր, երկարում: Հիմա բոլորը լուռ նստած են, ոչ ոք չի փորձում մխիթարել իրեն. մխիթարեցին ով ինչպես կարող էր: Միևնույն է, դրանից ոչինչ չէր փոխվում: Հասկացան, հիմա լուռ նստել են: Երևի ուզում են գնալ, բայց անհարմար են զգում: Թող չգնան, թող մի փոքր էլ իր հետ լինեն: Թող մնան: Միայնակության զգացումը փոքր-ինչ թեթևանում է, երբ շուրջդ մարդիկ են լինում, երևի նրանից է, որ մտածում ես, թե նրանք էլ միայնակ են քեզ նման: Բոլորը լուռ են: Ամբողջ աշխարհը լուռ ու համր է դարձել, դարձել է անապատ, անապատ, որի սահող ավազների մեջ միայնակ կանգնած լսում ես սրտիդ թույլ զարկերը և, լսելով, սկսում ես հաշվել ամեն մի զարկը, որովհետև գիտես, որ հաշված զարկեր են մնացել, որովհետև միայն դու գիտես, թե քանիսն է մնացել: Աշխարհն անշարժացել է ու քարացել, բառեր չկան: Ինչ շուտ վերջացան բառերը: Բառերն օգնում են կեղծել, ձևացնել, ստել, և թերևս դա լավ է, լավ է, որովհետև եթե մարդիկ որոշեին ասել միայն ճշմարտությունը, աշխարհը փուլ կգար: ...Բայց ինչո՞ւ

փուլ չի գալիս, եթե միայն ստի վրա է կառուցված, ինչու փուլ չի գալիս: Թող փուլ գա: Ասում են, պետք է հայտնել ուր որ հարկն է, երևի ճիշտ են ասում: Բայց ինչ կարող էր հայտնել Արծվինի մասին, ասեր, որ տուն չվերադարձավ, որ անհայտացել է... ինչպես ասել, որ չի վերադարձել, կամ անհայտացել է, երբ նրա ամբողջ կյանքը հեռացում էր, փախուստ: Ինչպես ասեր, երբ չգիտեր, թե ինչու և ուր է փախչում: Նրա կյանքը ինքնառնչացում էր դարձել, դարձել էր ինքնասպանություն, և դա բոլորը տեսնում էին ու զգում, բայց ինչպես ասեր այդ ամենը, ում ասեր և ինչու: Արդյո՞ք իրավունք ուներ այդ ամենն ասելու: Միգուցե ասեր, թե միջահասակից փոքր-ինչ բարձր էր, որ թուխ էր մարմնով, որ աչքերը կապույտ էին, իսկ մազերը ածուխի պես սև... Այդ ասեր: Ավելին չէր կարող: Իսկ ո՞վ ավելին գիտե մեկ ուրիշի մասին: Ո՞վ կարող է ավելին ասել, երբ ինքն իր մասին ոչինչ չգիտե: Հիմա, երբ փորձում էր հիշել Արծվինի դիմագծերը, ոչինչ չէր ստացվում: Չէր ստացվում և վերջ, ուզում ես՝ ոռնա, չի ստացվում: Երևի բոլորի հետ է այդպես լինում, երևի, երբ նոր ես կորցրել սիրածդ մարդուն, անհնար է նրա մտապատկերը տեսնել, երևի այդպես է կյանքում: Հիշում ես հետո, երբ տարիների հետ մեղմանում է ցավը, երբ առօրյա հոգսերը փորձում են ջնջել նրան քո կյանքից, երբ սկսում ես հանկարծ վախենալ, թե կարթնանաս մի օր և կտեսնես, որ սիրածդ մարդուց աշխարհի վրա ոչ մի հուշ չի մնացել, կարծես նա չի եղել երբեք, կարծես չի ապրել երբեք, և հանկարծ կպարզվի քեզ համար, որ եթե դեռ ինչ-որ բան մնացել է դեռ նրանից, ապա այդ դու ես և քո հոգու խորքում հարություն առնող նրա կերպարը: Այսօրվանից կսպասի այն օրվան, երբ կկարողանա առանց մեծ վշտի, առանց արցունքի հիշել նրան և այն օրերը, որ միասին ապրեցին: Սպասել էր պետք: Սպասել այդ օրվան: Չգիտես ինչու զգում էր, որ գալիք օրերի ուրախությունները

անցած օրերի մեջ պիտի փնտրեր, այդ տխուր թվացող օրերից պիտի կառչեր, եթե կյանքն իրեն ավելի նեղացներ, քան արդեն նեղացրել էր: ...Բայց հազիվ թե կյանքն ավելին կարողանար անել...

Լուսացավ:

Ոչինչ, արդեն մոտ է այն գիշերը, որը չի լուսանալու:

Հյուրանոցում եռուզեռ էր: Ինչ-որ տոնական տրամադրություն էր համակել բոլորին: Ոգևորված էին ու խանդավառված: Ծանոթների հանդիպեց, որոնց վաղուց չէր տեսել: Առանձնապես հարցեր չէին տալիս, բայց փորձում էին պարզել իր գալու նպատակը: Ոչ ոք չհավատաց, որ պատահաբար է հայտնվել հյուրանոցում, որ կայանալիք համագումարի հետ ոչ մի առնչություն չունի, որ ինքն էլ չնկատեց, թե ինչպես հայտնվեց այստեղ՝ Դիլիջանում: Ամենաանհավանականը ճշմարտությունն է:

— Դու էլ ես զեկուցելու,— հարցրեց ծանոթներից մեկը՝ վերադարձնելով լուցկու տուփը:

— Ոչ,— ասաց Արծվինը:

— Դահլիճում կհանդիպենք,— ասաց ծանոթը, առանց լսելու Արծվինի պատասխանը:

Միայնակ կանգնած ծխում էր:

Չյուն էր գալիս:

Այս տարի շատ շուտ եկավ ձյունը:

— Գնանք,— աստիճաններից ներքև վազելով՝ ասաց մորուքավորը, որի հետ սովորել էին ինստիտուտում,— արդեն սկսել են, հետո կծխես, գնանք:

Զեկուցողները շարունակ փոխվում էին, բայց դրանից ոչինչ չէր փոխվում: Ոմանք խոսում էին միապաղաղ ու ձանձրալի, ոմանք կրքոտ ու եռանդով, ոմանք տառ առ տառ կարդում էին ձեռքներին բռնած թղթերը և հաճախ այնպես էին զարմանում կարդացածի

վրա, կարծես առաջին անգամ էին նման մտքերի հանդիպում: Խոսում էին անցած գնացած բաների մասին, այսօրվա, վաղվա, արդարանում էին, մեղադրում, պահանջում էին կասեցնել կյանքում տեղ գտած ինչ-ինչ երևույթներ, մյուսները պնդում էին այդ ինչ-ինչ երևույթներին ընթացք տալ: Բոլորին ծափահարում էին և ճանապարհում: Ժամանակները այլ են: Բոլորին խոսք է տրվում: Իրավունք ունես քո խոսքն ասելու, կարող ես նույնիսկ քո կարծիքը պնդել: Խոսիր որքան ուզում ես, միևնույն է, քեզ ոչ ոք չի լսում: Բոլորը գոհ են: Գոհ են, որովհետև ոչ մեկը մյուսին չի լսում:

— Զեկուցող Արծվին Արծրունի,— ասաց նախագահը, երբ ծափահարությունները դադարեցին:

Արծվինը շատ զարմացավ, լսելով իր անունը: Նա չէր հասցրել ուշքի գալ, երբ նախագահը կրկնեց.

— Զեկուցող Արծվին Արծրունի:

— Բա ասում էիր ելույթ չես ունենալու,— դիմեց կողքին նստած մորուքավորը: Արծվինը չհասցրեց պատասխանել, որովհետև չգիտեր ինչ ասի, և բացի այդ, իր համար շատ անսպասելի, նկատել էր, որ դեպի բեմ է քայլում մի մարդ, որը որքան էլ դա անհեթեթ կամ տարօրինակ թվար, ոչ միայն շատ նման էր իրեն, այլ, որքանով որ գլխի էր ընկնում, կարծես թե ինքն էր: Արծվինը ակամայից նայեց կողքին նստած մորուքավորին, բայց վերջինս անխռով նստած նայում էր բեմի կողմը, կարծես թե ոչ մի անբնական բան չկար նրանում, որ Արծվինը նստած էր նրա կողքին և միևնույն ժամանակ, կտրելով դահլիճը, մոտենում էր ամբիոնին: Արծվինը կամացուկ շրջվեց, վախենալով որ մորուքավորը հանկարծ կնկատի, որ ինքը, Արծվինը, դեռ շարունակում է նստած մնալ իր տեղում, այն դեպքում երբ մյուսը, որը նույնպես Արծվինն էր, արդեն կանգնել էր ամբիոնի մոտ: Արծվինը տեսավ, թե ինչպես ինքը բարձրացավ բեմ, մոտեցավ ամբիոնին և հայացքն

ուղղելով դահլիճի կողմը, իրեն հարմարեցրեց միկրոֆոնը: Արծվինին այլ բան չէր մնում անել, քան լսել, թե ինչ էր ինքը խոսելու ամբիոնից:

— Չեն լռում, որ խոսի,— ասաց կողքին նստած մորուքավորը նայելով Արծվինին: Արծվինը գլխով արեց, իբր համամիտ է նրա հետ: Ոչ մի բան չի նկատում, մտածեց Արծվինը և համոզվելու համար, հարցրեց.

— Ժամը քանիսն է:

— Տասը,— անվրդով ասաց մորուքավորը:

Արծվինը հոգոց հանեց ու հայացքն ուղղեց բեմին:

Երբ դահլիճը լռեց, Արծվինը լսեց իր ձայնը.

— Ես դժգոհ եմ ոչ թե կյանքից, այլ այն ամենից, ինչին վերածել են մարդիկ կյանքը...

— Ո՞վ է զեկուցողը,— ետևի շարքից հարցրեց ինչ-որ մեկը:

— Չգիտեմ,— ասաց Արծվինը:

— Արծվին Արծրունի,— փորձեց հիշել անծանոթը,— առաջին անգամ եմ լսում,— ասաց նա:

— Ես էլ,— ասաց Արծվին:

— ... Յուրաքանչյուր մարդ այն է, ինչ կա և այն ինչպիսին կարող էր լինել: Մեզանից չմնաց ոչինչ: Մենք զուր տեղը ծնվեցինք, որովհետև մեզանից խլեցին մեր ապրելու ժամանակը: Մենք սերունդ ենք առանց ապրելու տարածության: Ինքնաքննադատությամբ պետք է զբաղվի այն սերունդը, որն այսօր ընդունում է իր սխալները, բայց դա պետք է անի ինքը, իր ժամանակի և ուժերի հաշվին. մեզ ապրելու շատ քիչ ժամանակ է մնացել: Ասածիցս չի հետևում, թե իմ սերունդը ոչ մի առնչություն չունի անցյալի սխալների հետ. մենք զոհերն ենք: Մենք ենք խաբվածները և մենք ենք կորցնողները: Մենք մոլորվածներ ենք և ոչ թե մոլորեցնողները: Բոլոր նրանք, ովքեր մինչև այսօր փորձել են

բացատրել կամ ներկայացնել մեզ աշխարհին, չեն ասել այն, որը մոտ է ճշմարտությանը: Ճշմարտությունը այն է, որ մենք դուրս ենք մնացել կյանքից, դարձել ավելորդ: Մարդկության պատմությունը ունեցել է սերունդներ, որոնց աուտսայդերներ է համարել. իմ սերունդն իսկական աուտսայդեր է...

Ումն է պետք այս միամիտ անկեղծությունը, մտածեց դահլիճում նստած Արծվինը, այստեղ խոստովանության տեղ չէ: Դուրս կգար դահլիճից, եթե շարքի ծայրում նստած լիներ: Ստիպված էր լսել մինչև վերջ:

— ...Խոսքս չի վերաբերում այն համասերնդակիցներին, որոնք մեծ խնամքով ու ջանասիրությամբ արտագրեցին ու արտագրում են հին մագաղաթները. սերնդակից չեմ համարում նրանց և սպասելիքներ չունեմ նրանցից, նրանք մաշված արահետներով դուրս եկան հին ճանապարհը և խոնարհ կանգնեցին սուտ մարգարեների կողքին ու ավելի բարձր գոռացին, քան իրենց ուսուցիչները, որոնց սխալներն այսօր փորձում ենք ուղղել: Սերունդները չեն գալիս իրար փոխարինելու. սերունդները գալիս են միմյանց լրացնելու ու շարունակելու և չկա պայքար սերունդների մեջ՝ որպես իրար շարունակողների, այլ կա պայքար նույն տեղերը զբաղեցնել ցանկացողների: Եթե սերունդների իմաստը իրար փոխարինելը լիներ, ապա անցյալից անցյալ կծնվեր և ներկան կմնար անցյալ. մեզ մոտ ներկան առայժմ անցյալ է... Յուրաքանչյուր սերունդ ինքնարժեքություն ունի, միակը լինելու ոչ թե առավելությունը, այլ՝ ճակատագիրը: Սերնդի ճակատագիրը նրա ապրած ժամանակաշրջանն է: Մենք ստիպված եղանք ապրել հոգևոր տեռորի ժամանակներում, երբ մարդն ու մարդկայինը ամենալկտի ծաղրի էին ենթարկվում... Իմ սերնդի լավագույն մասը աուտսայդեր է. ոչ ոք չգիտե, թե ինչպիսին ենք մենք, ովքեր ենք և ինչ ենք ուզում, որովհետև ոչ ոք չցանկացավ իմանալ: Ժամանակն է, որ

իմանան: Օրեցօր մոտենում է աուտսայդերների ժամանակը, աուտսայդերն էլ ունի իր ժամանակը, իր օրը և այդ օրվա ժամը...

Յավոք, տարիներ հետո մենք կորցնում ենք մեր մեջ եղած մարդկայինը, գեղեցիկը, վեհը... Կորցնում ենք ինքներս մեզ: Երևի շատ երկար ենք ապրում, ավելին ենք ապրում, քան կարող ենք մարդ մնալ...

Հետո ինչ եղավ, ուզեց հիշել Արծվինը, բայց չկարողացավ, որովհետև կյանքի վերջին ուժերը, որ արդեն լքում էին նրան, վերածվեց հանկարծ ատելության:

Վրա հասավ ինքն իրեն ատելու ահեղ պահը. նա ատեց իրեն, իր կյանքը, իր անգորությունը մարդկանց ու աշխարհի առաջ: Այդ ատելության մեջ ոչինչ չկար, բացի ինքնաուշաքան անգուսպ ձգտումից, ձգտում, որը կլանում էր նրա վերջին ուժերը: Այդ ահավոր պահին, փորձելով նայել կյանքի ու մահվան շղարշի միջից, փորձեց մի վերջին անգամ պարզել, թե հրաժեշտ տալով կյանքին, իմ կամ ինչն է հրաժեշտ տալիս, բայց անմիջապես հրաժարվեց այդ մտքից, չհամարձակվեց, վախեցավ, ամաչեց: Ամաչեց, որովհետև, եթե չկար մեկը, որին կուզեր հրաժեշտ տալ, ինքն էր մեղավոր, որովհետև, եթե չկար կյանքում որևէ բան, որին կուզեր հրաժեշտ տալ, ինքն էր մեղավոր: Ամեն ինչում ինքն էր մեղավոր. մեղավոր էր այն ամենում, ինչը կատարվել էր, մեղավոր էր այն ամենում, ինչը չէր կատարվել: Մեղավոր էր: Իր մեղքն էր: Որովհետև իմ կամ ինչն պիտի լսեր, եթե ինքը երբեք չէր լսել որևէ մեկին, եթե երբեք չէր լսել ինքն իրեն և այն ձայնին, որ երբեմն հնչում էր հեռվում...

— ...Ես կես ճանապարհի մարդ եմ... այդպես էլ է լինում: Ես գոյություն չունեցող ճանապարհով քայլողն եմ... — գոռաց Արծվինը ձյունների միջից, բայց ոչ մի բառ դուրս չեկավ նրանց, ինչ-որ հնչյուններ, անհասկանալի ու անկենդան, խառնվեցին իրար, որից սառցապատված շրթունքները պատառոտվեցին:

— ... Կես ճանապարհի մարդն եմ... Գարնանը, երբ ձյան շերտերը սկսեն հալվել ու կաթիլների հետ բռնեմ իմ վերջին ճամփան, երբ առվակներին լուծված խառնվեմ գետերին ու, կտրելով ձորերը, քաղաքները մտնեմ, կուգեի հարցնել նրանց՝ որ մեծ ու երկար ճանապարհին են կանգնած, ինչո՞ւմն է Ձեր, երջանկությունը, արդյո՞ք այն դարձյալ հոգու աղքատություն է և կեղտ, և խղճուկ հեշտասիրություն, ինչպիսին էր անցած ձմռանը, ինչումն է Ձեր իմաստությունը, արդյո՞ք այն միայն ստորություն է, նախանձ և խաբեություն, ինչպիսին էր անցած ձմռանը, ինչումն է Ձեր խիղճը, արդյո՞ք այն կրկին փոքրոգություն է, երեսպաշտություն և վախ, ինչպիսին էր անցած ձմռանը...

Ձյուն էր գալիս:

Այս տարի շուտ եկավ ձյունը...

21. 04. 88 թ.

ԲՈՎԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԹՋՈՒԿԸ ԼԵՈՒՆ ԳԱԳԱԹԻՆ	3
ՄԵՐԿԵՏԵ ԼԵՈՒՆ ՔԱՄԻՆ	27
ԱՄԵՆ ԱՌԱՎՈՏ	49
ԱՌՏՍԱՅԴԵՐԻ ՄԱՆԸ	62

ISBN 5-550-00497-8

Գրական-գեղարվեստական հրատարակություն, Էդուարդ Խալդ, ԱՌԻՏՍԱՅԴԵՐԻ
ՄԱՂԸ, Պատմվածքներ

Литературно-художественное издание, Эдуард Халд, СМЕРТЬ
АУТСАЙДЕРА, Рассказы, Ереван, издательство «Наири», На
армянском языке

Խմբ. վարիչ՝ Հ. Թ. Կարճիկյան, Խմբագիր՝ Է. Գ. Մարգարյան, Նկարիչ՝
Ջ. Ե. Գասպարյան, Գեղ. խմբագիր՝ Հ. Մ. Կարապետյան, Տեխ. խմբագիր՝
Վ. Գ. Ավագյան, Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Ստեփանյան:

ИБ№ 6652

Հանձնված է շարվածքի 5.08.89: Ստորագրված է տպագրության 20.08.90: Ֆոր-
մատ 70x108 1/32: Թուղթ՝ տպագր. № 2: Տառատեսակ «Արարատ»: Տպագրու-
թյուն՝ օֆսեթ: 7,87 պայմ տպ.մամ., 6,7 հրատ մամ.8,0 պայմ. ներկ թերթ: Տպաքա-
նակ 5000: Պատվեր 426: Գինը՝ 45կոպ.:

«Նաիրի» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Наири», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

Շարված է ֆոտոշարվածքի և ֆոտոտպաձևերի արձադրական կենտրոնում:

Երևան-9, Տերյան 89:

Набрано в фотонаборном и фоторепродукционном производственном
центре. Ереван-9, ул. Теряна 89.

ՀիսՄՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետա-
կան կոմիտեի Արտաշատի տպարան:

Армгоскомиздат типография Арташатского райиздата издательско-
производственного объединения «Периодика».

«ՆԱԻՐԻ»